

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК

**КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

ISSN 0142-0843

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ
сериясы
№ 3(75)/2014
Серия **ИСТОРИЯ.
ФИЛОСОФИЯ**

Шілде–тамыз–қыркүйек
30 қыркүйек 2014 ж.

1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Июль–август–сентябрь
30 сентября 2014 г.

Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГП

**Қарагандинский государственный университет
имени академика Е.А.Букетова**

Бас редакторы — Главный редактор

Е.К.КУБЕЕВ,

академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора

Х.Б.Омаров, д-р техн. наук

Ответственный секретарь

Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Серияның редакция алқасы — Редакционная коллегия серии

Б.И.Карипбаев,
Б.Е.Колумбаев,
Р.М.Жумашев,
В.В.Козина,
В.В.Евдокимов,
В.С.Батурын,
З.Г.Сактаганова,
Ж.С.Сыздыкова,
Б.Г.Нуржанов,
С.Б.Булекбаев,
Б.А.Амирова,
А.Т.Акажанова,
О.С.Сангилбаев,
К.С.Алдажуманов,
Л.К.Шотбакова,
Г.М.Смагулова,
Р.Ш.Сабилова,
З.Х.Валитова,
А.Н.Жумагельдинов,
А.Н.Муканова,

редактор д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р филос. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук (Россия);
д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
д-р ист. наук;
канд. ист. наук;
канд. ист. наук;
канд. психол. наук;
канд. социол. наук;
PhD;
ответственный секретарь
канд. ист. наук

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Редактор *И.Д.Рожнова*
Техн. редактор *А.М.Будник*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 29.09.2014 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 22,0 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 114.

Подписано в печать 29.09.2014 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 22,0 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 114.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: <http://www.ksu.kz>

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Жұмашев Р.М., Елеуханова С.В.</i> XX ғ. 30–40-шы жж. Қазақстанға поляктарды депортациялау: тарихи деректерді талдау	4
<i>Әлімбаев Т.Ә.</i> XX ғасырдың 80–90-шы жылдарындағы Қазақстандағы экологиялық қозғалыстардың пайда болу тарихы мен олардың бағыттылығы	11
<i>Әлімбаев Т.Ә.</i> Тарихи үрдістегі табиғилық және әлеуметтілік	15
<i>Адамбек Б.К.</i> Большевиктер басқарған Коминтерн және оның халықаралық аренадағы саясаты (1919–1943 жж.)	22
<i>Смағұлова Г.М., Кенжеғали Ж.М.</i> Орталық Азия елдеріндегі ұлттық қауіпсіздікті сақтауда су ресурстарының алатын орны	30
<i>Әбдірахманова Қ.Қ., Жанқошқарова М.Д.</i> Диаспора жағдайындағы этномәдени ұқсастық	37
<i>Қапшышев А., Григорьева А.</i> Қазақстандағы демократиялық транзит (1991–2013): үкіметтік емес ұйымдар саласындағы автономия немесе бақылау	42
<i>Инджиголян А.А.</i> Консалтингтік компаниялардың сайттарын талдау мысалында Қазақстандағы басқару консалтингтің дамуы..	47
<i>Әубәкірова Х.А.</i> Георгий Катанаевтің еңбектеріндегі сибір казачествосы және Саржан, Кенесары Касымұлдары бастаған ұлт-азаттық қозғалыс тарихынан түсінік	52
<i>Балаубаева Б.М., Қабдулинова А.</i> Иранның ядролық бағдарламасы айналасындағы саяси-дипломатиялық күрестер	57
<i>Келесбаев Д.</i> Білім беру қызметіндегі сапа және оның элементтері	64
<i>Мыңғыш Н.</i> Посткеңестік Қазақстандағы хиджаб дискурстары: тарихи және қазіргі аспектілері	68
<i>Жағытпар Ә.Б.</i> Алаш арыстары идеясы — ЕСЕП партиясын құру	73
<i>Каренов Р.С.</i> Қадырғали Жалаири — орта ғасырдағы қазақтың ғұлама тарихшысы, белгілі биі және мемлекет қайраткері	82
<i>Каренов Р.С.</i> «Керей» тайпасының этникалық шығу тегі және шежіресі	93

ФИЛОСОФИЯ

<i>Дүйсалинова Б.К., Солощенко П.П.</i> Жоғарғы білімді гуманизациялау процесінің философиялық аспектілері	105
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Әлеуметтік танымдағы белгісіздік принципінің дәрежесі туралы	111

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Жумашев Р.М., Елеуханова С.В.</i> Депортация поляков в Казахстан в 30–40-е годы XX в.: анализ исторических источников	4
<i>Alimbayev T.A.</i> The origin of the Environmental Movements and their directionality in Kazakhstan in 80–90 years of the XX century	11
<i>Алимбаев Т.А.</i> Природное и социальное в историческом процессе	15
<i>Адамбек Б.К.</i> Возглавляемый большевиками Коминтерн и его политика на международной арене (1919–1943 гг.)	22
<i>Смағұлова Г.М., Кенжеғали Ж.М.</i> Место водных ресурсов в сохранении национальной безопасности в странах Центральной Азии	30
<i>Abdrahmanova K.K., Zhankoshkarova M.D.</i> Ethocultural identity in phenomenon of diaspora ..	37
<i>Карычев А., Григорьева А.</i> La transition démocratique au Kazakhstan (1991–2013): une autonomie ou un contrôle des organisations non gouvernementales	42
<i>Injigolyan A.A.</i> Development of management consulting by analyzing consulting companies' sites in Kazakhstan	47
<i>Аубакирова Х.А.</i> Из истории сибирского казачества и национально-освободительного движения султанов Саржана, Кенесары Касымовых в трудах Георгия Катанаева	52
<i>Балаубаева Б.М., Кабдулинова А.</i> Политико-дипломатическая борьба вокруг Иранской ядерной программы	57
<i>Келесбаев Д.</i> Качество образовательных услуг и его элементы	64
<i>Mingisheva N.</i> Discourses of hijab in post-Soviet Kazakhstan: historical and modern aspects	68
<i>Жағытпар А.Б.</i> Идея лидеров Алаш — создание партии ЕСЕП	73
<i>Каренов Р.С.</i> Қадырғали Жалаири — выдающийся казахский историк средневековья, известный бий и государственный деятель	82
<i>Каренов Р.С.</i> Этническое происхождение племени «Керей» и его родословная	93

ФИЛОСОФИЯ

<i>Dusalina B.K., Soloshchenko P.P.</i> Philosophical aspects of humanization process of higher education	105
<i>Zhusupova B.J.</i> On the question of the status of the uncertainty principle in social cognition	111

<i>Рынковой И.В.</i> XIX–XX ғасырлардағы рухани академия профессорларының еңбектеріндегі діни сана-сезім мәселесі.....	118
<i>Гореликов Е.Л.</i> Азаматтық қоғамның рухани өзін-өзі анықтаудың тарихи жолдары.....	125
<i>Пророк В., Швигликова И.</i> Хаос заманындағы стратегиялық шешімдерді қабылдау.....	133

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Әмірова Б.Ә.</i> Отбасы әйелдерінің әлеуметтік мінез-құлық таптаурындарына этностық жаңсақ нанымдардың әсер етуін зерттеу.....	142
<i>Бони С., Әмірова Б.Ә.</i> Этностық жаңсақ нанымдар — ұлттық сана-сезімнің қалыптасуының бастапқы көрінісі.....	149
<i>Түсіпова М.М.</i> Білім берудің гуманистік парадигмасын жүзеге асырудың психологиялық аспектілері.....	155

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

<i>Қозыбаева М.М.</i> 1921–1922 жылдардағы ашаршылықтың Солтүстік Қазақстан қала халқының күнделікті өміріндегі әсері.....	162
<i>Рынкoвая Н.П.</i> Қазіргі заманғы мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастырудағы тұлғалық бастаманың рөлі.....	168

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	175
---------------------------------	-----

<i>Рынковой И.В.</i> Проблема религиозного самосознания в трудах профессоров духовных академий XIX–XX вв.	118
<i>Гореликов Е.Л.</i> Исторические пути духовного самоопределения гражданского общества.....	125
<i>Prorok V., Švihliková I.</i> Strategic decision — making in the chaos — era.....	133

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Амирова Б.А.</i> Исследование влияния этнических предубеждений на социальный стереотип поведения женщин.....	142
<i>Boni S., Amirova B.A.</i> Ethnic bias — primary background of formation of national id.....	149
<i>Тусупова М.М.</i> Психологические аспекты реализации образовательной гуманистической парадигмы.....	155

Трибуна молодых ученых

<i>Қозыбаева М.М.</i> Влияние голода 1921–1922 годов на повседневную жизнь городского населения Северного Казахстана.....	162
<i>Рынкoвая Н.П.</i> Роль личностного начала в формировании духовно-нравственной культуры современных школьников.....	168

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	175
--------------------------	-----

УДК 94(574)

Р.М.Жумашев, С.В.Елеуханова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова (E-mail: eleuxanova62@mail.ru)***Депортация поляков в Казахстан в 30–40-е годы XX в.:
анализ исторических источников**

Статья посвящена анализу исторических источников по депортации поляков в Казахстан в 30–40-е годы XX в. Депортации, или принудительные миграции, рассмотрены авторами в контексте политических репрессий. Дан обзор опубликованных и неопубликованных источников по депортации поляков в Казахстан на основе казахстанских и российских архивов. Особое внимание уделено анализу источников региональных архивов. Авторами статьи впервые введено в научный оборот большое количество ранее неопубликованных архивных материалов. Показаны проблемы и расхождения в интерпретации источников по депортации поляков и их численности со стороны польских исследователей и казахстанских и российских учёных.

Ключевые слова: депортация, принудительные миграции, поляки, Казахстан, исторические источники, архивы, СССР, фонды, репрессии, спецпоселение.

Репрессивно-карательная практика советского государства эволюционировала от нарушений прав отдельных граждан, социальных групп населения к нарушениям прав целых наций и народностей. Это нашло отражение в таком специфическом явлении, как депортация [1; 11]. Депортированные народы испытали на себе совокупность репрессий, о которых говорится в Законе Республики Казахстан от 14 апреля 1993 г. «О реабилитации жертв массовых политических репрессий». Сталинским режимом применялись различные меры принуждения по политическим мотивам: лишение свободы, выселение из мест проживания, направление в ссылку, высылка на спецпоселение, привлечение к принудительному труду в условиях ограничения свободы, лишение и ограничение прав и свобод, определение народов «опасными» для государства по национальному признаку. Депортации, или принудительные миграции, — это одна из форм политических репрессий с характерными специфическими особенностями. Во-первых, это административный, т.е. внесудебный, характер принудительных миграций. Во-вторых, их контингентность: они направлены не на конкретное лицо, не на конкретного гражданина, а на целую группу лиц, подчас весьма многочисленную и отвечающую заданным сверху критериям. Третьей особенностью является их достаточно явственная установка на вырывание масс людей из устоявшейся и привычной среды обитания и помещения их в новую, непривычную и, как правило, рискованную для их выживания среду [2; 27]. Одну из самых многочисленных национальных групп среди жертв политических репрессий в СССР составляли поляки, а также польские граждане иных национальностей, проживавшие в пределах Польской Республики.

Выступая на сессии Ассамблеи народа Казахстана в 1997 г., Президент Республики Н.А.Назарбаев отметил: «Нет ни одной нации, ни одного народа, которым тоталитаризм не причинил бы сокрушительного и, к сожалению, в чем-то непоправимого ущерба» [3]. В этом контексте имеется насущная необходимость воссоздать историю депортации народов во всех регионах Казахстана. До сих пор в исторической науке не освещён весь круг проблем, связанных с депортацией поляков в нашу республику, не осознаны в полной мере размеры и последствия произошедшей деформации социальной судьбы этноса. Долгие годы трагическое положение депортированного польского народа в

бывшем Советском Союзе замалчивалось, а архивные источники по данной проблеме были недоступны исследователям.

В 1943–1945 гг. были опубликованы первые сборники, содержащие документы и материалы о политических репрессиях против поляков, в том числе о депортациях. Во второй половине 1970-х гг. были изданы седьмой, восьмой и девятый тома сборника «Документов и материалов по истории советско-польских отношений». Для широкого круга исследователей они были единственным источником по изучению советско-польских связей. В сборниках имеются важнейшие материалы, относящиеся к деятельности польского посольства в СССР и Союза польских патриотов, законы и постановления Советского правительства, касающиеся польского вопроса. Эти материалы лишь косвенно касались как темы депортаций, так и вопросов пребывания польского населения в Казахстане. Сборники, опубликованные в советский период, имели ряд существенных недостатков. Так, подборка документов характеризуется декларативной и тенденциозной направленностью, отсутствием материалов по острым вопросам советско-польских отношений, отражающих неоднозначные и противоречивые аспекты международной политики.

В настоящее время в польских зарубежных изданиях напечатаны сборники документов, воспоминания, статьи, затрагивающие тему политических репрессий против поляков в Советском Союзе. Главным достоинством этих работ является введение в научный оборот свидетельств очевидцев, документов, в основном из зарубежных архивов. Следует отметить, что публикации не содержат комплексных, обобщающих работ о причинах и механизме осуществления репрессивной политики, о жизни репрессированных в СССР. Отсутствие доступа к советским архивам повлияло на достоверность данных о численности различных групп репрессированных. Кроме того, польские исследователи основное внимание уделяют «катынской теме» и судьбам осужденных по политическим статьям. История депортаций, на наш взгляд, исследована не в полной мере. Так, не восстановлены полные биографические списки депортированных польских граждан. В историографии Польши продолжают дискуссии по вопросам о численности поляков, подвергшихся принудительной миграции, о том, кто относится к этой категории и по каким признакам.

Одними из первых попытку исследования депортированных народов в период сталинизма предприняли зарубежные исследователи А.М.Некрич [4] и Роберт Конквест [5]. Пионерами в восполнении источниковой базы и разработке различных аспектов истории депортированных народов и социальных групп стали российские учёные Н.Ф.Бугай и В.Н.Земсков. Так, в монографии Н.Ф.Бугая «Л.Берия — И.Сталину: «Согласно Вашему указанию...» впервые проблема депортации освещена в комплексном виде [6]. В работе рассмотрена депортация 40 групп и 15 народов СССР в 1930-е — нач. 1950-х гг. Богатый архивный материал о депортации народов в период сталинизма содержится в монографии В.Н.Земского «Спецпоселенцы в СССР: 1930–1960 гг.» [7].

Основная масса документации союзного значения сосредоточена в Государственном архиве Российской Федерации (ГАРФ). Так, большой комплекс источников по вопросам депортации и реабилитации народов СССР сконцентрирован в следующих фондах ГАРФ: фонд Р. 7523 — «Указы Верховного Совета СССР»; фонд Р.9479 — «4-й спецотдел Министерства Внутренних дел СССР»; фонд Р. 9401 — «Министерство внутренних дел СССР (МВД СССР)»; фонд Р. 9478 — «Главное управление по борьбе с бандитизмом Министерства внутренних дел СССР»; фонд Р.3316 — «Совет Министров СССР»; фонд Р. 8131 — «Генеральная прокуратура РФ»; фонд Р. 9141 — «ГУЛАГ ОГПУ-НКВД-МВД».

Ряд документальных сведений о насильственном переселении народов периода сталинизма сосредоточен в Российском Государственном архиве социально-политической истории (РГАСПИ) в фонде 644 — «Постановления и распоряжения Государственного Комитета Обороны № 5961–6007».

Объективное, всестороннее исследование истории депортированных народов в Казахстан является одной из важнейших задач современной отечественной исторической науки. Сведения о численности депортированных народов на территорию Казахстана содержатся в работе К.С.Алдажуманова и Е.К.Алдажуманова «Депортация народов — преступление тоталитарного режима» [8]. Весомый вклад в изучение депортационной политики советского государства вносит сборник «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы» [9].

Союзная и региональная информация о подготовке и ходе депортаций в период сталинизма, в том числе и о насильственном перемещении поляков, содержится в российском сборнике документов «Сталинские депортации 1928–1953 гг.» [10].

Пятый том издания «История сталинского Гулага» содержит материалы о спецсылке и спецпереселенцах в конце 1920-х – начале 1950-х гг. — от создания первых спецпоселений в ходе насильственной коллективизации до демонтажа системы спецсылки после смерти Сталина. Документы охватывают все основные потоки депортаций сталинского периода, пополнявшие спецсылку новыми контингентами и менявшими ее состав. В томе публикуются важнейшие директивы и инструкции ОГПУ, НКВД, МВД СССР и Главного управления лагерей и трудовых поселений, регламентирующие условия содержания различных категорий спецпереселенцев, отчеты и материалы различных проверок, позволяющие оценить реальные условия жизни в спецсылке, а также ведомственная статистика, отражающая численность и состав спецпереселенцев [11]. В пятый том «Истории сталинского Гулага» включены 45 документов, касающихся депортаций сталинского периода на территорию нашей республики. В нём содержатся документы о депортациях и пребывании в ссылке польских осадников и беженцев, их амнистии 1941 г., насильственном переселении в Казахстан.

Основной массив документов о депортированных поляках на территории Казахстана собран в фондах Архива Президента Республики Казахстан (АП РК): № 708 — «ЦК Компартии Казахстана», «Особые папки»; № 725 — «Уполномоченный Комиссии партийного контроля при Центральном Комитете Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) по Казахстану»; № 812 — «Центральный комитет Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Казахстана», № 1137 — «Совет Министров Казахской ССР», № 30 — «Совет Народных Комиссаров Казахской ССР». В фонде 1137 Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК) содержится наиболее важная информация о спецпереселенцах польской национальности. Планы мероприятий, докладные записки, отчеты органов НКВД отражают прием и размещение поляков в республике, их хозяйственное обустройство, процесс мобилизации в трудовую армию, правовой статус. Материалы фонда позволяют воссоздать агитационно-пропагандистскую, культурно-воспитательную и другие виды деятельности местных органов власти по отношению к депортированным народам.

Важную роль в исследовании политики насильственных переселений играет сборник документов «Из истории поляков в Казахстане (1936–1956)», изданный Архивом Президента Республики Казахстан. В сборнике опубликованы документы о положении советских граждан польской национальности в Казахстане. Имеется материал о насильственном переселении и укоренении в республике поляков из Украинской ССР, депортации польских подданных в период Второй мировой войны и создании в республике делегатур польского посольства, о деятельности Союза польских патриотов, формировании польских воинских соединений в Казахской ССР в годы Великой Отечественной войны. Архивный материал раскрывает различные аспекты жизни польских граждан в республике в период Второй мировой войны и первые послевоенные годы. В сборник включены 185 документов, хранящихся в государственных архивах республики и до сих пор активно не вводившихся в научный оборот, 177 из них опубликованы впервые [12].

Серьезным недостатком опубликованных сборников документов является почти полное отсутствие в них материалов о религиозной жизни поляков до депортации и на спецпоселении, недостаточность сведений об их взаимоотношениях с местным населением. Анализ изданных работ и архивных источников показывает, что у некоторых зарубежных и советских (российских) авторов статистические данные в отношении депортированных поляков сильно расходятся (в 3–4 раза) и, таким образом, требуют уточнения. Самое главное — до сих пор значительная часть наиболее важных документов по рассматриваемой теме, как в России, так и в Казахстане, до сих пор не рассекречена. Следовательно, раскрыть объективно и полностью тему депортированных народов в Казахстане, в частности в Карагандинской области, на наш взгляд, сложно.

В фондах Государственного архива Алматинской области имеются разнообразные по своему составу документы по депортации поляков: Постановления Совета Народных Комиссаров СССР и Казахской ССР об оказании дополнительной материальной помощи польским гражданам, депортированным из западных областей Украины и Белоруссии; директивные указания заместителя председателя облисполкома о проведении мероприятий по улучшению материально-бытового устройства семей служащих польской армии в СССР, реестр польских граждан, докладная записка о незаконном использовании благотворительного груза, поступившего для польских граждан, инструкции по репатриации польских граждан из СССР в Польшу.

Часть документов Государственного архива Карагандинской области (ГАКО), имеющих гриф секретности, была рассекречена специальной комиссией при отделе архивов и документов в 1985–1997 гг. Так, в 2007 г. Государственным архивом Карагандинской области был подготовлен и издан

сборник документов «Спецпереселенцы в Карагандинской области» [13]. Сборник документов хронологически охватывает период 1931–1997 гг. и состоит из двух разделов. В первом разделе «Трудпереселенцы» имеются документы периода 1931–1997 гг.: Постановления Казкрайкома ВКП (б) и ЦК Компартии Казахстана, справки и отчёты местных партийных и советских органов о расселении, хозяйственном устройстве, трудовом использовании трудпоселенцев, а также документы по их реабилитации. Постановления СНК СССР, материалы бюро Карагандинского обкома Коммунистической партии Казахстана, докладные записки, письма, заявления переселенцев раскрывают информацию о времени, причинах, численности, механизме проведения депортации народов, месте их будущего расселения и многое другое. Во второй раздел сборника «Воспоминания» включены воспоминания бывших спецпереселенцев, извлеченные из фондов Государственного архива Карагандинской области. Именно воспоминания репрессированных людей позволяют восполнить существующий в официальных документах пробел о настроениях депортированных, их реальном экономическом и юридическом положении.

Фонд 18 — «Карагандинский областной Совет народных депутатов и его областной исполнительный комитет»; фонд 15 — «Городской исполнительный комитет депутатов трудящихся»; фонд 95 — «Исполнительный комитет Каркаралинского городского совета депутатов трудящихся»; фонд 222 — «Исполком Ворошиловского Совета депутатов трудящихся»; фонд 76 — «Каркаралинский районный Совет депутатов трудящихся»; фонд 215 — «Осакаровский районный Совет депутатов трудящихся» содержат документы, характеризующие различные стороны жизни спецконтингента на территории нашей области. Большая часть документов представлена списками кулацких и байских хозяйств, осевших на территории области, списками граждан, находящихся на поселении и лишенных избирательных прав, личными делами и заявлениями трудпоселенцев о восстановлении в избирательных правах. В фондах райисполкомов за 1943–1945 гг. находятся сведения по вопросам освобождения от трудпоселения и восстановления в гражданских правах за заслуги в годы Великой Отечественной войны.

Трудпоселенцы, депортированные в Карагандинскую область, работали не только в совхозах, на территории спецпереселенческих поселков, но и на различных промышленных предприятиях области. Так, в документах Карагандинского облисполкома приведён перечень более 70-ти предприятий, учреждений и организаций, в которых в 1930-х гг. работали переселенцы. Согласно документам большая их часть была занята в угольной промышленности. Так, в конце 1931 – начале 1932 гг. доля спецпереселенцев от всех рабочих шахт Карагандинского угольного бассейна составляла 40 %, и их численность продолжала расти. Материалы фонда 27 — «Переселенческого отдела при исполнительном комитете Карагандинского областного Совета народных депутатов трудящихся» характеризуют все стороны жизни спецпереселенцев на территории Казахстана. Фонд сформирован из инструкций, указаний по составлению планов сельскохозяйственного переселения; планов переселения из малоземельных районов в колхозы и совхозы Карагандинской области; материалов по экономике колхозов, принимающих переселенцев; отчетов, списков, сведений, докладных записок, переписки с колхозами по учету и хозяйственному устройству переселенцев; заявлений и жалоб переселенцев.

Часть документов Карагандинского обкома и горкома КП Казахстана Карагандинского областного исполнительного комитета и переселенческого отдела облисполкома касается депортации корейцев, немцев, поляков, карачаевцев, калмыков, чеченцев, ингушей, балкарцев, крымских татар, греков, болгар и армян, турок-месхетинцев. Как известно, все эти народы были объявлены изменниками, врагами народа и депортированы из родных мест. Документы архива содержат информацию о приеме, размещении, хозяйственном устройстве переселенцев. Имеются сведения о количестве спецпереселенцев, работающих на предприятиях области, их медико-санитарном обслуживании. Комплекс источников раскрывает юридическое и экономическое положение поляков и немцев, не мобилизованных в Трудовую армию и проживающих в колхозах области, и др. Архивные документы — партийные инструкции, директивные указания, циркуляры отражают негативное, настороженное и подозрительное отношение власти к депортированным народам. Идеологическая направленность документов практически везде одинакова: «Вы должны учесть, что подавляющее большинство переселенцев настроены резко враждебно к советской власти и попытаются свою враждебность проявить в самых различных формах, поэтому необходимо принять сразу же, по их приезду, решительные меры, чтобы парализовать их возможное влияние...» [13]. Как результат — все категории депортированных находились под жёстким контролем органов НКВД.

В Государственном архиве Карагандинской области имеются отдельные документы Ворошиловского районного отделения МВД по Карагандинской области, в котором есть списки поляков, расселенных на территории Ворошиловского района. По имеющимся документам можно проследить несколько этапов насильственного переселения поляков в Карагандинскую область из Украины в 1931, 1936 и 1949 гг. из Волынской и Виленской областей [14]. В коллекции документов ГАКО «Депортация и репрессия народов Советского Союза» имеются воспоминания депортированных в Казахстан поляков. Большой интерес представляют документы, хранящиеся в фонде 596 — «Статистическое управление Карагандинской области». В фонд вошли «Сведения о передвижении населения, зарегистрированного в городских и прочих паспортизированных пунктах», датированные сороковыми годами и отрывочно — пятидесятыми. В них содержатся данные о механическом и естественном движении населения области по месяцам.

Среди наиболее важных источников, дающих ключ к пониманию механизма «большого террора», в первую очередь следует назвать секретные постановления Политбюро о репрессиях против тех или иных категорий «врагов». Оперативные приказы НКВД определяли в мельчайших подробностях детали этих операций. Сохранилась переписка между Политбюро, региональными комитетами партии и управлениями НКВД об утверждении дополнительных лимитов по «кулацкой операции». Из этих документов ясно следует, что массовые репрессии, проводимые в 1937–1938 гг., были в большинстве своём тщательно спланированными и централизованными акциями, обсуждёнными на самом высоком уровне (Сталиным и Ежовым). Первая определялась оперативным приказом НКВД № 00447 от 30 июля 1937 г. По нему под удар попадало довольно большое число «антисоветских элементов», среди которых «бывшие кулаки» занимали «почётное» место [15].

Юридической основой для незаконной акции выселения целого народа — поляков — послужило Постановление СНК СССР № 776–120 сс. от 28 апреля 1936 г. «О переселении лиц польской национальности из Украинской ССР». Депортация поляков рассматривалась советским государством как превентивная мера по очистке приграничных территорий от «неблагонадёжных народов». В юридическом статусе они приравнивались к контингенту «бывших кулаков». Всего были переселены 35820 поляков, из них 35739 (99,8 %) — в Казахстан, в основном в северные области республики. Для расселения прибывших поляков было решено организовать 13 точек (поселков) близ ферм Жаркуль, Алабота, Кара-Кога, Сауле, Кара-Агаш и др. Во всех 13 поселках были компактно расселены поляки, выселенные из Житомирской, Винницкой, Кировоградской областей [16;124]. Очередная волна депортации поляков прошла в 1940–1941 гг., после раздела Польши Советским Союзом и Германией, по Постановлению от 10 апреля 1940 г. Новая категория спецконтингента называется в документе «польскими посадниками и беженцами». Посадниками называли переселенцев Польши, получивших в 20–30-е годы земли в Западной Украине и Западной Белоруссии. Когда эти территории были захвачены советскими войсками в 1939 г., началось выселение «польских посадников». Посадники в Польше выполняли определенные политические функции в отношении местного населения, и поэтому в СССР они были объявлены «злейшими врагами трудового народа» и целыми семьями выселены в глубь СССР.

Комплекс документов по истории депортированных народов в 1940–1955 гг. имеется в фонде спецпоселений Архива Управления Комитета правовой статистики и специальных учетов Генеральной прокуратуры по Карагандинской области (Архив ПС и СУ). Фонд располагает списками спецпоселенцев, прибывших из других областей Казахстана, из других республик, из исправительно-трудовых лагерей, списками спецпоселенцев, арестованных и осужденных, списками умерших. В этом же фонде размещены архивные личные дела спецпереселенцев. Большинство дел спецпереселенцев польской национальности из Украины и Ставрополя в 1960-е гг. были переданы в УВД тех местностей, откуда люди выселялись. Высоким уровнем информативности в делопроизводственной документации обладают документы распорядительного характера: Постановления СНК СССР и КазССР, директивы и указания МВД СССР и Казахской ССР, директивы и указания ГУЛАГа СССР, руководящие указания МВД СССР и МВД Казахской ССР, 4-го спецотдела по работе отдела «П» УМВД, директивы Генерального прокурора СССР.

Наиболее объективную информацию о положении спецпереселенцев в местах вселения дают докладные записки прокуроров районов. Последние, взывая к областным властям о помощи переселенному населению, указывают на трудности и проблемы депортированных народов. Особо в этой группе документов следует выделить справки, спецсообщения и докладные записки руководства управлений НКВД по краям и областям, которые давали в крайкомы (обкомы) полную и достовер-

ную информацию. В этих документах рассматривается весь комплекс вопросов, связанных с жизнью спецпереселенцев, вплоть до фактов злоупотребления властью по отношению к ним, но главная тема — их бытовое, материальное и трудовое устройство. Анализ архивных источников позволил выявить определенные сложности в исследовании вопросов, связанных с условиями проживания и жизнедеятельности польского народа в Казахстане. Репрессивная политика по отношению к польскому населению, его жизнь в режиме спецпоселения обусловили тот факт, что многие архивные материалы сосредоточены в закрытых архивах НКВД-КГБ и МВД Казахстана.

Таким образом, использованная источниковая база достаточно информативна и репрезентативна. Анализ источников и их интерпретация в историческом контексте позволяют говорить об актуальности выбранной темы, необходимости её дальнейшей разработки и важности исследований в этом направлении.

Список литературы

- 1 *Баймаханов М.Т.* Государственно-правовые проблемы общенационального согласия реабилитации жертв политических репрессий. — Алматы: Фонд «XX век», 1998. — С. 11.
- 2 *Полян П.М.* Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР. — М.: Мемориал, 2001. — 326 с.
- 3 *Назарбаев Н.А.* Историческая память, национальное согласие и демократический выбор народа Казахстана. Доклад на V сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. — 1997. — 7 июня. — С. 1–2.
- 4 *Некрич А.М.* Наказанные народы. — Нью-Йорк: Хроника, 1978. — 170 с.
- 5 *Конквест Р.* Большой террор // Нева. — 1989. — № 9. — С. 126–148.
- 6 *Бугай Н.Ф.* Л.Берия — И.Сталину: «Согласно Вашему указанию...» — М.: Наука, 1995. — 320 с.
- 7 *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР: 1930 — 1960. — М.: Наука, 2003. — 306 с.
- 8 *Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К.* Депортация народов — преступление тоталитарного режима. — Алматы: Фонд «XX век», 1997. — 16 с.
- 9 *Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы.* — Алматы: Арыс, Казахстан, 1998. — 428 с.
- 10 *Сталинские депортации 1928–1953 гг.* / Сост. А.Н.Яковлев, Н.Л.Поболь, П.М.Полян. — М.: Междунар. фонд «Демократия», 2005. — 904 с.
- 11 *История Сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собр. документов в 7 т.* — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН). — Т.5 — 2004. — 824 с.
- 12 *Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.). Сб. документов: АП РК / Отв. ред. Л.Д.Дегитаева.* — Алматы: Казахстан, 2000. — 344 с.
- 13 *Спецпереселенцы в Карагандинской области: Сб. документов и материалов / Под ред. Е.К.Кубеева.* — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 325 с.
- 14 *Государственный архив Карагандинской области (ГАКО).* — Ф. 239. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 15.
- 15 *ГАКО.* — Ф. 18. — Оп. 1. — Д. 335. — Л. 51, 52.
- 16 *40–50-е годы: последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД — МВД СССР) // История СССР.* — 1992 — № 1. — С. 121–128.

Р.М.Жұмашев, С.В.Елеуханова

XX ғ. 30–40-шы жж. Қазақстанға поляктарды депортациялау: тарихи деректерді талдау

Мақалада XX ғ. 30–40-шы жылдары Қазақстанға поляктарды депортациялау бойынша тарихи деректер жан-жақты талданды. Депортация, немесе күштеп қоныс аударту, авторлармен саяси қуғын-сүргіндер шеңберінде қарастырылды. Қазақстандық және ресейлік мұрағаттық құжаттар негізінде Қазақстанға поляктарды депортациялау бойынша жарық көрген және басылып шықпаған деректерге шолу жасалды. Аймақтық мұрағаттардың деректерін талдауға ерекше көңіл бөлінді. Ғылыми айналымға алғаш рет көп санды мұрағат мәліметтері енгізілді, қазақстандық және ресейлік ғалымдар мен поляк зерттеушілері тарапынан поляктарды депортациялау және олардың саны бойынша деректерді талқылауда көзқарастар келіспеушілігі мен мәселелері көрсетілді.

R.M.Zhumashev, S.V.Eleuhanova

Deportation of poles in Kazakhstan in 30–40 years of the twentieth century: the analysis of historical sources

The article is devoted to the analysis of historical sources for the deportation of Poles in Kazakhstan in 30–40 years of the twentieth century. Deportation or forced migration are considered by the authors in the context of political repression. The review of the published and unpublished sources on deportation of Poles to Kazakhstan on the basis of the Kazakhstan and Russian archives is given. The special attention is paid to the analysis of sources of regional archives. The authors of the article for the first time introduced into scientific circulation many previously unpublished archival material. Showing problems and differences in interpretation of the sources on the deportation of Poles and their strength on the part of Polish and Kazakh and Russian scientists.

References

- 1 Baimakhanov M.T. *Public legal problems of national consensus rehabilitation of victims of political repression*, Almaty: Phond «XX vek», 1998, 11.
- 2 Polan P.M. *Not on their own. History and geography of forced migrations in the USSR*, Moscow: Memorial, 2001, 326 p.
- 3 Nazarbayev N.A. *Kazakhstan Pravda*, 1997, June 7, p. 1–2.
- 4 Nekrich A.M. *Punished Peoples*, New York: Chronicle, 1978, 170 p.
- 5 Conquest R. *Neva*, 1989, № 9, p. 126–148.
- 6 Buhay N.F. *Beria-Stalin: according to your instructions*, Moscow: Nauka, 1999, 320 p.
- 7 Zemskov V.N. *The repressed people in the USSR: 1930–1960*, Moscow: Nauka, 2003, 306 p.
- 8 Adjumanov H.P., Adjumanov E.K. *Deportation of peoples — the crime of the totalitarian regime*, Almaty: Phond «XX vek», 1997, 16 p.
- 9 *Deported to Kazakhstan people: time and fate*, Almaty: Arys – Kazakhstan, 1998, 428 p.
- 10 *Stalin's deportation of 1928–1953* / Sost. A.N.Yakovlev, P.M.Polan, Moscow: international Foundation «Democracy», 2005, 904 p.
- 11 The history of Stalin's GULAG» the end of the 1920s and the first half of 1950-ies: Collection of documents in 7 volumes, Moscow: Russian political encyclopedia (ROSSPEN), vol. 5, 2004, 824 p.
- 12 From the history of poles in Kazakhstan (1936–1956). Collection of documents: the office of the President of the Republic of Kazakhstan / Resp. editor L.D.Davitaia, Almaty: Kazakhstan, 2000, 344 p.
- 13 Special settlers in the Karaganda region. Collection of documents and materials / Ed. by E.K.Kubeyev, Karaganda: Izd. KarSU, 2007, 325 p.
- 14 State archive of Karaganda oblast (GAKO), f. 239, op. 1, d. 6.
- 15 GAKO, f. 239, op. 1, D.6.
- 16 *History of the USSR*, 1992, 1, p. 121–128.

T.A. Alimbayev

Ye.A. Buketov Karaganda State University (E-mail: alimbaev45@mail.ru)

The origin of the Environmental Movements and their directionality in Kazakhstan in 80–90 years of the XX century

The article analyzes the trends of the ecology movement in Kazakhstan as a manifestation of group interests. The author gives a brief history of the origin and development of this movement and its peculiarities as a new participant of political life. Special emphasis is focused on the consideration of possible strategies in the development of the ecology movement in the long-term prospects.

Key words: natural resources, ecological crises, environmental movement in Kazakhstan, main trends and phases of environmental movement, industrial units, military grounds, human health, ecology and politics.

The current stage of development of historical science in the country is characterized by a revival of research activity in its various areas. The study of environmental issues that are considered to be insufficiently developed in the historical science of Kazakhstan are of particular relevance in this context. The fact that current public interest in the issue of ecology rose sharply says about the necessity of its comprehensive study. In addition, the need for objective assessment of the state of historiographic situation in one or another field of historical knowledge is getting increased in the modern period. According to the literature review published abroad and in the Soviet Union sustainable interest of social scientists to the study of the relationship between society and nature has been formed in the 70–90s. In our opinion, historical studies has taken only initial steps in learning, critical thinking and generalization of experience in organizing interaction between society and nature. There are no works of a generalizable nature in Kazakhstan's historiography on the history of formation and development of interaction between man and the environment. Historians have not begun to study the causes of deterioration of the ecological situation in the country, major development trends of the movement in support of the environment, enhancing the role of human factors in solving environmental problems. We should add that under the conditions of allegation of a pluralistic thinking there is a problem of critical rethinking of published papers on environmental issues, the involvement of new historical material in the scientific use. Many topical issues put forward by the socio-economic and political development of the republic, are not even affected. The practice clearly surpassing the theory, set more and more new issues, anyhow connected with environmental problems. In our opinion, this is a significant disadvantage that needs heightened attention of researchers.

Two tendencies were manifested in the development of the ecology movement in Kazakhstan in the 80–90s. The first trend has evolved under the influence of state and political structures that sought to attract the masses to deal with environmental issues identified by the state. For this purpose, definite legal rules were consolidated within state-governance mechanisms providing the participation of each person in solving environment-oriented issues. The second trend in the development of the ecology movement has been associated with that part of society, which increasingly were aware of the essence and danger of further aggravation of the ecological situation, and came forward with more radical demands and criticism of government policy. This part of the movement was self-sufficient and independent from the state and political structures in nature and has appeared in Kazakhstan after the events of December 1986. The events of 1986 in Almaty and a number of areas of Kazakhstan had been the first attempt to use the right claimed by reconstruction to the free expression of civil and political position.

The development of social initiatives were focused on the relevant environmental issues of that time as Semipalatinsk target range, the Aral Sea and others. The emergence of the ecology movement in Kazakhstan is the naturally determined result of the democratization process and publicity, the growth of social activity of the population. Social ecology movements emerged «from below», and these are small groups and broad social movements with fairly large number of members. They included both officially registered and unregistered. Processes of people's comprehensive improvement were main determinant in their development which not only inspired activities of people but put forward new challenges as well. And finally, the removal of numbers of unjustified restrictions influenced on the associations of people. Rapid growth of self-regulating public force and the activity increase of its participants were natural result of all of these. Different forms of activity, indicating their flexible adaptability to different conditions had been in the arsenal of social ecologi-

cal organizations. They were not limited to narrow requirements of environmental protection, but sought to expand frames of its influence on the formation of a positive environmental policy, through the labor collectives, various social organizations, and deputative system. Mobilization capacity of ecological organizations and their authority significantly increased as well as the number of participants of the ecology movement in 1990–1991. The process of «green» ideology development contributed to strengthening ties between groups of different orientation, which were impressed into the minds of people with the help of activists from the political ecology due to the crisis of the social system and ideology of Marxism [1; 22].

Why could ecological movements achieve leading positions in a wide variety of alternative trends in Kazakhstan? It succeeded due to several circumstances. With a huge production potential of extractive industries in Kazakhstan, due to predatory acts of ministries and departments, plunder of natural resources, poisoning of the atmosphere, soil, water has reached a warning level. Even the mass media and the authorities were forced to raise alarm in interpreting these processes in their own way.

Due to ill-designed economic policies and the implementation of the ‘projects of the century’ a serious ecological disaster that has covered almost the entire territory of Kazakhstan has been developing. Activity of the military departments has caused great damage. It turned out with the problem of the Semipalatinsk target range, the tragedy of the Aral Sea, bio-polygon on the ‘Renaissance’ island, target ranges in the Western and Central Kazakhstan — said N.A.Nazarbayev [2].

The ecology movements appeared as a reaction to the crisis Kazakhstan was undergoing which involved not only economic, but also all other areas of social life. Ecology movements have evolved in an environment when for the first time in the history of mankind ecological balance of the planet was under the threat.

Concern before an impending ecological catastrophe, the sharp rejection of the consequences of the crisis development of recent years, feeling that you don’t have to wait those on the «top» to solve all problems, that you need to determine actions yourselves without postponing till tomorrow, — is one of the major factors that gave rise to the ecology movement in Kazakhstan. The experience of the ecology movement, with its characteristics and problems in general terms was somewhat repeating the history of the ecology movement in Western Europe [3; 16]. Till 70s small number of active environmental associations adhered to strictly conservative views. The first organization to protect the environment emerged in the early 70s. The very names of these organizations indicate that they were focused mainly on the problems of preservation of the national landscape and nature, and regarding environmental issues, they were given a low place. In the 80s, when the rapid urbanization and an active impact of industry on the environment began, a turn was projected in the activities of environmental organizations. The numerous conflicts that have taken place not only in factories but also on social level firstly made it necessary for environmental activists to bring up a new problem related to the environment, fighting against pollution and deterioration of living conditions in cities. The society is beginning to attach great importance to environmental issues, which are now considered from social and urbanistic point of views, aside from nature and landscape.

In 80–90s awareness of the population of Kazakhstan of adverse ecological situation and social and economic problems related to it contributed to the establishment of various independent environmental groups. Ecological groups were formed spontaneously around some sort of problem and usually they began with the collection of signatures and letters of protest, appeals to the official authorities.

The next stage — an organization of independent expertise and a desire to bring their findings to the widest range of people. This made it possible, with the support of the population to use more severe forms of protest: rallies, picketing of the official authorities, or blockade of environmentally hostile objects. Despite the diverse social and professional staff, environmental organizations have been expressing interests of the majority of social strata of the republic, and the relatively high educational level of many of its participants made it possible for them to more quickly and acutely understand and feel the emerging environmental problems.

Based on the study of the environmental regulations of ecological associations, they can be divided into three directions.

The first area — the protection of the environment. A public committee on the problems of the Aral Sea, Balkhash and ecology of Kazakhstan unanimously supported by the public of the republic was created by upon an initiative of the famous poet M.Shakhanov in 1987. As a voluntary public organization, the committee joined together scientists, writers and people of art. Its main objectives were: formation of an objective opinions of the public about the state of the Aral Sea, Lake Balkhash, and other unique natural complexes. Developing and implementing of a complete turn of public opinion on the Aral Sea environmental

crisis in the country, mobilizing the public to positive steps to implement the decisions of government and public bodies, aimed at saving the unique natural monuments of Kazakhstan were also included into the program of the committee.

Upon the initiative of the Committee many events have taken place, the proceeds from which were listed to Aral Fund, poetry readings with participation of famous poets of Kazakhstan and other republics, the environmental round table «Days of the Aral Sea» in Moscow. Since 1988 charitable telethons «Help the Aral Sea» began to be held that only in 1988 collected 40 million roubles [4; 15]. The Civic Academy on the Aral Sea problems and ecology of Kazakhstan was created under the committee. Since the activities of the committee acquired a wide scale in 1991, it was confirmed in the status of the International civic committee «Aral — Asia — Kazakhstan». In addition to its daily work on organizing assistance to the residents of the Aral Sea, the refugees of the Aral Sea region, a civic committee pursued an active international activity, prepared and held the All-Union and the International Conference on Problems of the Aral Sea in 1991.

With the creation of the civic committee of saving the Aral Sea and Lake Balkhash the activity of local authorities for the conservation of water resources of Kazakhstan was activated. «Green» hold various activities, and try to draw public attention to the problems of the environment, they were created everywhere.

Environmental impacts of ill-conceived construction projects, longstanding practice of placement and operation of large industrial facilities without regard to their impact on the natural environment and human health have given rise to hundreds of independent groups advocating for the environment. Various public committees, groups, sections launched a struggle for the removal of such enterprises from the city, and their shutdown — it was the second direction of the ecology movement in Kazakhstan [5; 4].

The third direction of the ecology movement in Kazakhstan — a mass movement on shutdown of military sites, payment of an indemnity, indemnification to the population of all the material and environmental losses.

Military bases, polygons located in the territory of Kazakhstan occupied enormous spaces. The military industrial enterprises significantly polluted the environment, evaluation flights of missiles and supersonic military airplanes harmed nature and the layer of the atmosphere. Ecological Association «Naryn» was created upon the initiative of the people of Western Kazakhstan region, Uralsk city. Ecology movement «Naryn» appeared approximately at the same time with the movement «Nevada — Semipalatinsk» in March 1989 and solved similar problems: to find out the truth about nuclear-weapon testing, to obtain compensation for the losses suffered by local residents. Namely during these years, that is in 1989, throughout all regions of Kazakhstan where the military training grounds were located mass movements began on their shutdown [5; 5].

The movement «Ulytau» was created in Dzhezkazgan region. Proponents opposed the construction of military sites and other military facilities, for shutdown of «Baikonur» cosmodrome, held a discussion the main purpose of which was to draw a wide public attention to the issue of closing military sites, indemnification of moral and material damage to the population, nature, caused by polygons and «Baikonur» cosmodrome [5; 7].

However, the environmental movement in the 80s did not change the nature and essence of the relationship of society and nature. Departmental interests continued to determine the nature of the development of productive forces, an unsustainable way of using resources. One of the vivid examples of manifestation of this pattern is the problems of Lake Balkhash. Despite very strong and convincing arguments of scientists, environmentalist in defense of the Lake Balkhash, the government supported the construction of the anti-environmental project of Kapchagai water reservoir in 1970. As a result, the Lake Balkhash has suffered substantial damage [6; 5].

The growth of the environmental activity of the population demanded adequate activation of the work of environmental authorities. However, amid extensive public participation in the discussion and solution of environmental problems, nature conservation committees displayed inactivity, reducing its activity to the use of measures of administrative influence against violators of environmental laws, slowly updated forms and methods of its work, falling behind the growth of social and environmental activity of the masses.

Conclusion

Based on the above, we should note that generally ecology movement was activated in the period being studied throughout republic, ecological groups and organizations that made it their mission to do work on environmental improvement in the given region and across republic as a whole emerged in all regions. Public initiatives on the protection of natural sanctuaries, unique natural sites, protection of the natural habitat were wide-spread during the covered years. «Ecologists» have fought for clean air and water in the industrialized

cities of the country, against the departments and ministries that built production enterprise without regard to their impact on the environmental conditions and human health.

The movement for the shutdown of military sites, recovery of material and environmental losses to the population has especially gained large scale.

References

- 1 Politicheskie partii i obshchestvennye dvizheniya sovremennoogo Kazakhstana: spravochnik, Almaty: izd. KarGU, 1994, 105 p.
- 2 Nazarbaev N.A. *Kazakhstanskaya Pravda*, 1995, 25 March.
- 3 Janickij O.N. *Grazhdanskiye iniciativy i samodeyatel'nost' mass*, Moscow: Znanye, 1988, 78 p.
- 4 The current archive of Environment and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan. 1990's annual report, p. 15.
- 5 The current archive of Environment and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan. Report released by Promote Environmental Knowledge Administration, 1990, p. 4, 5, 7.
- 6 The current archive of Environment and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan. Report released by Promote Environmental Knowledge Administration, 1991, p. 5.

Т.Ә.Әлімбаев

XX ғасырдың 80–90-шы жылдарындағы Қазақстандағы экологиялық қозғалыстардың пайда болу тарихы мен олардың бағыттылығы

Мақалада XX ғ. 80–90-шы жылдарындағы экологиялық қозғалыс талданды. Экологиялық бірлестіктердің жарғыларын зерттеу негізінде осы қозғалыстың негізгі бағыттары анықталды, олар — қоршаған ортаны қорғау, ойластырылмаған құрылыс жобаларының экологиялық салдары, ірі өнеркәсіп кәсіпорындарын орналастыру мен олардың адамдардың денсаулығы мен табиғи жағдайларға әсерін есепке алмастан іске қосудың көпжылдық тәжірибесі, әскери полигондарды жабу бойынша бұқаралық қозғалыс. Алайда 80-ші жылдардағы экологиялық қозғалыс қоғам мен табиғаттың байланысының сипаты мен мәнін өзгертпеді. Автормен ведомстволық мүдделер өндіріс күштердің даму сипатын анықтауды, ресурстарды қолданудың тиімсіз тәсілін ұстануды жалғастыра бергендігі дәлелденді.

Т.А.Алимбаев

История возникновения экологических движений и их направленность в Казахстане в 80–90-е годы XX века

В статье проанализировано экологическое движение в Казахстане в 80–90-е годы XX столетия. На основе изучения уставов экологических объединений выявлены основные направления действия этого движения — охрана природной среды, устранение экологических последствий непродуманных строительных проектов, многолетней практики размещения и эксплуатации крупных промышленных предприятий без учета их влияния на природные условия и здоровье людей, массовое движение по закрытию военных полигонов. Определено, что экологическое движение в 80-х годах не изменило характера и сущности отношения общества и природы. Автором доказано, что ведомственные интересы продолжали определять характер развития производственных сил, нерациональный способ использования ресурсов.

References

- 1 Политические партии и общественные движения современного Казахстана: Справочник. — Алматы: Изд-во КазГУ им. Аль-Фараби, 1994. — 105 с.
- 2 *Назарбаев Н.А.* За мир и согласие в нашем доме // *Казахстанская правда*. — 1995. — 25 марта.
- 3 *Яницкий О.Н.* Гражданские инициативы и самодеятельность масс. — М.: Знание, 1988. — 78 с.
- 4 Текущий архив Министерства экологии и биоресурсов Республики Казахстан. Годовой отчет за 1990 г. — С. 15.
- 5 Текущий архив Министерства экологии и биоресурсов Республики Казахстан. Отчет управления пропаганды экологических знаний за 1990 г. — С. 4,5,7.
- 6 Текущий архив Министерства экологии и биоресурсов Республики Казахстан. Отчет управления пропаганды экологических знаний за 1991 г. — С. 5.

Т.А.Алимбаев

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова (E-mail: alimbaev 45@mail.ru)

Природное и социальное в историческом процессе

В статье рассмотрен важный аспект истории взаимодействия общества и природы — одного из перспективных направлений в современной исторической науке — изучение природного и социального в историческом аспекте. Автором отмечено, что угроза будущему человечества, вызванная экологическим кризисом, наложила отпечаток на современное историческое знание, обусловив значительный интерес историков к проблеме взаимоотношения общества и окружающей природной среды. Статья посвящена анализу таких проблем, как состояние окружающей среды в Казахстане, факторный подход решения экологических проблем, изучение экологического опыта прошлых лет.

Ключевые слова: исторический процесс, экологическая история, взаимодействие общества и природы, научно-техническая революция, Казахстан, экологический кризис, факторный подход, демографические процессы и урбанизация, экология и политика.

Человек и человеческое общество — органическая часть природы, закономерный результат и высшая ступень ее эволюции. Будучи порождением природы, они представляют собой принципиально новую форму материи, развивающуюся по специфическим законам. Вместе с человеком возникает новый источник движения в природе. Эволюция природы оказывается в зависимости от социальной формы движения. С появлением человека начинается история новой, антропологической природы. Производственная, преобразующая деятельность человека, выражающая его сущностное начало, превращается в ведущий фактор эволюции биосферы [1; 7].

Исторический процесс, и прежде всего развитие производства, определяет содержание «человеческой» природы, ставшей неотъемлемой частью окружающей среды. В свою очередь, с изменением окружающей среды менялись и положение в ней человека, характер их взаимодействия. Изучение исторически развивающихся форм взаимодействия общества и природы имеет, таким образом, важное теоретическое и практическое значение. Угроза будущему человечества, вызванная экологическим кризисом, наложила отпечаток на современное историческое знание, обусловив значительный интерес историков к проблеме взаимоотношений общества и окружающей природной среды, исходивших из необходимости понимания всех сложностей этого процесса в целях теоретического решения проблемы деградации окружающей среды и сохранения здорового будущего для нашей планеты и ее жителей. Изучение истоков современных экологических проблем, в свою очередь, потребовало от историков всестороннего анализа любых фактов и явлений, являвшихся ранее предметом изучения самых разных научных направлений. Включение природы в исторические знания ведет к познанию различных факторов, через которые естественный мир влияет на ход человеческой истории, в том числе и через эволюцию взглядов людей на природу, что, в свою очередь, связано с политическими, экономическими и культурными процессами.

Известный российский ученый А.Л.Чижевский утверждал, что все напасти человечества были тесным образом связаны с солнечной активностью и повторялись с удивительной периодичностью через равные промежутки времени [2; 18]. ...История человека, человеческого общества протекает в русле изменяющегося взаимодействия с природой. По мере развития производительных сил общества, создания человеком «второй природы», т.е. создания жилищ, строительства крупных сооружений, совершенствования одежды и т.д., ослаблялась зависимость его от природы и повышалась защищенность от ее стихийных проявлений. Однако все более интенсивно потребляя природные ресурсы с помощью возрастающих технических средств, человечество в прогрессирующей форме подрывает основы своего существования, и, как следствие, само развитие цивилизации оказывается полностью зависимым от экологических проблем.

В процессе дальнейшего развития наук об окружающей среде объективность взаимопроникновения экологических и исторических знаний перестала вызывать серьезные возражения. Тем не менее серьезные исследования в этой области развернулись лишь в последние десятилетия XX столетия, придав импульс разработке предмета, методов и техники исследования нового научного направления. Первоначально история окружающей среды сводилась, по существу, к изучению теоретических идей

и практических мероприятий в сфере охраны природы. Это не требовало от исследователей создания новой методологии, так как при изучении они были способны использовать традиционные подходы к исследованию документов, анализу идей, политики и экономики классическими для историков методами, хотя и с новыми интерпретациями.

В последнее десятилетие прошедшего столетия область исследования была значительно расширена, включив в себя историю преобразования природы или природопользования, происходившую с момента выделения человека из животного мира, т.е. историю антропогенного воздействия на окружающую среду. Это потребовало обращения к специальным исследованиям, в частности, к работам биологов, экологов, химиков, медиков, генетиков, гидрологов и др. Закономерно в этой связи тесное взаимодействие экологической истории с рядом естественных наук. Естествознание открывает историкам новую обширную область для исследования, находящуюся вне области человеческого общества и включающую независимые материальные силы, процессы, явления, называемые природой. Влияние природных условий на общественное развитие уже отмечали античные мыслители — Геродот, Фукидид, Платон, Аристотель, философы нового времени — Шарль Луи Монтескье, Френсис Бэкон, Рене Декарт, Бенедикт Спиноза, Фридрих Гегель и другие. Позднее роль природной среды была абсолютизирована в концепциях «географического детерминизма», придававших географическим факторам решающую роль в развитии общества и человека. Как следствие этого, экологическая история наиболее тесно переплетается с географией и особенно — с исторической географией, изучающей конкретную географию прошлого и ее изменения на разных исторических этапах [3; 86].

Важность знания историком географии, свободной, однако, от концепции географического детерминизма, признавал А.Тойнби, который, рассматривая вопрос об особой роли Англии в европейской истории, отмечал, что «среди торгующих народов XVIII в. позиция англичан была наиболее благоприятна благодаря географическому положению, климату и ходу истории» [4; 29]. Аналогичные выводы применительно к российской истории были сделаны Л.Н.Гумилевым, писавшим, что «рассмотрение исторических факторов в указанном аспекте показывает, что географическая среда, определяющая естественную обстановку, играла колоссальную роль в ходе исторического развития народов лесостепной зоны Евразийского континента и иногда являлась решающим фактором в судьбе могущественных государств. Иной раз таланты и подвиги правителей не могли спасти от гибели их народы, а в других случаях заурядные ханы оказывались в силах поддержать могущество своих орд. Конечно, таланты и мужество вождей при прочих равных условиях имели большое значение, но судьбы народов лесостепной зоны Евразии решали дожди и зеленая трава» [5; 70].

В рамках историко-географических исследований особое значение приобретает изучение влияния природных и, особенно, энергетических ресурсов на развитие человечества. Исторический опыт свидетельствует о том, к каким существенным политическим, экономическим, социальным последствиям может привести их недостаток. С древнейших времен природные факторы, например, добыча руды и изготовление орудий из металла, были важнейшим условием достижения производством того уровня, при котором становилось возможным сосредоточение важнейших средств производства в руках меньшинства и порабощение большинства меньшинством. Ограниченность природных ресурсов подчеркивал и другой видный представитель философии истории К.Ясперс: «Техника нуждается в материале и в силах, которыми она оперирует. Поскольку то и другое дано человеку в ограниченном количестве — уголь, нефть, руда — техника использует то, что восстановить она уже не может. Наступит день, когда этот материал будет исчерпан, если не откроют новых источников энергии. Помышляют об атомной энергии, но совершенно неизвестно, насколько хватит запаса необходимой для нее руды. Практически конец еще далек, кладовая человечества еще полна. Однако там, где можно произвести подсчет — для угля и нефти — конец должен наступить в исторически обозримое время. Если же все необходимые виды энергии окажутся исчерпаны, то эпоха техники будет, правда, завершена, однако человеческое существование тем самым не прекратится. Количество людей опять значительно уменьшится, и люди окажутся опять в тех условиях, которые существовали в прежние исторические эпохи — без угля и без нефти, без современной техники» [6; 276].

Показательно, что экологические историки связывают первый крупный энергетический кризис не с 1973 г., когда было введено нефтяное эмбарго, а с более ранними периодами, когда в различных регионах мира началось истощение лесов. Важный ключ к реконструкции истории человечества — изучение климата прошлого, изменения которого оказали огромное влияние на исторические процессы. Данные палеографов, археологов, антропологов свидетельствуют о наличии хотя и не прямой, но все же достаточно четко выраженной зависимости между процессами становления первобытных лю-

дей и окружающей их природы. Л.Н.Гумилев по этому поводу писал: «Нетрудно понять, какую огромную роль в истории кочевников Евразии играли подобные изменения (в данном случае периоды увлажнения и усыхания. — Т.А.) климата степей. Скот не может жить без травы, трава — расти без воды, а кочевники — существовать без скота. Следовательно, все они составляют единую систему, в которой ключевым звеном является вода. При долговременной засухе пустыня Гоби наползает на степи, расширяется и становится труднопроходимым барьером между равнинами Ордоса и долинами Орхона, Онона и Селенги. При повышенном увлажнении переходит в наступление растительность. Она движется на пустыню и с юга, и с севера, а вслед за травой идут дикие копытные, затем овцы, коровы и лошади, несущие всадников. Эти последние создают воинственные орды и могучие кочевые державы [5; 31,32].

Характеризуя развитие экологической истории, следует особо подчеркнуть ее взаимосвязь с рядом наук, изучающих человека, — исторической демографией, исторической этнологией, антропологией, медициной (исторической) и др. В числе таких специальных научных дисциплин следует первой отметить историческую демографию, изучающую в числе других процессы движения народонаселения в различные исторические эпохи. В контексте экологической истории значительный интерес представляют данные о демографических процессах, вызванных различными природными явлениями, главным образом указанными выше климатическими изменениями. Засухи и заморозки, наводнения и осадки нередко становились причиной неурожая и недородов, за которыми следовал голод, иногда растягивавшийся на несколько лет. Миграции населения, в той или иной степени обусловленные сбоями в системе «человек — природа», преследовали человечество с первых этапов его эволюции. Эти сбои выражались в изменении климата, наводнениях, землетрясениях и других природных явлениях, главным следствием большинства из которых являлся голод. Их изучение дает историкам богатый материал для более объективной реконструкции исторического прошлого. Известно, в частности, что на протяжении почти полутора веков (середина XVI — конец XVII вв.) средняя температура в Западной Европе была необычно низкой, превращаясь в причину длительного продовольственного кризиса, долгосрочные социальные и экономические последствия которого не нашли, однако, полного отражения в исторической литературе.

Экологическая история тесно переплетена с такими направлениями медицины, как история медицины и здравоохранения, общая гигиена, эпидемиология. Известно, что практически полное отсутствие гигиены и низкий уровень развития медицины, вплоть до XX в., способствовали распространению инфекций и эпидемий [7; 16,17]. Мировая история знает примеры многочисленных миграций населения, имевших различную продолжительность, протяженность и масштабы. Вызывались они широким спектром причин и явлениями различного происхождения — хозяйственными, социальными, идеологическими, политическими, религиозными, экологическими, нередко действовавшими комплексно. Применительно к данному вопросу следует более подробно остановиться на экологических факторах, в то время как другие, на наш взгляд, уже достаточно основательно изучены.

Понятие фактора в сочетании с другими понятиями используется для обозначения различных объектов: экономические факторы, социально-политические, экологические, объективные и субъективные, внешние и внутренние факторы и т.д. Значение факторного подхода к исследованию экологической проблемы определяется уже характером ее возникновения. Она вызывается не одной какой-либо причиной, а совокупностью взаимосвязанных факторов. Одни из них играют роль причины, другие — условий, третьи — способствующих обстоятельств, четвертые — сопутствующих и т.д. Среди них факторы природного, технического, экономического, политического и прочего характера. В процессе исследования экологической проблемы эти факторы должны быть взяты не изолированно друг от друга, не хаотично, а в системе определенного подхода, который бы отвечал диалектическому пониманию этого явления. Применение факторного подхода в процессе историко-экологических исследований возможно на различных уровнях: глобальном, общесоциальном, региональном, локальном.

Остановимся на региональном уровне, с тем чтобы на примере Центрального Казахстана показать возможность его использования. На этом уровне к «сквозным» общесоциальным факторам добавляются новые, связанные с местными природными, климатическими условиями, а также с особенностями производственно-технического, экономического и социального развития региона. К природным факторам, способствующим повышению экологической опасности в этом регионе, следует отнести, в первую очередь, его географические особенности, где господствует методология, благоприятная для возникновения «розы ветров» над крупными промышленными городами. К производственно-

техническим и экономическим факторам здесь относятся: высокая концентрация промышленности в городах, значительная степень урбанизации, мощное развитие стройиндустрии, возросшее количество автотранспорта, широкое использование удобрений в сельском хозяйстве, а также большое количество предприятий, связанных с добычей и переработкой угля, цветных и черных металлов.

В социальном плане экологическая ситуация в Центральном Казахстане обусловлена в значительной мере тем, что часть предприятий возникла здесь в довоенные и послевоенные годы. Имеют определенное значение и ошибки, допущенные при строительстве городов и размещении производств. Указанным не исчерпывается перечень социальных факторов, оказывающих отрицательное влияние на экологическую обстановку в этом регионе. К ним можно отнести также скопление населения в городах, миграционные процессы, текучесть кадров на предприятиях. Вместе с тем в Центральном Казахстане в связи с приобретением суверенитета республики есть и значительные возможности для решения экологических проблем. Они реализуются в процессе создания малоотходных и безотходных технологических процессов, введения водооборотных циклов, строительства очистных сооружений, развития экологических исследований, усиления связи науки с производственной практикой и т.д.

Факторный подход к исследованию экологической проблемы предполагает диалектическую взаимосвязь объективных и субъективных факторов, оценку каждого из них в соответствии с их действительностью, ролью в системе общество-окружающая среда. Абсолютизация объективных факторов может вызвать снижение субъективной активности, резко ограничить способность к активным действиям по преодолению экологической опасности, способствовать формированию экологического пессимизма. Абсолютизация субъективных факторов, напротив, может вызвать неоправданный оптимизм, стремление к волюнтаристскому решению экологической проблемы. Ни то ни другое, разумеется, не способствует преодолению экологической опасности. Один из главных моментов — выделение из всего наличия факторов тех, которые являются существенными, т.е. оказывают определяющее влияние на поведение данного объекта или его подсистем.

Приведем пример. Существует так называемый общий фон загрязнений, когда действие того или иного вредного вещества, входящего в данный фон, не вызывает заметной реакции организма. Однако с увеличением количества этого вещества происходит его переход в новое качество, при котором это вещество (или другой какой-либо фактор) начинает оказывать существенное отрицательное воздействие на организм и вызывает заболевание. Так, химические заводы Жамбылской области по производству фосфорных удобрений выбрасывали в атмосферу оксиды серы, фтористые соединения, аммиак, пыль фосфата и т.д. К примеру, на каждого жителя г. Тараза ежегодно выбрасывалось в атмосферу свыше полутонны технологической пыли и ядовитых газов. В жилой зоне города в 1985 г., по сравнению с 1977 г., возросла загазованность сернистым ангидридом в 2,3 раза и превышала ПДК (предельно допустимые концентрации) в 38 раз. Естественно, в связи с этим в четыре раза возросло количество легочных и других заболеваний [8].

Необходимо обратить внимание на комплекс вопросов, выявляющих роль соотношения народонаселения и окружающей среды. К примеру, в экологически неблагоприятных районах за последние 20 лет уменьшилась в несколько раз численность проживающих. Так, из Кызылординской области уехали более 100 тыс. людей в другие регионы Казахстана, их называют еще «экологическими» беженцами [9]. Освещение названных вопросов важно для понимания миграционных процессов, осуществления здравоохранительных мероприятий и т.д. Развитие указанного направления в исследовательской работе может способствовать успешному решению проблемы рационального использования природных ресурсов и управления экологическими процессами, а также реалистической оценке современной экологической ситуации и научному ее прогнозированию.

Основным направлением в исследовании исторической экологии является, конечно, раскрытие закономерностей взаимодействия общества и природы на разных стадиях общественной эволюции. Вместе с тем немаловажно и изучение экологического опыта прошлых лет, сохраняющего значение до нашего времени, к примеру, кочевание казахов, бережное отношение их к природе и т.д. Анализ взаимосвязи различных типов и форм хозяйственной деятельности и естественно-географической среды, зависимости циклов кочевания от циклов природных, выявление оптимальных для данного ландшафта хозяйственно-культурных типов, их региональных и локальных вариантов, учет положительных и отрицательных результатов антропогенного воздействия на природу при разных способах производства и формах хозяйства, характера экологических кризисов прошлых лет и способов выхода из них могут оказаться полезными для решения практических хозяйственных задач. В плане ра-

ционального использования природных ресурсов и научного прогнозирования взаимодействия человека и природы представляет интерес изучение механизмов социальной регуляции природопользования в прошлом. Отправным теоретическим и методологическим принципом разработки названных проблем должно стать рассмотрение общества и природы с позиций системного анализа функционирующих по собственным законам, но неразрывно между собой связанных, взаимодействующих частей.

Экологические проблемы приобрели глобальные масштабы, затронули интересы всего человечества и все существенные стороны жизнедеятельности общества, поставили человечество перед альтернативой: идти по пути улучшения условий существования или к экологической катастрофе. Произошло существенное преобразование факторов, вызывающих экологическую опасность. Важнейшим из них стала научно-техническая революция. Многократно усилив антропогенную деятельность, она оказала глубокое влияние на экологическую ситуацию во всем мире. Резко выявился ряд негативных тенденций, связанных с использованием ядерного вооружения, колониальной политикой центра по отношению к Казахстану, сырьевой направленностью экономики республики. Все это не могло не сказаться на экологической проблеме, ибо последняя существует не изолированно, а находится в тесной взаимосвязи со всеми другими проблемами, и ее решение в значительной мере зависит от их устранения.

Повышению экологической опасности способствуют организационные, ведомственные и прочие барьеры, мешающие созданию производственных цепочек с последовательной переработкой отходов, комплексному использованию сырья, осуществлению совместных усилий по охране окружающей среды. Экологическая опасность не знает ведомственных и организационно-структурных перегородок, борьба с ней должна вестись усилиями всех предприятий, организаций, а также всех служб, независимо от ранга. Эффективным средством преодоления этих перегородок является совершенствование процесса управления.

Под влиянием экологизации оказывается и сфера политической деятельности. Политика все больше считается с экологическими возможностями как внутригосударственного, так и международного масштаба, все сильнее ориентируется на стратегические задачи социально-экологической деятельности. В свою очередь, сама экологизация становится политикой, так что сейчас можно уже говорить об экологической политике как системе последовательных действий, осуществляемых с помощью государственного аппарата, общественных организаций, всего социально-экономического механизма, в целях более рационального присвоения природных богатств и оптимизации окружающей среды. В ней необходимо выделить внешнюю и внутреннюю стороны.

Внешняя экологическая политика есть реализация экологических интересов государства на международной арене и его участие в решении экологических вопросов, имеющих межгосударственное и глобальное значение. Например, решение проблемы Аральского моря, последствия существования Семипалатинского ядерного полигона можно решить только на основе международного сообщества. Об этом говорил Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев, выступая на Генеральной Ассамблее ООН 24 июня 1997 г. [10]. Внутренняя экологическая политика — это политика, направленная на преодоление экологической опасности и оптимизацию окружающей среды в пределах государства. Осуществляя эту политику, государство использует значительную часть хозяйственного аппарата управления, общественные организации, средства массовой информации. Экологическая политика суверенного Казахстана опирается на обеспечение и поддержание на оптимальном уровне благоприятной для человека среды обитания, при обязательном условии сохранения биологического разнообразия. В ее основу заложена стратегия создания благоприятных условий для жизни людей на базе оптимального развития производства, рационального использования природных ресурсов и охраны окружающей среды. Практика показывает, что на нее оказывают огромное влияние степень обострения взаимоотношений общества и природы, общий уровень экологической культуры членов этого общества и т.д.

В многочисленных документах партийных, советских органов, определявших главные пути развития общества за годы Советской власти, можно проследить сложный путь формирования природопользования в Казахстане. На первых порах приходилось решать наиболее неотложные задачи по спасению ценных природных объектов, что принимало форму организации заповедников, заказников. По мере укрепления государственной власти шел процесс выработки основ природоохранного права, регулировавшего земле-, лесо-, водопользование и эксплуатацию недр, вопросы сохранения животного и растительного мира. Ведется интенсивное исследование природных ресурсов республи-

ки, осваиваются новые регионы, решаются пока еще сравнительно немногочисленные проблемы быстро растущих городов и т.д. Вместе с тем, как считают многие современные исследователи, специфические условия развития нашей страны в годы пятилеток, Великой Отечественной войны и послевоенные годы восстановления экономики, когда остро ощущалась ограниченность материальных ресурсов, подчас диктовали необходимость решать те или иные хозяйственные проблемы без должного учета экологических последствий. Немалую роль играла и недооценка вопросов охраны природы руководящими кадрами вследствие их недостаточной экологической культуры. Естественно, было в первые годы Советской власти не до экологии. Не приходится сомневаться, что дефицит природных ресурсов в экстремальных ситуациях (разруха, война и т.д.), низкий уровень экологических знаний у руководства фатально дополняет вторжение идеологических мотивов в решение проблем охраны природы. Более того, когда культ личности стал законом жизни страны, ощутимо меняются и ориентиры во всем комплексе природопользования.

Преобразование капиталистических общественных отношений в социалистические Сталин и его окружение трактовали односторонне, схематично. Они сводились к упрощенной формуле: индустриализация, коллективизация, культурная революция. Индустриализация мыслилась Сталиным, прежде всего, как чисто техническая задача создания социалистической промышленности, коллективизация — как принудительное объединение крестьянских хозяйств по типу государственных предприятий, управляемых «сверху». В такой же простейшей, утилитарной форме понималась и культурная революция. Руководство страны по отношению к природе стояло на «жестких» позициях, а следовательно, появление с первыми пятилетками призыва к «наступлению» на природу было вполне закономерным. Сталинская концепция построения социализма «любой ценой» принесла в жертву этим планам и природу.

Быстро возраставшие масштабы разработки природных ресурсов, не подкрепленные материально-технически, вели к нещадной эксплуатации человека. Отсюда — первые лагеря ГУЛАГа, самый низкий уровень жизни. В свою очередь, снижение «цены» человека (не только его жизни, конечно, но и того, что является личностью, высшей ценностью) привело и к снижению «цены» природы. Кроме того, коллективизация, насильственно изъясв землю у крестьянина, осуществила «обезличивание» землепользования, снизила меру личной ответственности за землю. Казахстан в эти годы, как и в годы царизма, рассматривался как сырьевая база, как колония сбыта продукции. Начато испытание ядерного оружия в Семипалатинске и других районах Казахстана. Позднее, в 50–60-е годы, заметно ускоряется процесс ухудшения экологической ситуации во многих регионах страны. Он протекал в общем русле резко обозначившихся к середине 50-х годов кризисных тенденций в экономике, внутренней и внешней политике, культуре, духовной сфере. Освоение целинных и залежных земель в Казахстане выявило ряд негативных моментов, в первую очередь, экологическую рациональность землепользования. Современные экологические проблемы приобрели качественно новые черты, так как, по существу, создана новая, видоизмененная природа, отличная от прежней, — изменяются ландшафты; создаются огромные искусственные водоемы и исчезают природные; почва насыщена огромным количеством минеральных удобрений; нерационально используются реки и моря (Арал, Балхаш, Урал, Каспийское море, Иртыш), обильно загрязняются промышленными стоками; растительный и животный мир дают опасные примеры мутации и т.д. На современном этапе экология, наряду с экономикой и международными отношениями, входит в число трех определяющих проблем развития казахстанского общества. Включение Республики Казахстан в мировой цивилизационный процесс, ориентирующийся на модель устойчивого развития, определило необходимость выбора стратегии социально-экономического роста, сочетающей разумный прогресс с минимизацией ущерба природе.

Список литературы

- 1 Общество и природа. Исторические этапы и формы взаимодействия. — М.: Наука, 1981. — 344 с.
- 2 Чижевский А.Л. Физические факторы исторического процесса. — М.: Высш. шк., 1991. — 72 с.
- 3 Дробижев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В. Историческая география СССР. — М.: Айрис-пресс, 1971. — 320 с.
- 4 Тойнби А.Дж. Постигание истории: Сб. / Пер. с англ. Е.Д.Жаркова. — 2-е изд. — М., 2002. — 640 с.
- 5 Гумилев Л.Н. Поиски вымышленного царства (Легенда о «государстве пресвитера Иоанна»). — М.: Айрис-пресс, 2002. — 432 с.
- 6 Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с.
- 7 Блок М. Апология истории, или ремесло историка. — М.: Наука, 1986. — 254 с.

- 8 Государственный архив Джамбулской области. — Ф. 7. — Оп. 2. — Д. 538. — Л. 35.
- 9 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 1655. — Оп. 3. — Д. 2978. — Л. 183.
- 10 Казахстанская правда. — 1997. — 27 июня.

Т.Ә.Әлімбаев

Тарихи үрдістегі табиғилық және әлеуметтілік

Мақалада қоғам мен табиғаттың өзара әрекет ету тарихының маңызды аспектісі қазіргі таңдағы тарих ғылымындағы басым бағыттардың бірі — тарихи аспектідегі табиғилық және әлеуметтілікті зерттеу қарастырылған. Автормен экологиялық дағдарыспен туындаған, адамзат болашағына төнген қауіптің қазіргі тарихи білімге өзінің ізін қалдырғаны, оның тарихшылардың қоғам мен қоршаған табиғи ортаның өзара байланысы мәселесіне барынша қызығушылығын шарттастырғаны атап көрсетілді. Қазақстандағы қоршаған ортаның жағдайы, экологиялық мәселелерді шешуге факторлық көзқарас, өткен жылдардың экологиялық тәжірибесін зерттеу сияқты мәселелер жан-жақты талданды.

T.A. Alimbayev

Natural and social in historical process

The article covers important aspects of the history — interaction of society and nature, one of the perspective directions in the contemporary science of history — the study of the natural and social in historical aspect. The author draws attention to the threat of future mankind, which is due to the ecological crisis and left a mark on contemporary historical attainment that conditioned by the considerable interest of historians about problem of interrelation between society and natural environment. The article is devoted to the analysis of such problems as the state of the environment in Kazakhstan, the factorial approach of ecological problem-solving, the study of ecological experience of previous years.

References

- 1 *Society and nature. Historical stages and forms of interaction*, Moscow, 1981, 344 p.
- 2 Chizhevsky A.L. *Physical Factors of the Historical Process*, Moscow, 1991, 72 p.
- 3 Drobizhev V.Z., Kovalchenko I.D., Muravev A.V. *Istoricheskaya Geografiya SSSR*, Moscow, 1991, 320p.
- 4 Toynbee A.J. *A Study of History: Abridgement of Volumes* / Translated by E.D. Jarkov, 2-nd edition, Moscow, 2002, 640 c.
- 5 Gumilev L.N. *Searching for an Imaginary Kingdom: The Legend of the Kingdom of Prester John*, Moscow, 2002, 432 p.
- 6 Jaspers K. *Reason and Existence / Translated from the germ. 2-nd edition*, Moscow, p. 19.
- 7 Bloch M. *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien / The Historian's Craft*, Moscow, 1986, 254 p.
- 8 State Archives of Dzhambul Region, f. 7, op. 2, d. 538, l. 35.
- 9 Central Governmental Archive of the Republic of Kazakhstan, f. 1655, op. 3, d. 2978, l. 183.
- 10 *Kazakhstanskaya Pravda*, 1997, 27 July.

Б.К.Адамбек

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: adambek@mail.ru)

Большевиктер басқарған Коминтерн және оның халықаралық аренадағы саясаты (1919–1943 жж.)

Мақалада 1917 жылы Қазан төңкерісінен кейін Ресейде саяси билікке келген большевиктердің III Коммунистік Интернационалды құрып, оны сол кездегі халықаралық аренадағы «дүниежүзілік революция штабына» айналдыру жолындағы әр түрлі әрекеттері кең түрде баяндалды. Осыған байланысты Коминтерннің көптеген елдерде коммунистік партияларды, жұмысшы және ұлт-азаттық қозғалыстарды қолдау арқылы, сол мемлекеттерге социалистік революцияны экспорттау саясаты, тыңнан кірістірілген көптеген құжаттар мен деректерге сүйеніп, тарихи объективизм негізінде жан-жақты көрсетілді.

Кілт сөздер: революция, интернационализм, большевик, көтеріліс, КСРО, халықаралық арена, кеңес, жұмысшы, коммунистік, насихат.

1919 жылдың 4 науырызында Мәскеуде өткен коммунистік және солшыл социалистік партиялар мен топтардың халықаралық конференциясы III Интернационалдың құрылуы туралы ресми түрде жариялады [1]. Коммунистік Интернационал деп аталған Халықаралық ұйымның пайда болуы, халықаралық жұмысшы қозғалысында жаңа тарихи кезең бастады. Шын мәнінде Коминтерн тарихы халықаралық жұмысшылар қозғалысының алғашқы кезеңінен басталды. Жаңа халықаралық ұйым бір кезде К.Маркс және Ф.Энгельс құрған жұмысшылардың халықаралық ұйымы — Коммунистер Одағы I Интернационал және II Интернационалдың мұрагері ретінде құрылды.

Жаңа ұйымның құрылу себептері де болды. 1914 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыс басталғанда II Интернационал басшыларымен В.Ленин басқарған большевиктер партиясының араларында тактикалық және стратегиялық мәселелер бойынша келіспеушіліктер өзара дау-дамайға апарды. Большевиктер «II Интернационал көсемдерін» пролетарлық интернационализм принципінен бас тартып, оппортунистік жолға түсті» деп айыптады. Ал, II Интернационал басшылары большевиктерді «халықаралық социал-демократияның экстремистік бағыты» деп ашықтан-ашық сынға алды.

Бірақ, 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін Ресейде билікке келіп, Кеңес мемлекетін құрған большевиктер енді өздерін халықаралық революциялық қозғалысты басқаратын күш ретінде көрсете бастады. Сондықтан Коммунистік Интернационал большевиктердің платформасында құрылды, ол туралы большевиктер партиясының көсемі, Кеңес үкіметінің басшысы В.Ленин: «Большевизм шын мәнінде пролетарлық және коммунистік қозғалысқа сүйенген, революциялық жаңа дәуірдің басталу тәжірибесін қолданып, III Интернационалдың идеялық және тактикалық негіздерін қалады», — деп көрсетті [2].

Әрине, 1917 ж. Қазан төңкерісінің жеңісі және Ресей территориясында бірінші социалистік мемлекеттің пайда болуы, халықаралық революциялық қозғалыстың қарқынды дамуына әкеп соқты және осы үрдісіне большевиктердің ықпалының күшеюіне толық жағдай жасады. Осы кезеңдегі халықаралық жұмысшы және көптеген елдердегі ұлт-азаттық қозғалыстар коммунистік идеяларды қабылдаған партиялар мен одақтардың пайда болуына зор ықпал жасады. 1918 жылы Германия, Австрия, Венгрия, Польша, Нидерланды және Финляндияда Коммунистік партиялар құрылды [3;569]. Большевиктердің революциялық-интернационалдық позициясын осы кезеңде Болгар жұмысшы социал-демократиялық (тесняктар), Аргентина Интернационалдық Социалистік, Швеция солшыл-демократиялық, Грекия жұмысшы партиялары және т.б. қолдап шықты [3,570]. 1918–1919 жж. Чехословакия, Румыния, Италия, Франция, Ұлыбритания, Дания, Швейцария, АҚШ, Канада, Бразилия, Қытай, Корея, Австралия, Оңтүстік Африка Одағында коммунистік топтар қалыптасты [4; 174].

Осыған байланысты, 1918–1919 жж. бірқатар елдерде революциялық және ұлт-азаттық қозғалыстар өрши түсті. Олардың ішінде ресей большевиктерінің түрткілеумен басталып, сәтсіз аяқталған Финляндия, Венгрия және Германиядағы революциялар, Кеңестік Ресейді қолдап, Англия, Чехословакия және Францияда болып өткен саяси стачкаларды атауға болады. Сонымен қатар Қытай,

Үндістан, Корея, Үндіқытай, Түркия, Иран, Египет және т.б. мемлекеттерде ұлт-азаттық қозғалыс кең етек алды [4; 175].

Аталып отырған жағдайды пайдаланып, В.И.Ленин өзінің «Американ жұмысшыларына хат», «Пролетарлық революция және ренегат Каутский», «Еуропа және Америка жұмысшыларына хат» деген еңбектерінде халықаралық жұмысшы және революциялық қозғалысты басқаратын жаңа III Интернационал құру туралы ұсыныстар жасады.

Халықаралық аренада және жалпы халықаралық революциялық қозғалыста большевиктердің ықпалының күшейіп бара жатқанын байқаған оншыл социал-демократияның лидерлері II Интернационалдың жұмысын қайта жандандыруға талпыныс жасады. 1919 ж. 3–10 ақпанында Бернде (Швейцария) олар ірі халықаралық конференция өткізді, оның жұмысына 26 елдің делегаттары қатысты, бірақ кейбір мемлекеттердің социалистері оған келмей қалды. Конференцияда «демократия және диктатура» деген баяндама жасаған III Интернационалдың басшыларының бірі, швед социал-демократиясының өкілі К.Брантинг: «Ресейдегі Қазан төңкерісін демократия принципіне жатпағандықтан осы, елдегі пролетариат диктатурасын жою керек», — деп тұжырым жасады. Осы позицияны Гендерсон, Каутский, Вандервель де және тағы басқа социал-демократияның көсемдері қолдап шықты [4; 175]. Берн конференциясы II Интернационалды қайта қалпына келтіру туралы шешім қабылдады, осыдан кейін сол жылы өткен Люцерн және 1920 жылы өткен Женева конференциясында II Интернационал басшылары социализмді орнату, жұмысшылар мүддесін қорғау, жалпы билік үшін күрес тек бейбіт түрде ғана жүргізілуі керек деген тактикалық және стратегиялық шешімдерін қабылдады [5; 28].

Бірақ демократиялық принциптерге сүйенген II Интернационалдың бұл шешімдерін төңкеріс арқылы Ресей сияқты алпауыт мемлекетте билікке келген большевиктер қабылдаудан бас тартып Ф.Энгельстің мұрагерлерін «пролетарлық интернационализмнен бас тарқан революциялық қозғалыстағы оппортунистер» деп көрсетіп, өздерінің жаңа халықаралық ұйым құру жұмыстарын қарқынды жүргізе бастады [6].

Большевиктердің бұл қадамдары олардың II Интернационалмен саяси-идеологиялық қатынастарын тоқтатуға бағытталған жол болды. К.Маркс пен Ф.Энгельстен кейін халықаралық революциялық қозғалыстың көсемі болғысы келген В.Ленин және оған қосылған оның сыбайластары енді өздерінің Интернационалын құратын саясатқа көшті.

1919 ж. қантар айында В.Лениннің ұсынысымен 8 коммунистік партиялардың және оларды қолдаған топтардың отырысы болып, онда жаңа Интернационал құру мәселесі көтерілді. Аталған отырысқа қатысушылар, дүниежүзілік революция қарқынды дамып келе жатқанына байланысты революциялық пролетарлық партиялардың халықаралық конгресін шақыру туралы үндеу қабылдады. Конгресті шақыруға Герман коммунистік партиясының өкілі Г.Эберлейн қарсы шықты, ол өз сөзінде 1919 ж. қантар айында қаза тапқан Роза Люксембургтың осыдан бұрын айтқан позициясымен таныстырды. Онда Р.Люксембург большевиктерді сынай отырып: «Интернационалды шақыру әлі ерте екенін, ал ол шақырылған жағдайда бұл ұйым большевиктердің қолшоқпарына айналуы мүмкін, өйткені большевиктердің әскериленген құрылымы көпшіліктің белсенділігін және ішкі демократияны дамытпайды деп көрсеткен болатын [7].

Осыған қарамастан, В.Ленин басқарған большевиктер және оларды жақтаушылар 1919 ж. 2 наурызында халықаралық конференция өткізіп, оның жұмысының барысында 4 наурызда III Интернационалдың құрылғаны туралы жариялады [8; 302]. Құрылтай Конгресі деп даурығып бүкіл әлемге жариялаған жиналыс, Р.Люксембургтың айтқанындай, болып шықты, мысалы, барлық қатысқан 34 делегаттың — 30 Мәскеуде кеңестік Ресейде тұрып сыртқы істер халық комиссариатында жұмыс істеп жүргендер, екеуі кездейсоқ қонақтар, тек екеуінде ғана мандат болып шықты [7; 151]. Әрине, мұндай делегаттар Ресей большевиктерін оның көсемі В.Ленинді ерекше мадақтап, олар ұсынған буржуазиялық демократия және пролетарлық интернационализм туралы шешімдерді «Интернационал» әнұранын айтып тұрып қабылдады [4; 177]. Сонымен қатар «оппортунистік», «реформистік» және «социал-шовинистік» II Интернационалға қарсы белсенді күрес жүргізу керектігі ерекше көрсетілді. Осылай жаңа құрылған III Коммунистік Интернационал халықаралық аренада тек Ресей большевиктерінің саясатын жүргізетін ұйым екенін ең басынан байқатты. Сол мақсатта Конгресте құрылған Коминтерннің Атқару Комитетін белгілі большевиктер: Г.Зиновьев (төраға), Н.Бухарин, М.Литвинов және т.б. басқаратын болды.

Коминтерннің II Конгресі 1920 ж. 19 шілдесінен 9 тамызына дейін Мәскеуде өтті. Бұл кезде кеңес-поляк соғысы жүріп жатқан еді, Қызыл Армия Варшаваға шабуыл бастап, Кеңестік Ресей

басшылықтарының (В.Ленин мен Л.Троцкийдың) «Польшаны кеңестендіру арқылы Германияға революциялық импульс беру керек» деген саяси мақсаттарын орындауға талпынысы еді [9; 101]. Бұл большевиктердің «жаңа әлемдік тәртіп» құру жоспары болатын. Осындай жағдайда II Конгреске қатысушылар (35 елден 200 делегат) дәл осы кезеңде «дүниежүзілік революцияның» объективтік ахуалы қалыптасты» деп пайымдады, осыған байланысты, Коминтерн халықаралық пролетарлық қозғалыстың штабы болып, әр елде филиалы бар әлемдік коммунистік партияға айналу керек деп есептеді. Өздерін жеңімпаздар ретінде сезіне бастаған Ленин мен Троцкий енді Коммунистік Интернационалға кіретін партиялар міндетті түрде 21 пункттен тұратын шартты орындау керек деген ұсыныс жасады, осыған орай осы ұсыныс бойынша әр түрлі көзқарастар пайда болды.

Бірақ большевиктер көсемдерінің және конгреске қатысушылардың құрып қойған жоспарлары іске аспай қалды. Отанын қорғаған поляк әскерлері Варшава түбінде Қызыл Армияны талқандап, оның 100 мыңнан астам адамын тұтқынға алды [8; 312]. Осыған байланысты Кеңестік Ресей мен Коминтерн басшыларының Польшаны кеңестендіру арқылы жалпыеуропалық революцияны ұйымдастыру жоспарлары іске аспай қалды.

Соған қарамастан, большевиктердің «саяси ауруына» айналған «дүниежүзілік революция» концепциясы күн тәртібінен алынып тасталмай, бұл мақсатқа жету үшін Кеңестік Ресей көсемдері көптеген елдердегі өздерінің саяси-идеологиялық жұмысын әр бағытта жүргізе берді. Шетелдегі коммунистік партиялармен қатынастарды дамыту үшін, большевиктер басқарған Коминтерннің I және II Конгрестерінің шешімдері бойынша: Скандинавия, Орталық Еуропа, Балқан түбегі мен Голландия да өзінің көмекші бюроларын құрды. Біраз уақыттан кейін бірқатар мемлекеттердегі коммунистік партиялар Коминтерннің секциялары деп есептелетін болды, ал Коминтерннің өзі «жалынды революциялық штаб жаңа жағдайда марксизм-ленинизмді меңгеру және дамыту орталығы коммунизм идеяларын еңбекшілерге насихаттау ұйымы, интернационализм мектебіне айналды» [10]. Большевиктер көсемдерінің пайымдауына, енді Коминтерн алдағы уақытта дүниежүзілік революция штабы ретінде өзінің қызметін атқаратын болды.

Кейбір қазіргі уақыттағы тарихшылар (Д.Волгогонов және т.б. дүниежүзілік коммунистік қозғалыс сол кездегі фанатик-революционерлердің қиялынан пайда болған, онша маңызды емес құбылыс деп көрсетеді. Бірақ мұндай көзқараспен келісуге болмайды, өйткені 1917 ж. Қазан төңкерісінен кейін, әлемнің көптеген аймақтарында ауқымды революциялық қозғалыс басталғаны тарихи шындық екеніне күмәндануға болмайды. Осы айтқанымыздың көптеген дәлелінің бірі ретінде, 1919 ж. Франция премьер-министрі Ж.Клемансоның АҚШ президенті В.Вильсонға жазған хатынан көруге болады. Ол: «Бүкіл Еуропа революция рухымен қамтылған. Жұмысшылар арасында соғысқа дейін болған жағдайға қарсы шексіз наразылық байқалады. Еуропаның бір шетінен екінші шетіне дейін буқара халықты қазіргі құрылым және оның саяси, әлеуметтік-экономикалық уклады қанағаттандырмайды» деп ашық көрсеткен [11; 462].

Революциялық қозғалыс бүкіл Еуропаға әсер етіп жатқан кезде Коминтерн және кейбір коммунистік партиялардың басшыларында солшыл-авантюристтік көзқарастар байқала бастады. Мысалы, 1919 ж. тамыз айында Л.Троцкий РКП (б) Орталық комитетіне жазған хатында өзінің жоспарын ұсынады, ол бойынша Еуропада соғыс жүргізе алмайтын Қызыл Армияны Ауғанстан мен Үндістанға қарсы жіберіп Шығыстағы революциялық қозғалысты жандандыруға болады деген тұжырым жасалады [11; 463]. Бұл ұсыныстарды әлі де «дүниежүзілік революцияға» сенген В.Ленин қолдап шығып, болашақта еуропалық оқиғаларға қайтадан қайтып келеміз деп өз маңындағы большевиктерге түсіндіруге тырысты.

Большевиктер көсемдерінің осындай позициясына байланысты, енді Коминтерн өз алдына шетелде әр түрлі саяси диверсия ұйымдастырып, бүкіл әлемде большевиктердің билігін орнататын саясат жүргізе бастады. Осыған байланысты Кеңес мемлекеті шетел коммунистік партияларына қаржылай қомақты көмек көрсетуге көшті, сонымен қатар шетелдегі жұмысқа кеңестік арнайы органдар белсене қатыса бастады. Орасан зор қаржыны, әдебиетті, агенттерді және т.б. мүмкіншіліктерді пайдаланып, большевиктер Коминтернді толық бағындырып, оны шетел мемлекеттерінің ішкі жағдайына кірістіріп, олардағы әлеуметтік толқуларды қолдауға жұмсады. Дәл осы кезеңде телеграф арқылы Сталинге хабарласқан Ленин «Коминтерндегі жағдай тамаша, Зиновьев, Бухарин және мен Италиядағы революцияны тез қолдауымыз керек. Ал, менің өзімнің ойым бойынша, ол үшін Венгрияны, ал мүмкіншілік болса, Чехия мен Румынияны тез арада кеңестендіру керек» деген [11; 469].

Бірақ Коминтерннің III Конгресінде (1921 ж. маусым-шілде) Ленин солшылардың позициясын қатты сынға алды, оның көзқарасының өзгеруіне себептер де болды, өйткені осы кезде Кеңес мемлекеті жаңа экономикалық саясатқа көшіп, халық шаруашылығын қалпына келтіру мәселесін шешуге кіріскен уақыт еді, ал мұндай жағдай дамыған Батыс елдерінен техникалық көмек алуға мүмкіншілік тұғызатын болды.

Осыған қарамастан, кейбір Еуропа мемлекеттерінде таптық күрестің шиеленісуіне байланысты Коминтерннің Президиумы Германияда қарулы көтеріліске дайындала бастады. Мұның өзі большевиктер мен Коминтерннің екіжүзді саясатын байқатады. Біріншіден, 1922 ж. Генуя конференциясынан кейін Кеңес мемлекеті Германиямен өте тығыз байланыстар орнатты, әсіресе әскери байланыстар жаңа деңгейге көтерілді, мысалы, Кеңес мемлекеті немістерге құпия түрде ұшқыштар, танкистер дайындай бастады және Германияға көп мөлшерде шикізат жіберіп тұрды, ал енді өз кезегінде Кеңес Одағы несие және техника мен құралдар алып тұрды [9; 141]. Осыған қарамастан, Германияда көтеріліс ұйымдастыру үшін Кеңес мемлекеті Коминтерн арқылы неміс коммунистеріне әскери кеңесшілер және қару-жарақ жібере бастады. Мысалы, Германияға құпия түрде белгілі қайраткерлер К.Радек, Г.Пятаков басқарған арнайы топ жіберілді, олар басталар революцияға саяси және әскери басшылық жүргізетін болды. Бірақ дайындалған жоспар, әр түрлі көрсетілген көмек керекті нәтижеге жеткізбеді, 1923 жылдың қараша айында Германияда басталған көтеріліс сәтсіз аяқталды [12]. Неміс жұмысшыларының көтерілісі және оның жеңілуі туралы мәселелер 1924 ж. қантар айында РКП (б) және Коминтерннің мәжілістерінде арнайы қаралды, оның шешімдері бойынша Германиядағы пролетарлық революцияның жауы ретінде социал-демократия және «социал-фашизм деп жарияланды. Сонымен қатар коминтерншілердің түрткілеумен ұйымдастырылған Болгариядағы, Польшадағы және Эстониядағы революциялық қозғалыстар сәтсіз аяқталды.

Кейбір мемлекеттердегі жұмысшылар көтерілісіне тікелей көмек көрсетуімен қатар, Коминтерн басқа елдерде коммунистік партиялардың санын көбейту және әр түрлі өзінің ықпалында болатын халықаралық ұйымдарды құру жұмысын белсенді жүргізді. Осылардың ішінде КИМ (жастардың Коммунистік Интернационалы), Профинтерн (Кәсіподақтар Интернационалы), Межрабпом (Халықаралық жұмысшылар көмегі), МОПР (Халықаралық революция күрескерлеріне көмек көрсету ұйымы) және т.б. атауға болады [13]. Барлық осы аталған халықаралық ұйымдарды және олардың көптеген бөлімшелерін кеңес үкіметі қаржыландырып отырды.

20-шы жылдардың басында Коминтерн Ресейдегі большевиктердің империялық пиғылдарын және іс-әрекеттерін ашық қолдап шықты, оны Теріскей Кавказ жеріндегі оқиғалардан байқауға болады. Осында өздерінің тәуелсіздіктерін жариялаған және бұл оқиғаны Еуропа мойындаған Армения, Әзербайжан және Грузияға Кеңестік Ресейдің басшылары ашықтан ашық қоқан-лоққы саясат жүргізіп, неше түрлі арандатушылық ұйымдастыра бастады. Осындай саясатты жүргізуде И.Сталин, С.Киров сияқты большевиктер партиясының белгілі қайраткерлері және Коминтерннің саяси эмиссарлары ерекше белсенділік көрсетті. Жас Кавказ мемлекеттеріндегі ұлттық үкіметтерге: «Еңбекшілер ерекше қарсы болып, бізден көмек сұрады» деген негізі жоқ сылтаумен Ресей басшылары 1920 ж. сәуір айында Қызыл Армияны жіберіп мусаватистер үкіметін құлатып, Әзербайжанда Кеңес өкіметін орнатты [14]. Тура осындай жолмен қараша айында дашнактар билігі жойылып, Кеңес өкіметі Арменияда орнады [15]. Ал 1921 жылдың мамыр айында Қызыл Армия тәуелсіз Грузияға басып кіріп, осындағы ұлттық үкіметті құлатып, осы елді кеңестендіруге жол ашты. Сөйтіп, Коминтерн көсемдері қолдаған большевиктердің агрессиялық саясатының нәтижесінде: армян, грузин және әзербайжан халықтарының тәуелсіздіктері жойылды. Большевиктер мен Коминтерн көсемдерінің «революцияны экспорттау» саясаты осылай Кавказ аймағында нәтиже берді [16].

Бұл саясат өзінің жалғасын барон Унгерннің әскерлері басып алған Монғолияда іске асырылды. 1921 ж. маусым айында осы елдің еңбекшілерінің сұрауы бойынша Қызыл Армия Монғолияға жорық жасап, ақгвардияшылар отрядтарын талқандап билікке Сухэ-Батор басқарған адамдарды отырғызды, енді осы уақыттан кейін Монғолия Кеңес мемлекетіне бағынышты социализм құрып жатқан елге айналды [17].

Осы кезден бастап Коминтерн және КСРО басшыларының назары Шығысқа бұрылды, 1922 ж. қаңтарында Мәскеуде Қиыр Шығыс еңбекшілерінің съезі өтті, оған Қытай, Монғолия, Корея, Жапония, Үндістан, Индонезия және тағы басқа елдерден 100 астам делегат қатысты, съезд өзінің

шешімдерінде Азия құрлығындағы революциялық қозғалысты дамыту керектігін нақты көрсетті [7; 273].

1922 жылы өзінің II съезінде Қытай коммунистік партиясы Коминтернге кіру туралы шешім қабылдады [18]. Осы кезден бастап Коминтерн халықаралық революциялық қозғалысты дамыту жолында Қытайға ерекше мән берді. КСРО және Коминтерн басшыларының келісімдері бойынша 20-шы жж. орта кезінен Қытайдағы бірнеше саяси күштерге көмек көрсетіле бастады. Мысалы, Коминтерн кеңесшілері мен әскери нұсқаушылары Пекиндегі КСРО елшілігінде және бірқатар провинцияларда жұмыс істеді, бұл коммунистерге көрсетілген көмек еді. Сонымен қатар Қытайдағы екінші билік Гоминьдан армиясында коминтерншілер Әскери Кеңес және Бас Штаб құрды, ал қару-жарақты КСРО Владивосток арқылы жіберіп тұрды [5; 470]. Осы кезде Қытайда КСРО-ның белгілі қайраткерлері жұмыс атқарды, оның ішінде әскери кеңесшілердің басшысы В.Блюхер, Коминтерннің Қытайдағы өкілі Г.Войтинский, Гоминьдандағы бас кеңесші М.Бородин және т.б. Дәл осы уақытта КСРО әскери кеңесшісі М.Фрунзе құпия түрде Пекиндегі саяси билікті, әскери төңкеріс арқылы ауыстыру туралы жоспар дайындап қояды [19]. Бірақ КСРО басшылығының кеңес-қытай қатынастарындағы екі жүзді саясаты 1927 жылы халықаралық жанжалға апарып соқты, өйткені КСРО елшілігін басып алған қытай полициясы 3 мыңнан астам құпия құжаттарды тәркілеп, олардың ішінде Кеңес мемлекеті мен Коминтерннің «Қытайды кеңестендіру» туралы жоспарын тауып алады [20; 234]. Осы жылдың 11 желтоқсанында кеңес дипломаттары мен Коминтерн резиденттерінің нұсқауымен ұйымдастырылған Кантондағы және т.б. қалалардағы ірі жұмысшылар көтерілістері жеңіліспен аяқталды. Осының барлығы кеңес-қытай дипломатиялық қатынастарының үзілуіне әкеп соқты, ең соңында 1929 жылы Солтүстік Маньчжурияда кеңес-қытай әскерлерінің арасындағы қарулы қақтығысқа апарды. Қытайға және басқа елдердегі сәтсіздіктеріне сараптама жасап, өзінің VI конгресінде (1928 ж.) Коминтерн «солшыл-төңкерісшіл» нұсқаулардан бас тарту керек екенін нақты көрсетті. 30-жж. Қытайға қарсы Жапонияның агрессиясы басталған жағдайда КСРО және Коминтерн басшылары Қытаймен қарым-қатынасты түзетіп, осы мемлекетке, әсіресе қытай коммунистеріне белгілі көмек көрсете бастады. Мысалы, 1939–1940-жылдары жапондықтарға қарсы соғысып жатқан Қытайда 3600 астам КСРО кеңесшілері жұмыс атқарды, олардың жартысына жуығы Коминтерн жіберген әр түрлі мамандар болды [20; 327].

1935 ж. шілде-тамыз айларында Коммунистік Интернационалдың VII Конгресі өтті, ол өзінің бағдарламалық шешімдерінде көптеген коммунистік партиялардың халықаралық революциялық қозғалысты белсенді жүргізу, Кеңес Одағын қолдап қорғау, жұмысшылардың ынтымақтастығын нығайту және антифашистік күресті халықаралық деңгейде жүргізу туралы ұсыныстарын нақты көрсетіп берді.

Осындай бағдарламаға байланысты Кеңес Одағы мен Коминтерн 1936–1939-жылдары Испанияда болған азамат соғысының оқиғаларына белсенді қатысты. Осы мемлекеттегі құрамында коммунистер бар Республикалық үкіметке Кеңес Одағы интернационалдық көмек көрсетті, әрине, мұндағы басты мақсат осы елде билікке коммунистерді отырғызу болды. 1936–1939-жылдары КСРО Республикалық Испанияға 648 әскери ұшақ, 347 танкі, 60 броневтомобиль, 1186 зеңбірек, 20648 пулемет, 497813 винтовка және т.б. қару-жарақ жеткізді [21]. Испан халқының генерал Франкоға қарсы күресін қолдап, 54 мемлекеттен келген интернационалдық бригадалар азамат соғысына қатысты. Олардың ішінде Коминтерннің Атқару Комитеті жіберген бірқатар коммунистік партиялардың белгілі өкілдері болды, атап айтсақ: ИКП-дан — Витторио Видали, Джузеппе Витторио, Джанкарло Пайетта; ФКП — Франсуа Бийу, Анри Жанен; Австриядан — Манфед Штерн; БКП — Рубен Авраамов, Райко Дамяново; Венгриядан — Янош Гал, Матэ Залка; Германиядан — Ганс Баймир, Артур Беккер; Польшадан — Густав Рейхер; Югославиядан — Благое Парович және т.б. Сонымен қатар әр түрлі уақытта Испанияда коммунистік партиялардың басшылары да болды, олардың ішінде Морис Торез, Жак Дюкло, Гарри Поллит, Уильям Галлахер, Тим Бак, Вальтер Ульбрихт, Ян Шверма т.б. [22]. Осыған қарамастан Испаниядағы азамат соғыс республикалықтардың жеңілісімен аяқталып, бұл елде генерал Франконың диктатурасы орнатылды.

Басқа елдерге «революцияны экспорттау» саясатын Коминтерн КСРО басшылығымен бірігіп Екінші дүниежүзілік соғысы басталған жағдайда да жалғастыра берді. Кеңес Одағының 1939–1940 жж. Финляндияға қарсы агрессиялық соғысы кезінде осы елдегі билікке Коминтерннің белгілі қайраткері О.Куусинен басқарған коммунистерді әкелу әрекеті жасалды. Сонымен қатар коминтерншілер 1939 ж. Польшаның шығыс аймақтарын, Бессарабияны, Латвия, Литва, Эстонияны Қызыл Армия оккупациялаған кезде ерекше белсенділік көрсетті. 1940 ж. Коминтерннің Атқару

Комитеті арнайы үндеу қабылдап басқа елдердегі жұмысшылар және революциялық қозғалысты кеңейту, халықаралық троцкизмге қарсы күресін жүргізу, антифашистік, антигитлерлік мемлекеттерге қарсы күресті жоғарғы деңгейге жеткізу туралы ашық жариялады [23].

Большевиктердің нұсқауымен жұмыс істейтін Коминтерн 30–40 жж. басында Қытай, Үндістан, басқа да Азия халықтарының ұлт-азаттық қозғалыстарына көп мән берді, аталған елдерде Коминтерннің агенттері, резиденттері, көптеген құпия ұйымдары жұмыс атқарды. Отаршылдыққа қарсы жүргізетін күрестің өзінің себептері де болды, өйткені осындай көмек арқылы КСРО және Коминтерн басшылары көптеген отарлары бар мемлекеттерді, әсіресе Ұлыбританияны әлсіреткісі келді және отаршылдық жағдайында тұрып жатқан халықтарға Кеңес Одағын олардың қамқоршысы ретінде көрсетуге тырысты.

Бірақ дүниежүзілік революциялық қозғалыстың штабы деп көрсетілсе де, Коминтерн көбінесе КСРО большевиктерінің басқаруымен және нұсқауымен жұмыс істеді. Сталин Коминтерншілерді «лавочкаға жиналған адамдар» деп кемітіп айтатын болды, ал бұл халықаралық ұйымда большевиктер өздерінің диктаторлық саясатын күнделікті әдеттеріне айналдырды. 30-шы жылдардың екінші жартысында Коминтерннің бірқатар мүшелері репрессияға ұшырады, ал Чехословакия, Болгария, Польша Коммунистік партиялары большевиктердің ұсынысымен таратылды. Осыған байланысты соғыс жағдайында Еуропадағы Қарсыласу қозғалысын белсенді басқарып жүрген француз, итальян, югослав компартияларының басшылары большевиктердің озбыр саясатына наразы бола бастады.

Сонымен қатар Коминтерннің жұмысында көптеген қиыншылықтар да болды, мысалы, кейбір коммунистік партиялар агрессор мемлекеттерде, кейбіреулері агрессияға ұшыраған елдерде, ал кейбір компартиялар отарларда қызмет атқарды, сондықтан бұлардың жұмысын жүргізуге жаңа көзқараста әр түрлі әдістеме қолдануы керек болды. Міне, осындай жағдай КСРО мен Коминтерн басшыларының арасында кикілжің тұғыза бастады. КСРО басшылары Коминтерн шын мәнінде «дүниежүзілік революция штабы» бола алмады, сондықтан оның жұмысын тоқтатуға да болады деп айта бастады. Сталин және басқа қайраткерлердің Коминтернге деген көзқарастарының өзгерілуіне бірнеше себептер әсер етті, біріншіден, Батыс мемлекеттері Коминтернді Мәскеудің қолшоқпары, оның саясатын халықаралық аренада бұлжытпай орындайтын орган деп көрсететін болды, екіншіден, Коминтернді тарату арқылы КСРО басшылары батыстан басталатын екінші майданды тездеткісі келді, үшіншіден, 1943 жылда Отан соғысында КСРО-ға ынғайлы түбегейлі бетбұрыс байқалды, сондықтан Сталин және оның қасындағы қайраткерлер енді ақылдасып, көптеген халықаралық мәселелерді бірге шешетін орган керек емес деген тұжырым жасай бастады. Тағы бір айтып кететін жай — Қызыл Армияның шабуылдары майданда сәтті болған сайын КСРО көсемдері алдағы уақытта Еуропада орнататын жаңа тәртіпті Коминтернсіз де іске асыруға болады дегенге сене бастады.

Осы және тағы басқа жағдайларға байланысты және соғыс кезінде кезекті Конгресті өткізуге мүмкіншіліктері болмаған соң 1943 ж. көктемінде Коммунистік Интернационалдың Атқарушы Комитеті өзінің секцияларына Коминтернді тарату туралы ұсыныс жасады. Бұл құжатқа Коммунистік Интернационалдың Атқарушы Комитетінің Президиум мүшелері: Г.Димитров, А.Жданов, В.Комаров, О.Куусинен, Д.Мануильский, В.Пик, М.Торез, П.Тольятти және тағы басқалары қол қойды. 1943 ж. 8 маусымында Атқару Комитеті Президиумының соңғы отырысында III Коммунистік Интернационалды тарату туралы шешім қабылданды. Осыған орай, оның секциясы ретінде жұмыс істеген Коммунистік Жастар Интернационалы да өзінің жұмысын тоқтатты. Аталған шешім бойынша Коммунистік Интернационалдың және оның секциялары шығарып тұрған газет және журналдар жабылды. Осылай, ширек ғасырға жақын уақытта халықаралық аренада белсенді жұмыс атқарған ұйым өз қызметін аяқтады [24].

В.Ленин және т.б. большевиктер көсемдері құрған III Коммунистік Интернационал (Коминтерн) XX ғасырдың бірінші жартысында белгілі халықаралық ұйым ретінде көптеген жұмыстар атқарды. Сондықтан оның тарихтағы рөліне тоқталғанда, біз мынандай басты факторларды атап кетуіміз керек. Кеңестік Ресей большевиктері құрған Коминтерн халықаралық аренада солардың саясатын жүргізген белгілі ұйым болды. XX ғасырдың 20–30-шы жылдары Коминтерн өзінің конгрестерінің шешімдері бойынша көптеген елдерде коммунистік ұйымдар мен партиялар құрып, сол мемлекеттерде жұмысшы және коммунистік қозғалыстарды ұйымдастырушысы ретінде көрінді. Коминтерншілер саяси насихат жұмысымен қатар, бірқатар елдерде большевиктердің дүниежүзілік революция концепциясына сүйеніп, жұмысшылар көтерілістерін және революцияларды ұйымдастыруымен болды. Коминтерн КСРО басшылығының тапсыруымен көптеген мемлекеттерде

таптық күресті қоздырып, оларда социалистік идеологияны таратты, осындай жұмыстың негізінде капиталистік мемлекеттердегі еңбекшілерді заңды үкіметтеріне қарсы айдап салумен болды. Шын мәнінде, Коминтерн осындай әрекеттерімен сол кездегі халықаралық аренада революцияны экспорттау саясатын белсенді жүргізді, оның ішінде үгіт-насихат жұмысы, социалистік идеологияны тарату, кейбір жағдайларда арандатушылық әрекеттері де орын алды. Сонымен қатар Коминтерн мектебінен өткен бірқатар қайраткерлер Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін пайда болған бірқатар социалистік мемлекеттерді басқарып, КСРО басшыларының бағытында саясат жүргізді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Советская историческая энциклопедия / Гл. ред. Е.М.Жуков. — М.: Сов. энцикл., 1965. — Т. 2–7. — 768 с.
- 2 Ленин В.И. Пролетарская революция и ренегат Каутский: ПСС. — Т. 37. — С. 304.
- 3 Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. / Отв. ред. А.М.Прохоров. — 3-е изд. — М.: Сов. энцикл., 1973. — Т. 12. — 623 с.
- 4 Всемирная история: В 10 т. / Отв. ред. И.И.Минц. — М.: Изд-во соц.-экон. лит., 1961. — Т. 8. — 643 с.
- 5 Новейшая история зарубежных стран. XX век: Учеб. пособие / Под ред. А.М.Родригеса: В 2 ч. — М.: ВЛАДОС, 1998. — Ч. 1. (1900–1945). — 360 с.
- 6 Фирсов Ф.И. Коминтерн — школа пролетарского интернационализма // Новая и новейшая история. — 1982. — № 2. — С. 32.
- 7 Верт Н. История Советского государства. 1990–1991 / Пер. с фр. — 2-изд. — М.: Прогресс-Академия, 1995. — 544 с.
- 8 Новейшая отечественная история. XX век: Учебник / Под ред. Э.М.Шагина. В 2 кн. — Кн. 1. — М.: ВЛАДОС, 2004. — 447 с.
- 9 Адамбеков Б.К. XX ғасырдағы Ресей империясы, Кеңес мемлекеті және ТМД тарихы: Оқу құралы. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. — 344 б.
- 10 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции: Постановление Пленума ЦК КПСС. Тезисы ЦК КПСС. — М.: Политиздат, 1967. — С. 59.
- 11 Новейшая история Отечества. XX век: Учебник для вузов: В 2 т. / Под ред. А.С.Киселева. — М.: ВЛАДОС, 1998. — 496 с.
- 12 Советская Историческая Энциклопедия / Гл. ред. Е.М.Жуков. — М.: Сов. энцикл., 1963. — Т. 4. — 318 с.
- 13 Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учеб. пособие для вузов. — М.: Высш. шк., 1999. — С. 120.
- 14 Берхин И.Б. История СССР. Советский период: Учеб. пособие для вузов. — М.: Высш. шк., 1987. — С. 147.
- 15 Адамбек Б.К. Кеңес Одағының құрылуы мен күйреуінің тарихи сабақтары // Қарағанды ун-нін хабаршысы. Тарих. Философия сер. — 2013. — № 2. — 4-б.
- 16 Карр Э. История Советской России. — Кн. 1. — Т. 1–2: Большеви́стская революция. 1917–1923. / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1990. — С. 278.
- 17 История СССР в документах и иллюстрациях (1917–1971): Хрестоматия / Сост. В.И.Виноградов. — М.: Просвещение, 1981. — С. 100.
- 18 Григорьев А.М. Политика Коминтерна в отношении Коммунистической партии Китая — пролетарский интернационализм в действии // Новая и новейшая история. — 1982. — № 2. — С. 27.
- 19 Зувев М.Н. История России: Учебник для вузов. — 2-е изд. — М.: Приор-издат, 2005. — С. 486.
- 20 История внешней политики СССР (1917–1985 гг.): В 2-т. — Т. 1. — М.: Наука, 1986. — 534 с.
- 21 История Второй мировой войны (1939–1945): В 2 т. — Т. 1. — М.: Наука, 1973. — С. 54.
- 22 Мецгеряков М.Т. Коммунистическая партия Испании и Коминтерн // Новая и новейшая история. — 1991. — № 3. — С. 20.
- 23 Всемирная история: В 10 т. — Т. 10 / Отв. ред. Е.М.Жуков. — М.: Мысль, 1965. — С. 584.
- 24 Новейшая история Отечества. XX век: Учебник для вузов: В 2 т. / Под ред. А.С.Киселева. — М.: ВЛАДОС, 1998. — С. 188.

Б.К.Адамбек

Возглавляемый большевиками Коминтерн и его политика на международной арене (1919–1943 гг.)

В статье всесторонне освещена попытка большевиков, пришедших к политической власти в России после Октябрьского переворота 1917 г., путем создания III Коммунистического Интернационала организовать «штаб мировой революции» на международной арене того времени. В связи с этим на основе привлечения многих документов и источников и исходя из принципов исторического объективизма показана политика Коминтерна по поддержке во многих странах коммунистических партий, рабочего и национально-освободительного движения для осуществления «экспорта» социалистической революции в эти государства.

B.K.Adambek

Bolsheviks led the Comintern and its policies in the international arena (1919–1943)

Article comprehensively highlights attempt of the Bolsheviks, who came to political power in Russia after the October revolution in 1917, by creating the communist international iii, turning it into a «the scale of the world revolution» on the international arena at the time. In this regard, on the basis of documents and many pictures, and on the basis of principles of historical objectivism, is shown the Comintern's policy in order to support communist parties, labor and national liberation movements for implementation of «export of the socialist revolution» in these countries.

References

- 1 *Soviet Historical Encyclopedia* / Eds. Ye.M.Zhukov, 7, Moscow: Sov. Encycl., 1965, p. 768.
- 2 Lenin V.I. *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky: Complete set of works*, 37, p. 304.
- 3 *Big Soviet Encyclopedia*: In 30 vol., 3-th ed., 12 / Eds. A.M.Prokhorov, Moscow: Sov. Encycl., 1973, p. 623.
- 4 *World History*: In 10 vol., 8 / Eds. M.Ye. Manez, Moscow: Publ. socio-economic literature, 1961, 643 p.
- 5 *Modern history of foreign countries. XX century: Textbook for universities*: In 2 vol., 1 (1900–1945) / Eds. A.M.Rodriguez, Moscow: VLADOS, 1998, 360 p.
- 6 Firsov F.I. *Modern and Contemporary History*, 2, 1982, p. 32.
- 7 Vert N. *History of Soviet country 1900–1991* / Trans. from French, 2-nd, Moscow: Progress-Academy, 1995, 544 p.
- 8 *Modern Soviet History. XX century: Textbook for universities* / Eds. Ye.M.Shagin: Book 1: In 2, Moscow: VLADOS, 2004, 447 p.
- 9 Adambekov B.K. *Russian Empire in XX century, History of Soviet Country and CIS: Tutorial*. — Karagandy: KSU publ., 2005, 102 p.
- 10 *50 years of the Great October Revolution: Resolution of Plenum CC of the CPSU. T Theses of CC of the CPSU*, Moscow: Politizdat, 1967, p. 59.
- 11 *Modern history of Soviet. XX century. Textbook for universities* / Eds.: A.S.Kiselev: book 1: In 2, Moscow: VLADOS, 1998, 469 p.
- 12 *Soviet Historical Encyclopedia* / Eds. Ye.M.Zhukov, 4, Moscow: Sov. Encycl., 1963, p. 318.
- 13 Sokolov A.K. *Course of Soviet History 1917–1940: Textbook. Manual for universities*, Moscow: High school, 1999, p. 120.
- 14 Berhin I.B. *History of USSR. The Soviet period*. Textbook. Manual for universities, Moscow: High school, 1987, p. 147.
- 15 Adambek B.K. *Herald of KSU*, 2013, 2, p. 4.
- 16 Karr E. *History of Soviet Russia*. Book 1: Vol. 1 and 2. Bolshevik revolution 1917–1923 / Trans. from Eng., Moscow: Progress, 1990, p. 278.
- 17 *History of USSR in document and illustrations (1917–1971)*, Eds. V.I.Vinogradov, Moscow: Prosvechshenie, 1981, p. 100.
- 18 Grigorev A.M. *Modern and Contemporary History*, 1982, 2, p. 27.
- 19 Zuyev M.N. *History of Russia: Textbook for universities*, Moscow: Prior-izdat, 2005, p. 486.
- 20 *History of USSR foreign policy (1917–1985)*: In 2 vol., 1, Moscow: Nauka, 534 p.
- 21 *Second world war history 1933–1945*: In 12 vol., 1, Moscow: Nauka, 1973, p. 54.
- 22 Mesheryakov M.T. *Modern and Contemporary History*, 1991, 3, p. 20.
- 23 *World History*: In 10 vol., 10 / Eds. E.N.Zhukov, Moscow: Mysl, 1965, p. 584.
- 24 *Modern History of Mankind. XX century: Textbook for universities*: In 2 vol., 2 / Eds. A.S.Kiselev, Moscow: VLADOS, 1998, p. 188.

Г.М.Смағұлова¹, Ж.М.Кенжеғали²

¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті;

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана
(E-mail: zharas_k@mail.ru)

Орталық Азия елдеріндегі ұлттық қауіпсіздікті сақтауда су ресурстарының алатын орны

Мақалада Орталық Азия елдеріндегі ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі су ресурстарының орны мен рөлі қарастырылған. Аймақтағы трансшекаралық сулардан туындап отырған сұрақтардың шешілу жолдарына сараптама жасалған. Су-энергетикалық мәселелерді аймақтық деңгейде шешу үшін халықаралық тәжірибені қолдану қажеттілігі аталған. Су ресурстары ұлттық қауіпсіздікті сақтауда «қауіпсіздік» ұғымының негізгі компоненттерінің бірі екендігі жайлы тұжырым жасалған.

Кілт сөздер: Орталық Азия аймағы, су ресурстары, трансшекаралық сулар, ұлттық қауіпсіздік.

Қазіргі кезде әлем бойынша су ресурстарының тапшылығынан туындайтын түрлі қақтығыстардың саны өсіп келе жатыр. Ал біз өмір сүріп отырған Орталық Азия аймағында бұл жағдай қандай сипатқа ие? Бұл сұраққа жауап беру үшін, алдымен, Орталық Азия мемлекеттеріндегі суға байланысты жағдайды айқындап алған дұрыс. Сарапшы-мамандардың пікірінше, Орталық Азия елдерінде су-энергетика мәселесіне байланысты жағдай күн тәртібінде өткір тұр.

Орталық Азия аймағының басты су ресурстарын осындағы екі ұлы өзені — Әмудария мен Сырдария, сонымен бірге бірқатар ұсақ өзендер мен көлдер құрайды. Осындағы мемлекеттерде экономиканың түрлі салаларының шапшаң қарқынмен дамуына байланысты бұл су ресурстарының қоры оларға аздық етуде. Сонымен бірге Орталық Азия мемлекеттеріндегі халық санының тез өсуіне байланысты күнделікті тұрмыста да судың көп жұмсалынуы оған деген қажеттілікті күн сайын арттыруда.

«Орталық Азияда судың жеткіліксіздігі ХІХ ғасырдың екінші жартысында, негізінен Орталық Азияның көптеген аудандарындағы көшпелі малшылардың отырықшы шаруашылыққа қарай өтуіне байланысты пайда болды» [1] деген Орталық Азия аймағындағы су ресурстарына байланысты бұл пікір шаруашылыққа деген сұранысты көрсете отырып, осы мәселенің өткен ғасырларда-ақ туындағанын айқындай түседі. Ал ХХ ғасырдың басында өмір сүрген қазақ зиялыларының бірі Нығмет Нұрмақов Қазақстандағы су мәселесі бірден бір тікелей көрші елдерге байланысты екенін «...водное хозяйство у нас всецело зависит от Среднеазиатских республик», — деп ашық айтқан болатын [2]. Бұл жағдайдың Қазақстанға аса ауыр тиетіні рас. Себебі Қазақстан жеріндегі өзен-сулардың басым бөлігі шекараның арғы жағынан бастау алады. Шекара арқылы ағатын су жолдары халықаралық қатынастарда «трансшекаралық сулар» деген ортақ атаумен белгілі. Мысалы, Қазақстандағы «трансшекаралық» деген атауға ие болып отырған су көздеріне Сырдария, Ертіс, Жайық, Іле т.с.с. жатқызамыз.

Трансшекаралық су-энергетика мәселесі Орталық Азия мемлекеттеріне айтарлықтай біршама қауіпті проблемаларды туындатып отыр. Оған ұлттық қауіпсіздіктің басты құрамдас бөліктері болып табылатын саяси, экономикалық және экологиялық қауіпсіздіктерді жатқызуға болады.

Қазіргі халықаралық қатынастарда трансшекаралық су мәселелері бүгінгі күні екі және көпжақты келісімдердің нәтижесінде шешілу керек екенін талап етіп отыр. Өкінішке орай, көп жағдайда Орталық Азия мемлекеттерінің су мәселесіне байланысты қызығушылықтары мен мақсат-мүдделері сай келмейді. Сонымен бірге бұл мәселе тек Орталық Азия мемлекеттерінен басқа шекаралас мемлекеттер — Ауғанстанның, Қытайдың және Ресейдің қатысуымен де шешілу керек екендігі біраз уақыттан бері айтылып жүр. Ол үшін әлемдік тәжірибеге сүйеніп, халықаралық шарттар мен келіссөздерге көңіл аударған жөн. Осыған байланысты Қазақстан мен Орталық Азия аймағындағы су-энергетика мәселелеріне байланысты мемлекетаралық деңгейдегі атқарылған шараларға тоқталатын болсақ, олардың бастамасы Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан Республикалары Президенттерінің 1995 жылғы 14 сәуірде Шымкент қаласында кездесу барысында алғаш рет көтерілген болатын. Нәтижесінде тәуелсіз Орталық Азия мемлекеттері арасында бірінші рет су-энергетика мәселесіне арналған ресми мәлімдеме жасалды. 1996 жылы Орталық Азия

Республикаларының Премьер-министрлері Мемлекетаралық Кеңестің отырысында аймақтың жылу-энергия және су ресурстарын пайдалану сияқты бірқатар мәселелерді қарады. Осыдан кейін Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан Республикалары басшыларының Бішкек қаласындағы кездесулері кезінде трансшекаралық су-энергетика ресурстарын пайдалану туралы мәселені қарастырды [3]. Кездесу барысында трансшекаралық мәртебедегі су көздерін реттейтін немесе су жіберетін құбырлары бар мемлекет өз су-энергетика ресурстарын пайдалануда тәуелсіз құқыққа ие болады деп шешті. Көрші мемлекеттердің қоршаған ортасын, оның ішінде су көздерін ластануға айтылды. Мысалы, Сырдария өзені бассейніндегі су-энергетика ресурстарын пайдалануда Арал теңізіне тигізіп отырған әсерін ескере отырып, аймақтағы су-энергетика ресурстарын тиімді пайдалануда Шартқа қатысушы мемлекеттердің экономикалық дамуының қажеттілігін ескере отырып шешу, керек делінді [4]. Бұл құжаттар сол жылдары қызмет атқарған Орталық Азия экономикалық қауымдастығы (ОАЭҚ) аясында жүргізілген іс-шаралар аясында жасалды.

Орталық Азияның ірі су көзін құраушы Сырдария өзеніне байланысты, оның бассейніндегі су-энергетика ресурстарын пайдалануға қатысты Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан Республикаларының арасында ұзақ мерзімді Келісімге қол қойылды. ОАЭҚ шеңберіндегі Премьер-министрлер Кеңесінде 1998 ж. тағы бір келісімге қол қойылған болатын. Келісім бойынша мемлекеттер таяу 5 жылдың ішінде Орталық Азия аймағындағы су шаруашылығының жағдайын шешпекші және энергиямен қамтамасыз етуді тұрақтандырмақшы болды. Алайда қабылданған келісім-шарттар өз мәнінде жұмыс атқара алмады. Сондықтан аймақтың су-энергетика ресурстарын қолданыста тиімді пайдалану үшін, Орталық Азия мемлекеттерінің басшылары Халықаралық су-энергетикалық консорциум құру қажет деп шешті. 1998 ж. ОАЭҚ-ның Мемлекетаралық Кеңесінде Консорциум құру туралы шешім қабылданды. Оған қатысты жалпы сұрақтар, ұйымдастыру жұмыстары, мақсат-міндеттері, консорциумның іс-әрекетінің, қызметінің негізгі бағыттары сияқты бірқатар мәселелер қарастырылды және соған байланысты заңдар бекітілді. Консорциумға байланысты арнайы комиссия құрылды. Сарапшылар консорциумға қатысты түрлі жобалар әзірледі. Нәтижесінде ОАЭҚ-на мүше-елдердің консорциумға қатысты ұсталынып отырған позициялары толығымен қаралып, консорциумды құру уақытша кейінге қалдырылды. Дегенмен бұл бағыттағы жұмыстар мүлде тоқтап қалған жоқ. Ол баяу болса да атқарылуда. ОАЭҚ-ның 2000 жылға дейінгі Мемлекетаралық экономикалық интеграцияның бағдарламасында (26 шілде 1998 ж.) Орталық Азия елдерінің 2010–2030 жж. отын-энергетика жүйесінің тұрақты дамуына тиісті ұйымдардың болжау жасауы, су-энергетика ресурстарын тиімді пайдалану, Орталық Азия аймағындағы су-энергетика құрылыстарының 1-ші кезектегі объектілерінің келісілген тізімін көрсету айтылған еді [5].

Алайда, арада біраз жылдар өткеніне қарамастан, бұл проблема тек қағаз жүзінде ғана шешіліп отыр. Қазақстан мен Орталық Азия елдеріндегі су-энергетика ресурстарын тиімді пайдаланудың бүгінгі күні көп қыры бар.

Қазақстанда су ресурстарын тиімді пайдалануға байланысты тиісті ведомстволарда қаралып жүр. Сонымен бірге қолданудың 2013 жылғы 30 мамырдағы Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың № 577 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдамада [6] су ресурстарын орнықты пайдалану туралы айтылған. Осы құжатта су ресурстары бойынша 2020 жылға қарай Қазақстан халқын ауыз сумен қамтамасыз ету және 2040 жылға қарай ауыл шаруашылығын сумен қамтамасыз ету проблемаларын шешу жөніндегі міндет тұрғандығы көрсетілген. Аты айтып тұрғандай, «жасыл экономиканың» шаруашылық секторларының басым көпшілігі суды қажет етеді. Сол себепті, ең алдымен, «жасыл экономикаға» көшудің басым міндеттерінің ішінде алғашқы орынды ресурстары алып отыр. «Осы ресурстарды пайдалану мен басқару тиімділігін көтеруде» су мәселесі бірінші аталған және де ұлттық қауіпсіздікті, соның ішінде су қауіпсіздігін көтеруді атаған.

«Жасыл экономикаға» көшу жөніндегі тұжырымдама үш кезеңмен іске асырылмақшы. Аталмыш тұжырымдаманы іске асыру мақсатында Қазақстанда су ресурстарын басқару жөніндегі 2014–2040 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама әзірлеу жоспарланып отыр. Онда мыналар ерекше айтылған:

– пайдаланылатын ауыл шаруашылығы дақылдарын суару тиімділігін арттыруға, су сыйымдылығын төмендетуге, суару арналарындағы ысырапты азайтуға бағытталған шараларды; өнеркәсіпте суды пайдалану тиімділігін арттыру бойынша шараларды;

– сумен жабдықтау және суды бұрудың муниципалды кәсіпорындарының суды пайдалану тиімділігін арттыру бойынша шараларды;

– 2015, 2020, 2025 жылдарға және қорытынды 2040 жылға белгіленген аралық мақсаттармен салыстыру арқылы көрсетілген секторларда суды пайдалану тиімділігін арттыру бойынша шараларды іске асыру тиімділігін үнемі қадағалау тетігін;

– су-техникалық құрылыстарды салу мен жаңғыртуға арналған операциялық шығындарды және күрделі шығыстарды толық өтеуге, сондай-ақ суды пайдалану тиімділігін арттыруға бағытталған ынталандыру шаралары бойынша ұсыныстар әзірлеуді;

– сумен жабдықтауды жақсартуға (мысалы, дамбалар салу, оның ішінде мемлекеттік-жеке меншік әріптестік негізінде) бағытталған неғұрлым қолайлы инфрақұрылымдық жобаларды инвестициялық бағалауды, басымдық беруді және олардың қысқа тізімін құруды қамтитын суды пайдаланудың тиімділігін арттыруға бағытталған 2014–2040 жылдарға арналған Су ресурстарын басқарудың мемлекеттік бағдарламасын әзірлеу [7].

Траншекаралық су-энергетика мәселесі Қазақстан Республикасы үшін Қытай Халық Республикасымен де тікелей байланысты. Қазақстан мен Қытайдың арасындағы трансшекаралық өзендер мәселесі өткен ғасырдың 70-ші жылдардың аяғы-80-ші жылдардың басында биполярлы әлем кезінде пайда болды. Сол жылдары трансшекаралық өзендерді бірлесіп пайдалану мен қорғау мәселелерін реттейтін мемлекетаралық келісімді жасау туралы құрамына Қазақстан мен Орта Азия мемлекеттері кіретін Кеңестер Одағы Қытаймен уағдаластыққа қол жеткізді. Бірақ бұл мәселе дер кезінде шешілмей қалды. Оған КСРО-ның тарауы себеп болды. Осыдан кейін бұл мәселе кейінге қалдырылды. Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін трансшекаралық өзендер мәселесі мемлекетаралық қатынастардағы басымдылық беріп қарастыратын проблемалардың біріне айналды.

Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында өзекті болып отырған трансшекаралық Ертіс және Іле өзендерінің мәселесі қазақстандықтарды аз алаңдатып отырған жоқ. Қытайдан Қара Ертіс деп бастау алатын Ертіс өзені проблемасы шекараны делимитациялаудан кейінгі ең бір өзекті проблемаға айналған болатын. Ертістің мәселесі 1990-шы жылдардың екінші жартысынан бастап екі мемлекеттің арасындағы шешімін таппай отырған проблемаға айналды.

Қытайдың Шыңжан-Ұйғыр автономиялы ауданындағы Қарамай қаласы осы елдің Батыс аймағындағы мұнай өңдейтін ірі орталықтардың бірі болып табылады. Бұл аймақтың Қытай үшін тек геосаяси жағынан ғана емес, геоэкономикалық жағынан алғанда да маңызы бар. Себебі Шыңжан Қытай Халық Республикасындағы ірі шаруашылық кешені ғана болып қоймай, түрлі ресурстардың, оның ішінде жоғары сапалы пайдалы қазбалардың орталығы болып табылады. Бұл ауданда пайдалы қазбалардың жүзден аса түрі табылып отыр. Сондықтан «Батыс өлкені игеру» саясатына байланысты Қытай үкіметі соңғы жылдары бұл аймаққа үлкен көңіл аударуда. Осы саясатқа байланысты Шыңжан үкіметі шаруашылық қажеттерге су ресурстарын пайдалану мақсатында тез арада Қара Ертіс — Қарамай каналын салуды бастаған болатын. Қара Ертістің, сол сияқты қосымша Іле өзенінің суын бұрмалау шекаралық мемлекеттерді — Қазақстан мен Ресейді осы кезден бастап қатты алаңдата бастады. «Қытай жағының мәлімдеуі бойынша, ауданға судың үнемі жетіспеушілігіне байланысты оны сумен қамтамасыз етіп отыру үшін жыл сайын Ертістен 450 млн кубометр мөлшерінде су алады, ал болашақта оның көлемін 1,5 млрд кубометрге дейін өсірмекші» [8]. 1997 жылы Қазақстан, Қырғызстан және Ресей мемлекеттері әрқайсысы жеке-жеке Қытай тарапына трансшекаралық өзендердің мәселелері бойынша қысқаша түсіндірме жазбалар жіберді. Ресейдің бұл мәселеге қатысуы Ертіс Обь өзенінің саласы болып отырғандығында. Ал Шыңжан Ұйғыр автономиялы ауданындағы Тарым ойпатының 75 пайызын суландыратын Сарыжас өзенінің суы Қырғызстанның аумағында жинақталады. Қытай тарапы жауап ретінде бастапқы кезеңде екі жақты үлгіде келіссөздер жүргізуге ыңғай білдірді, мұны олар әрбір жағдайда жеке бағдар ұстану қажеттігімен түсіндірді. Қазақстан Ертіс өзені бойынша болатын диалогты міндетті түрде Ресейдің қатысуымен шешу керек дейді және ол үш жақты сипат алады деп санайды [9]. Өйткені ол осы су арнасы аумақтары бойынша ағып өтетін үш мемлекеттің — Қазақстанның, Ресейдің және Қытайдың ұлттық мүдделеріне жауап береді. Сол сияқты су ресурстарын ұтымды пайдалануда тең жауапкершілік жүктеу қажеттігінен туындайды.

Ертіс өзенінің суына Қытай жағы ғана мұқтаж емес. Ірі өнеркәсіп орталықтары орналасқан Павлодар, Шығыс Қазақстан және Орталық Қазақстан облыстарын қамтамасыз етіп отырған Ертістің суын Қазақстан да аса қажет етеді. Әсіресе Ертіс-Қарағанды каналының бойында орналасқан республиканың ірі өнеркәсіп орталықтары — Қарағанды мен Теміртау қалалары және олардың маңындағы серіктес қалалар соңғы жылдары су проблемасына жиі килігуде. Бұл негізінен су шаруашылығы жүйелерінің ескіруіне байланысты суды тасымалдауда көп жағдайда ақырына дейін

жетпей, далаға ысырап болып кетуде. Мысалы, мұндай факторды бір ғана Теміртау қаласында жиі кездестіруге болады. Ауыз суының жетіспеушілігінен мұнда көп жағдайда халыққа суды су тасымалдайтын машиналар жеткізіп отыр.

Бұл проблема тек Ертіске ғана емес, Іле өзеніне де байланысты болып отырғандықтан, Қазақстанды бей-жай қалдыра алмайды. Сарапшылардың есептеулері бойынша, Қытай жағы өз жоспарларын іске асыра бастаған уақытта қалыптасқан сумен қамтамасыз ету жүйесі бұзылады және ол Қазақстанның солтүстік-шығыс және орталық аудандарындағы өнеркәсіп орындары мен ауыл шаруашылығына қатты ықпалын тигізеді [10]. Ең маңыздысы Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймағында да екінші Арал проблемасы туу қаупі бар. Дер кезінде бұл мәселені қолға алмаса, Балқаш пен Зайсан көлдері маңы да экологиялық апат аймағына айналуы мүмкін. Сондықтан да Қазақстан жағының алаңдайтын реті бар.

«Қара Ертістен аталған көлемде суды алу (жылына 1 текше км-ден 3 текше км дейін) Ертіс ГЭС-і сарқырамасында электр қуатын өндіруді азайтуды (25 пайызға дейін); Зайсан мен Бұқтырма су қоймасы алаңының бөлінуіне әкелді, Ертістің осы бөлігінде кеме қатынасы тоқталды, балық шаруашылығы мен экологиялық жай-күй елеулі түрде нашарлады, Ертіс-Қарағанды каналына су беруді азайту қаупі туындайды», — деген маман-ғалымдардың пікірлері өте орынды [11].

2001 жылдың 16 мен 25 маусым аралығында Қытайда трансшекаралық өзендер бойынша қазақстан-қытай сарапшылар жұмыс тобының екінші мәжілісі болып өтті. Мәжілісте Тараптар шекара ауданында Ертіс, Іле және Текес өзендері ағымдарының көлемі туралы мәліметтермен алмасып отыру жөнінде уағдаласты және осы өзендердің су сапасын сипаттайтын ақпараттармен алмасып отыруға келісілді [12;14]. Осы жылдың 17 тамызында Алматы қаласында қазақстан-қытай келіссөздерінің бесінші раунды өткен болатын. Екі жақты осы кездесу кезінде трансшекаралық өзендердің суын бірлесіп пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы Келісімнің жобасы жасалынды [12;14]. Соған қарамастан, бұл проблема әлі күнге дейін түбегейлі шешімін таппай отыр. Бірақ күн тәртібіндегі міндет — трансшекаралық өзендердің қажетті су балансын сақтауға, оларды бірігіп пайдалану мен қорғаудың, ластау мен судың сарқылуын болдырмаудың ортақ ұсыныстарын жасауға бағытталуы тиіс.

Трансшекаралық су мәселесі бойынша Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында екі мемлекеттің территориясында ағатын 24 өзен бойынша су бөлісу туралы келісім жасалмақ. «Қазақстан мен Қытай арасындағы 24 трансшекаралық өзеннің 18-і Алматы облысында, қалғандары — Шығыс Қазақстан өңірінде. Алдағы жылы екі ел трансшекаралық өзендердің суын бөлісу туралы өзара келісімге келмек. Арнайы құрылған бірлескен комиссия құрамында әрбір өзен бойынша жұмыс топтары құрылып, жұмыс жасауда» [13].

Қазақстан Республикасы Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің Балқаш-Алакөл бассейні инспекциясының бастығы С.Мұқатаевтың пікірінше, трансшекаралық өзен суларын бөлісуде реттегіш су тораптарының маңызы өте зор. Бүгінгі күні елімізде қазақ-қырғыз шекарасындағы Шу өзені мен қазақ-қытай шекарасындағы Қорғас өзенінде осындай су тораптары жұмыс жасап тұр. Оның алғашқысы өткен ғасырдың 50–60 жылдары салынса, екіншісі таяуда ғана іске қосылды. Инспекция бастығының айтуынша, «суды бөлісудің тетіктері толық жұмыс істейтін болса, трансшекаралық өзендерге қатысты мәселенің бәрі рет-ретімен шешіле бастайды. Мәселен, Балқаш көліне құятын судың 80 пайызы Іледен келеді. 2012–2013 жылдары Іледен келетін судың көлемі біршама азайып кетті. Қапшағай су қоймасына көктемнен бері жиналатын судың көлемі биылдың өзінде жылдағыдан 70 млн текше метрге кем болып отыр» [13].

Трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық Қазақстан мен Қытай Халық Республикалары арасындағы жан-жақты стратегиялық әріптестіктің маңызды құрамдас бөлімі болғандықтан, екі мемлекет те осы бағытта трансшекаралық су ағындарын бірлесіп пайдалану және қорғау, олардың ластануы мен сарқылуын болдырмау мәселелері бойынша жалпы ұстанымды қалыптастыруға ұмтылуда.

2013 жылғы 19–20 тамыздағы Қазақстанға ресми сапары барысында Қытай Халық Республикасының Сыртқы министрі Ван И: «Егер трансшекаралық сулар туралы айтар болсақ, Қытай Қазақстан мүддесіне нұқсан келтіретін ештеңе жасап жатқан жоқ. Біз екі тараптың күш салуымен осы мәселені міндетті түрде абыроймен реттеу жолын табамыз және екі ел арасындағы трансшекаралық өзендер біздің екі халықты тығыз байланыстыратын түйін болады деген сенімдеміз», — деп мәлімдеген болатын [14]. Ал 2013 жылдың қыркүйек айының 6–8 күндері аралығында Қытай Халық Республикасының Төрағасы Си Цзиньпиннің Қазақстанға жасаған алғашқы ресми сапарының

барысында екі ел басшылары қол қойған жан-жақты стратегиялық әріптестікті одан әрі тереңдету туралы бірлескен декларацияда трансшекаралық өзендер мәселесіне ерекше назар аударылған. Бұдан байқайтынымыз, трансшекаралық өзендер бойынша су бөлісу мәселесі тек Қазақстан үшін емес, Қытай жағына да маңызды.

Су ресурстарын тиімді пайдалану мәселесі — бұл ұлттық қауіпсіздіктің кепілі. Сол себепті осы саладағы бүгінгі жағдайды Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік кеңесі жіті бақылап келеді. Оның болжамына сәйкес, 2025 жылға қарай әлем халықтарының 80 пайызы су тапшылығы мәселесіне тап болады. «Өкінішке орай, бүгінде Қазақстан сыртқы су ресурстарына тәуелді. Себебі жыл сайын ол судың 40 пайызы шекараның арғы жағынан келеді. Оның азаюы көптеген экологиялық апаттарға себеп болып, елдің әлеуметтік-экономикалық даму болашағына үлкен қауіп төндіреді», — дейді Қауіпсіздік кеңесінің өкілдері [15]. Олардың сөзіне қарағанда, қазіргі кезде Орталық Азия аймағында су ресурстарын басқарудың интеграциялық жүйесін енгізу аса маңызды. Алайда онымен кейбір көрші мемлекеттер келіспей жатыр. Бұл түптің-түбінде сан алуан теке-тірестерге әкеліп соқтыруы ықтимал.

Орталық Азия аймағындағы су энергетикасы мәселелері әдетте ауыл шаруашылық проблемаларымен, ең алдымен суару мәселесімен түйістіріле отырып, тығыз байланыста шешіледі. Бұл өңірде ауыл шаруашылығын сумен қамтуға жалпы тұтынылатын тұщы судың 79–91 % пайдаланылады. Көптеген орталықазиялық өзендерде су қоймаларының құрылысы ұсақ қана емес, ірі өзендердің де ағыстарын кеңінен реттеуге мүмкіндік береді. Өз бетімен суару үшін өзендердің таулардан жазықтыққа шығар бойындағы ағыстарының күрт бұрылыстары мен өзен алаптарының дөнестігі, яғни ірі өзен арналарының төменгі ағыстары ағатын жазықтықтардан едәуір жоғары орналасуы, қолайлы болып табылады. Әсіресе төмен орналасқан шөлейтті жазықтықтармен ағатын өзендердің жаз ортасында, яғни Орталық Азияның оңтүстігінде бір де бір тамшы жауын-шашын жаумайтын, ал мәдени дақылдары қауырт өсу кезеңінде болған кезде таситынының маңызы зор. Алайда Орталық Азия елдерінде шаруашылық қызметте қор пайдалану көзқарасы басым болып, суды ауыл шаруашылығы мен энергетика қажеттілігіне ғана жұмсау мәселесі қарастырылып, оның басқа қызметі ескерілмей келді. Су ағыстарының реттелмеуі және ластануы балық қорларының қысқаруына әкеліп соқты, аймақта экологиялық қауіпсіздік проблемасын тудырды. Мысалы, Қырғызстан Шу, Талас, Нарын, Ақ Бура, Қарадария шекарааралық өзендерінің ағыстарын реттеу және шекаралас елдерді суландыру мақсатында Кеңес Одағы кезінде салынған 10-нан астам ірі су қоймаларының бүгінгі жағдайы экономикалық ахуалының қиындығына байланысты осы объектілерді толық қаржыландырмау себебінен су қоймаларына батпақтану, сортаңдану, су жайылу т.б. экологиялық қауіпі төнуде. Ал Өзбекстанда суды дұрыс пайдаланбаудан Хорезм, Қарақалпақстан Республикасында, Бұқара, Навои және Қашқадария облыстарында ауыз су тапшылығы мәселесін тудырып, су арқылы жұғатын аурулар санының көбеюіне әкеліп соғуда. Соңғы проблема тек Өзбекстанда ғана емес, Орталық Азияның басқа да мемлекеттерінде жиі кездесетін факторға айналды.

Трансшекаралық су-энергетика ресурстарын мемлекеттердің пайдалануында Орталық Азияда саяси жағдайды да туындатып отыр. Ол негізінен ұлтаралық қақтығыстар арқылы байқалып жүр. Оның көрінісін Тәжікстан мен Қырғызстандағы ұлтаралық шиеленістерден көруімізге болады. «Тәжікстанның Шаартуз, Кабодиен, Пяндж деп аталатын оңтүстік аудандарында көшпелі арабтар мен өзбектердің қаратегін тәжіктерінің арасындағы жанжал негізінен жер мен суды бөліске салудан туындады» [16].

Соңғы 20 жылдың ішінде Тәжікстанның Ходжанд облысы Исфара ауданындағы тәжіктер мен Қырғызстанның Ош облысындағы Баткен ауданындағы қырғыздардың арасындағы жүрген қақтығыстар да су мен суармалы жерге байланысты пайда болды. Фергана жазығында ежелден жер өңдеумен айналысып келе жатқан осы екі этностың арасындағы шиеленіс саяси сипат алды.

Бұқаралық ақпарат құралдарында сарапшы-мамандардың айтуынша, бүгінде сыртқы саяси күштердің араласуымен де Орталық Азиядағы су тартыстары орын алып отыр. Мәселен, қазір Сырдария мен Әмудария өзендері бойымен су дұрыс тарамай жатыр. Себебі осы трансшекаралық өзендердің басында отырған Қырғызстан мен Тәжікстан суды жеке энергетикалық мақсаттарға пайдалануды көздейді. Ол үшін Қырғызстан Сырдария өзені бойында «Қамбар ата-1» гидро-электр станциясын салуды жоспарлап отыр. Биіктігі 275 м болатын алып құрылысқа 5 млрд долл. жұмсалмақшы. Аталған құрылысқа АҚШ-тың инвестициясы тартылып отыр деген ақпарат бар. Бұл сыртқы саяси күштердің араласуында үлкен саяси стратегиялық мән жатқандығын байқалтады, яғни

суға байланысты туындайтын этносаралық қақтығыстарды өз мақсаттарына пайдалану. Нақтырақ айтатын болсақ, осындай келеңсіз оқиғаларды мемлекетаралық қақтығыс деңгейіне жеткізіп, өздері осы мемлекеттердегі табиғи ресурстарға ауыз салу.

Бір өзеннің бойында орналасқан суды тұтынушылардың арасындағы суға байланысты туындаған мәселелерді реттеудің түрлі нормалары ерте дүние дәуірінде басталғаны тарихтан белгілі. Оны растайтын тарихи жазба деректер мен археологиялық ескерткіштер де бар.

Су ресурстарын бірлесіп пайдалануға байланысты даулы мәселелерді реттеу мен шешу мемлекеттердің өзара келісімдер мен шарттар жасасуы арқылы ғана мүмкін екендігін тарихи тәжірибе көрсетіп отыр. Дүние жүзі бойынша су ресурстарына қатысты туындаған мәселелерді шешу жолында түрлі мемлекеттердің қарым-қатынастарын реттейтін халықаралық шарттарға қол қойылғаны мәлім.

Сондықтан ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін Орталық Азия аймағындағы су-энергетикалық ресурстарын дұрыс пайдалана отырып, аймақ елдері арасындағы ықпалдастықты тереңдетпейінше, бұл мәселені бірден шешу мүмкін емес. Сол себепті де Орталық Азия республикаларының барлығы қатысатын және интеграцияға ұласатын тығыз ынтымақтастық қажет. Толыққанды ынтымақтастық орнағанда ғана аймақта су-энергетикалық мәселелерден туындаған қауіп-қатердің алдын алуға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Асанбаев М.Б.* Некоторые проблемы водной проблематики в Центральной Азии // *Саясат*. — 2000. — № 3(4). — С. 96.
- 2 *Бейсенбекова Н.А., Сақтаганова З.Ф., Шотбақова Л.Қ. т.б.* Сарыарқаның ұлы азаматтары (XX ғасырдың басы): Моногр. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2008. — 438 б.
- 3 Заявление глав государств Республики Казахстан, Кыргызской Республики и Республики Узбекистан об использовании водно-энергетических ресурсов: Сб. документов по междунар. праву. Т. I. Сост. Атанов М.М., Ибрашев Ж.О. и др. — Алматы, 1998. — С. 470–471.
- 4 *Смағұлова Г.М.* Орталық Азия ынтымақтастығы елдеріндегі су-энергетика ресурстарының кейбір мәселелері // ҚазҰУ жаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық. — 2003. — № 2 (10). — 53–57-б.
- 5 *Примбетов С., Сабиров М.* Региональная энергетическая интеграция — надежная основа будущих инвестиций // АльПари. — 2000. — № 1. — С. 12–25.
- 6 Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдама // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.eco.gov.kz/files> (дата обращения 30.05. 2014).
- 7 Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдаманы іске асыру жөніндегі 2013–2020 жылдарға арналған іс-шаралар жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 31 шілдедегі № 750 Қаулысы // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31430041 (дата обращения 31.05. 2014)
- 8 Современный Синьцзян и его место в казахстанско-китайских отношениях / Под общ. ред. К.Л.Сыроежкина. — Алматы, 1997. — С. 82.
- 9 *Ыдырысов Е.* Ертіс пен Іле — ізгі көршілестік пен достық өзендері // Егемен Қазақстан. — 1999. — 23 қараша.
- 10 Ортақ өзендерді пайдалану жайы қалай шешілмек // Егемен Қазақстан. — 2000. — 2 қараша.
- 11 *Северский И.В.* Тағы да Ертіс туралы // Егемен Қазақстан. — 1999. — 10 желт.
- 12 Траншекаралық өзендер бойынша қазақстан-қытай сарапшылар жұмысшы тобының екінші мәжілісі (16–25.06.2001) // Дипломатия жаршысы. — 2001. — № 3.
- 13 [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.inform.kz/eng/article/2574647> (дата обращения 30.05. 2014)
- 14 [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://mfa.gov.kz> (дата обращения 30.05. 2014)
- 15 [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://alashainasy.kz/main/41957/> (дата обращения 21.05. 2014)
- 16 *Олимов М., Камолитдинов А.* Региональное сотрудничество по использованию водных и энергетических ресурсов Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. — 1999. — № 2(3). — С. 12.

Г.М.Смагулова, Ж.М.Кенжегали

Место водных ресурсов в сохранении национальной безопасности в странах Центральной Азии

В статье рассмотрены роль и место водных ресурсов в обеспечении национальной безопасности в странах Центральной Азии. Проанализированы пути решения вопросов, касающихся трансграничных водных проблем данного региона. Отмечена необходимость применения международного опыта в решении проблем использования водно-энергетических ресурсов на региональном уровне. Сделан вывод, что водные ресурсы являются одним из основных компонентов сохранения национальной безопасности.

G.M.Smagulova, Zh.M.Kenzhegali

Place of water resources in maintaining national security in Central Asia

The article considers the role and place of water resources in providing national security in Central Asia. The ways of resolution of questions regarding transboundary water problems in the region. Is noted necessity of application of international experience in solving problems of water and energy resources usage at the regional level. It is concluded that water resources are one of the main components of preserving national security.

References

- 1 Asanbaev M.B. *Sayasat*, 2000, 3 (4), p. 96.
- 2 Beisenbekova N.A., Saktaganova Z.G., Shotbakova L.K. etc. *Great citizens of Sary-Arka* (beginning of XX century): Monography, Karaganda: KSU Publ., 2008, p. 207, 208.
- 3 *Statement by the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Republic of Uzbekistan about using water and energy resources* // Collection of documents on international law, V. I, Almaty, 1998, p. 470–471 / Comp. M.M. Atanov, Zh.O.Ibrashev etc.
- 4 Smagulova G.M. *Bull. of KazNU. International relations and international Law ser.*, 2003, 2 (10), p. 53–57.
- 5 Primbetov S., Sabirov M. *Al-Pari*, 2000, 1, p. 18–20.
- 6 *Concept of the transition of Republic of Kazakhstan to «Green economy»* // [ER]. Access mode: <http://www.eco.gov.kz/files> (date of access: 30.05. 2014).
- 7 *Decree № 750 from July 31, 2013 of Government of RK in order to approve action plan for implementing concept of the transition of Republic of Kazakhstan to «Green economy»* // [ER]. Access mode: http://online.zakon.kz /Document/?doc_id=31430041 (date of access: 31.05. 2014).
- 8 Modern Xinjiang and its place in the Kazakh-Chinese relations / Under the generka editorship of K.L.Syroezhkin, Almaty, 1997, p. 82.
- 9 Ydyrysov E. *Egemen Kazakhstan*, 1999, 23, November, p. 6.
- 10 *Egemen Kazakhstan*, 2000, 2, November.
- 11 Severski I.V. *Egemen Kazakhstan*, 1999, 10, December.
- 12 *Bull. of Diplomacy*, 2001, 3.
- 13 [ER]. Access mode: <http://www.inform.kz/eng/article/2574647> (date of access: 30.05. 2014).
- 14 [ER]. Access mode: <http://mfa.gov.kz> (date of access: 30.05. 2014).
- 15 [ER]. Access mode: <http://alashainasy.kz/main/41957/> (date of access: 21.05. 2014).
- 16 Olimov M., Kamoliddinov A. *Central Asia and Caucasus*, 1999, 2(3), p. 12.

K.K.Abdrahmanova, M.D.Zhankoshkarova

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru, mika_88.10@mail.ru)*

Ethnocultural identity in phenomenon of diaspora

This article analyzes the problem of ethno cultural identity in phenomenon of diaspora. The diaspora in this regard plays an important role, as ethnic group which united by diaspora, it is capable to consolidation of ethnos and preservation of the ethnic identity. More important is the question of the preservation of ethnic identity in the different environment. The article deals with the basic directions for the interpretation of the nature of ethnicity. Analyzing the studies in this area, we came to the conclusion that the key role in the formation of diasporas is a diaspora identity. Under a diaspora identity means a multiple identity, which stems from the structure and dynamism, and also reflect regional characteristics.

Key words: diaspora, ethno-cultural identity, ethnicity, multiple identity.

In globalization era diaspora start to play an important role in social, cultural and political life of society. Today everything in the world are getting closer to each other and erases barriers between nations, increasing resistance to leveling, spread in all regions of the world the same cultural norms and standards that destroy the local ethno-cultural traditions and ethnic identity. By this reason they try to keep their unique culture. It should be noted that not every ethnic group become as diaspora, and the diaspora is a certain stage of ethnic community, which structured of a high-level cohesion and consolidation, efficient organizational forms of vital signs, who provides effective social protection of group members.

The formation of the common economic and cultural space is fundamentally changing the situation in the field of migration, repatriations become more active caused by increased ethnic identity and self-identification of repatriates. Ethnic identity as phenomenon of diaspora one of the most significant issues in modern time. The theory of identity which connected with a problem of diaspora presented in works of foreign scientists Z.Bauman, U.Beka, E.Giddensa, in a domestic science — N.M.Guboglo, I.S.Kona, N.Lebedevoy, V.A.Jadova. In modern scientific tradition exists three theoretical approaches, affirmed in studying an ethnic phenomenon [1–7].

Essentialism (primordialism). Supporters of this trend S.A.Arutyunov, Yu.V.Bromley, L.N.Gumilev, C.Calhoun and others subscribe to the view that there is an original, innate (primordial) ethnicity of man. Within this approach, two main trends stand out: the socio-biological and the evolutionary-historical. Proponents of the former suggest that the phenomenon under analysis should be viewed as an extended family of people³ or a particular form of human interaction with nature, a certain landscape.

The evolutionary-historical trend regards ethnicity as a product of culture and history, and defines ethnos as a historically formed human community characterized by a whole set of objective attributes: territory, language, religion, daily life, culture, etc. [8–11]. Thus, primordialism as scientific paradigm is based on the definition of ethnic identity as a rigidly fixed characteristics that an individual receives at birth and cannot change over the life of the primordialistov, raises the ethnic links between individuals as the most resilient. In studies of the phenomenon of diaspora primordialism gives provisions on the inevitability of the diaspora by ethnic groups of immigrant origin living outside of ethnic mainland.

2. Constructivism. This approach is preferred by most western sociologists and anthropologists, as well as some contemporary Russian scientists. The main role here is given to the subjective rather than objective aspect of ethnic existence (territory, culture). The essence of constructivism lies in the fact that ethnic communities are defined as imaginary, existing only in the minds of people and emerging as a result of the concerted effort of individuals and the institutions created by them; ethnicity, correspondingly, is viewed as a social construct. Proponents of this school of thought include B.Anderson, E.Gellner, B.A.Tishkov [12–15]. One of the main themes of research in this school of thought is the process of reproducing ethnicity, the role of elitism in the construction of communities and the maintenance of their borders.³ Instrumentalism is one of the variants of constructivism. Proponents of this school of thought include, M.N.Guboglo, Yu.V.Arutyunyan, V.A.Yadov, A.Cohen, and other researchers [16]. Membership in an ethnic group is viewed by these researchers as a means of achieving a more comfortable condition, a way of overcoming alienation and as one of the most powerful resources in the political mobilization of a given group, helping

the ethnic elite (ethnocracy) to advance their own private interests. Instrumentalism as a scientific paradigm contends that physical and cultural characteristics of the ethnic group form a resource with which a group of people can articulate and pursue their interests.

The group prefers to identify himself as an ethnic group, because it is profitable for various reasons. Among the members of the ethnic communities there's (the diaspora), some innate psychological attachment, dominated by utilitarianism and pragmatism. Thus, ethnic identity is used as a tool of private or group needs, which implies absolute mobility of ethnic ties, and no other objective prerequisites for the formation of diaspora. The given approaches all have certain limitations, which is precisely why we are seeing the emergence of analytical work aimed at the integration and synthesis of primordialist, instrumentalist and constructivist methodology. Many researchers have written about the necessity of such an integrated interpretation of the phenomenon. These include M.O.Mnatsakanyan, I.U.Zarinov, B.E.Viner, and others [17–19]. However, we should note that the integrated methodology is only in the initial stage of its formation. The lifestyle of communities is based on the interaction of tradition and modernity, experience and memories, histories, cultures and languages, as well as the orientations of three factors: the diaspora, the host and the historical motherland. In addition, the serious impact of migratory flows, to redraw the borders, the disintegration of state structures, etc. They determine the geographic dispersion of ethnic groups represented a minority in the other society and raised in poor conditions determine their interests and the search for identity, arising from the dual affiliation.

The formation of diasporas is ethnocultural identity. For example, M.Dabag and K.Platt considers the diaspora as a social model that creates identity, institutions, as well as introduces collective guidance [20]. According to M.Dabag and K.Platt, this position leads in point of debate about the meaning of identity. This follows from the assumption that the diaspora lifestyle is based on the interaction of tradition and modernity experience memories; as well as the interactions of histories, cultures, languages, and orientations of three actors: diaspora, the host country and the country of origin. Because within the host society group, belonging to the diaspora always recognized as alien body. Life in the diaspora refers to the need to be in the field of tension of various historical experiences and social reality. It is important to emphasize that the diaspora creates identity not only on the basis of their memories, but also on the basis of the new elements of the real society.

Diaspora keeps alive memories of their country of origin, forming, however, identity, created on the basis of the new elements in the real society, and which is the criterion for designation of its own distinctiveness. In this regard, the Armenian diaspora is a prime example of the ethno-cultural group that has managed to preserve its national identity. Armenians across the world brings together the community of destiny «, which defines the modern ideological paradigm. Most Armenians fled their native land in the early 20th century did not voluntarily. As a result of the genocide Armenians suffered significant loss of life.

The most important consequence was the loss of the historical native land, forcing them to seek refuge in other nations. The memory of a historical home, the struggle for recognition of the genocide, the desire to return the Armenian lands is the subjective motivation and general idea, which slows the assimilation of Diaspora Armenians, did not allow them to forget their roots, history, language and religion. Moreover, some specific cultural and national traits continue to exist and develop in the diaspora. A lot of Armenians never had been in Armenia and doesn't speak in Armenian language and consider themselves to be a citizens of the United States, France, Russia and Kazakhstan, they still have a strong national retain their national identity. Many researchers have noted the fact of multiple identities of members of diasporas: Diaspora involves the mixing of various cultural, social, political, economic plants, at the same time, both the country of residence and country of origin. For the diaspora is not the problem of choosing an alternative direction in shaping identity and self-determination, and the problem of synthesis of selected cultural landmarks and create a special type of a diaspora identity.

Diaspora identity as marks of M.A.Astvatsaturova, is more dynamical, situational and scale in comparison with identity radical minority. In her opinion, migrated ethnic minority is capable in a greater degree to vary ethnocultural characteristics, than native ethnos [21]. Thus, plural ethnic identity is understood as reference of by the individual or group to two and to more ethnic cultures which is caused by structure of diaspora and differs dynamism, as well as reflects regional features.

The phenomenon of diaspora have been the subject of considerable interest of numerous researches, but the concept of «diaspora» not devoted till now. The explanation of this that diaspora is subject of the different sciences and disciplines — history, sociology, political science, cultural science and each researcher treats by own way to give definition of that term. In the scientific literature we can found various definitions

of diaspora. For their basis sign took a different criteria: ethnic, religious, economic and political. Three basic signs are allocated: 1. Actually dispersion — moving of people or its part outside the basic ethnic territory (the historical native land) as a result of migrations of various types of frontiers. The given sign is necessary, but insufficient to define ethnic minority as diaspora. 2. Saving ethnocultural identity during several generations. Such identity is often supported by the branched out networks of support and the colleges connecting group both with the native land, and with related communities in other countries. 3. Particularly relevant to a real or imaginary homeland, which continue to be emotionally and politically members of the diaspora.

The term «diaspora» is used to refer to the dispersion of religious or ethnic groups from their homelands, either forced or voluntary. The word is also used to refer to those people as a collective group and community. Human history has included a number of diasporas, and some historians have made the phenomenon a focus of study. Being uprooted from one's native land and culture can be a huge event in the life of an individual and his or her culture, so the study of diasporas is very important. Most of the dictionaries and encyclopedias define the word «diaspora» by describing the Jewish experience. The term diaspora comes from an ancient Greek word meaning «to scatter about». And that's exactly what the people of a diaspora do — they scatter from their homeland to places across the globe, spreading their culture as they go. The Bible refers to the Diaspora of Jews exiled from Israel by the Babylonians. But the word is now also used more generally to describe any large migration of refugees, language, or culture.

Encyclopedia Britannica give next definition of diaspora: Diaspora is the dispersion of Jews among the Gentiles after the Babylonian Exile; or the aggregate of Jews or Jewish communities scattered «in exile» outside Palestine. Although the term refers to the physical dispersal of Jews throughout the world, it also carries religious, philosophical, political, and eschatological connotations, inasmuch as the Jews perceive a special relationship between the land of Israel [22]. Most of the modern authors agree that under the current circumstances, the above definition is out of date. However, it stresses the important element of the special relation to ancestral homeland for people in exile. It has not lost relevance and thus emphasizes the particular perception of people of their past, the memory of a lost homeland.

Other dictionaries added that over time, the term was used to refer to ethnic and religious groups living outside their countries of origin, in the new field [23]. The definition proposed by Zh.Chaptykova and T.Toshchenko were formed in the ethno-cultural identity of the diaspora; «is a collection of single ethnic origin of people living outside of their historical homeland (outside the range of settlement of their people) and with social institutions for the development and functioning a community.

However, this definition emphasizes only the ethnic and institutional characteristics of diasporic groups and does not take into account psychological characteristics of perception of their situation, the relationship to the host country and to the historical native land [24]. According to T.Poloskova: «the definition of the concept of diaspora should start with the selection of strategic indicators, which are: 1) ethnic identity; 2) commonality of cultural values; 3) socio-cultural antithesis, in an effort to preserve the ethnic and cultural identity; 4) presentation (most often in the form of archetype) of a common historical origin. In terms of political analysis that defines the place of diasporas in the system of political institutions is important not only for understanding ourselves as a part of the diaspora of the people living in a given state, but also its own strategy for relations with the state and the homeland (or its symbol); the formation of institutions and organizations whose activities are aimed at the preservation and development of ethnic identity. In other words, diaspora, unlike ethnic group, always have institutions and carries not only ethnic, but also the ethnopolitical content «[25]. A reputable researcher V.Dyatlov understand diaspora as a special type of human relations as a specific system of formal and informal relationships, life strategies and practices, which based on common origin with historical homeland on efforts to maintain the way of life in the diaspora as a national minority in different society.

This definition is acceptable to most modern diasporas as emphasizes the cohesion and the special relationship between their representatives. Thus, using the term diaspora, we mean a set of communities of a specific ethnic group, for various objective and subjective reasons they left their historic homeland and living in different countries, but they keep to saving as native language, national customs and traditions as national identity. Definition of diaspora is offered: the diaspora is a local stable cultural generality of people of uniform mentality and the ethnic origin, having the general locations, but living outside the native land in an environment of global culture. Essential signs of diaspora are: conservation of ethnocultural identity and self-identification, as well as availability of special colleges for progress and functioning of the generality. The diaspora by virtue of its specified specific character is transnational ' structure. The specific character of for-

mation of ethnocultural identity educational and cultural colleges consists that in extremely serious degree depends on an educational level and culture of diaspora members. Therefore diaspora for maintenance of ethnocultural identity given attention to cultural and educational programs.

In structure of the ethnocultural identity diaspora are allocated: the self-name, conservation of the native language, participation in ethnic cultural colleges and expression in their frameworks of ethnic activity. For conservation of ethnocultural identity, individual identity has fundamental importance. Conservation or revival of national culture of people assumes active (within the capability) participation in a cultural life of the ethnic native land and the country of residing. Besides the ethnic culture of diaspora contains elements of culture of region and the country of residing. Consequently, being carriers of several cultures, diaspora play a role of transnational ethnocultural systems.

Today in Kazakhstan are living representatives of more than 120 nationalities, each of them have a storing customs and traditions, which is making own contribution to the development of our young sovereign country. Processes of formation and progress of diasporas — one of challenges problem in historical sciences of Kazakhstan and the countries of the Central Asia. First of all it is connected with various interpretations of historical past of Kazakhstan, as well as disintegration of the USSR when millions people who are considered up to 1990 by uniform family of people, have appeared outside of the state formations, and in a number of the countries they turned to national minorities. It necessary to remember that in days of existence of the Soviet state the term «diaspora» practically was not used also scientific development in the given direction it was not conducted almost. In the Kazakhstan historiography we can named some authors who make research of diasporic problem: Kim G.N., — about korean in Kazakhstan; Mendikulova G.M., — about Kazakhs outside of Kazakhstan; Kriger, Burgart L., — about Germans of Kazakhstan; Baratova G.S., Kamalova A., — about Uigurs of Kazakhstan [26–30]. The published works represent only the first attempts of judgement of stages of formation and progress of diasporas in territory of Kazakhstan and the Central Asia. Republic of Kazakhstan have a special model of relationships between all citizens, which based on principles of respect of the rights and freedom of the person, strengthening of an interethnic agreement and mutual cooperation.

In Kazakhstan support of diasporas have a goverment level. 1st of March President N.Nazarbaeva formed Assembly of people of Kazakhstan which in the further has been renamed into Assembly of people of Kazakhstan. Chairman of Assembly became N.Nazarbaev [31].

Today to become actual studying of an ethnic idetichnost of separate diasporas in the territory of Kazakhstan.

Referenses

- 1 Bauman Z. *The individualized society*, Moscow: Logos, 2002, p. 390.
- 2 Bek U. *What is the globalization?* Moscow: Progress-Traditsiya, 2001, p. 240.
- 3 Giddens E. *Novaya postindustrialnaya volna na Zapade. Antologiya / Pod red. V.L.Inozemtseva*, Moscow: Academia, 1999, p. 488.
- 4 Guboglo M.N. *Identity identification: ethnosociological sketches*, Moscow: Nauka, 2003, p. 158.
- 5 Kon I. *Opening «I»*, Moscow: Politizdat, 1978, p. 366.
- 6 Lebedeva N. *Social identity in the former Soviet Union*, 1999, 3, p. 48–58.
- 7 Yadov V. *Mir Rossii*, 1995, 3–4, p. 158–179.
- 8 Arutyunov S. *Etnograficheskoe obozrenie*, 2000, 2, p. 74–78.
- 9 Gumilev L.N. *Ethnogenesis and Earth biosphere*, Moscow: TOO «Mishel i Ko», 1993, p. 580.
- 10 Bromley Yu.V. *Sketches of the theory of ethnos*, Moscow: Nauka, 1983, p. 348.
- 11 Kalhun K. *Natsionalizm per. s angl. A.Smirnova*, Moscow: Izdatelskiy dom «Territoriya buduschego», 2006, p. 347.
- 12 Anderson B. *Imagined communities. Reflections about sources and nationalism distribution*, Moscow: «KANON-press-Ts», 1991, p. 578.
- 13 Gellner E. *Nations and nationalism*, Moscow: Progress, 1991, p. 248.
- 14 Tishkov V. *Ethnicity and the power in the multiethnic states*, Moscow: Nauka, 1994, p. 315.
- 15 Cohen R. *Global Diasporas: An Introduction / R.Cohen* Washington, 1997, p. 228.
- 16 Arutyunyan Yu.V., Drobizheva L.M., Susokolov A.A. *Ethnosociology*, Moscow: Aspekt Press, 1999, p. 347.
- 17 Mnatsakanyan M.O. *Natsionalizm i globalizm. Natsionalnaya zhizn v sovremennom mire*, Moscow: Ankil, 2008, p. 269.
- 18 Zarinov I.Yu. *Etnograficheskoe obozrenie*, 2000, 2, p. 15–18.
- 19 Viner B.E. *The Magazine of sociology and social anthropology*, 2005, T. 8, 3.
- 20 Dabag M., Platt K. *Diasporas und kollektive Gedchtnis. Zur Konstruktion kollektiver Identitden in der Diaspora // Identitdin der Fremde / M.Dabag, K.Platt (Hg.)*. Bochum, 1993, p. 131.

- 21 Astvatsaturova M. *Diasporiyi*, 2003, 2, p. 184–199.
- 22 The New Encyclopaedia Britannica 1992, p. 68, 69; Webster's Third International Dictionary 1971, p. 625.
- 23 Big Soviet encyclopedia, Moscow, 1973, p. 705.
- 24 Poloskova T. *Modern diasporas: internal political and international problems*, Moscow, 2000, p. 488.
- 25 Dyatlov V.I. *Diasporiyi*, 1999, 1, p. 8–23.
- 26 Mendikulova G.M. *Historical destinies of the Kazakh diaspora. Origin and development*, Almaty, 1997, p. 205.
- 27 Kriger V. *Rhine-Volga-Irtysh (from history of Germans of Central Asia)*, Almaty, 2006, p. 346.
- 28 Burgart L.A. *From history of the German settlements in East Kazakhstan (the head of the XX century – 1941 g.)*, Ust-Kamenogorsk, 1999, p. 489.
- 29 Baratova G.S. Social and economic history of Uyghurs of Semirechya at a boundary of 19–20 centuries. Avtoreferat dis. ... kand.ist.nauk, Alma-Ata, 1988, p. 206.
- 30 Clark W., Kamalov A. Uigur migration across Central Asian frontiers // *Central Asia Survey* (June, 2004), 23 (2), 167–182.
- 31 Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of July 26, 2007 No. 370. // *Kazahstanskaya pravda*, 2007, 30 July.

Қ.Қ.Әбдірахманова, М.Д.Жанқошқарова

Диаспора жағдайындағы этномәдени ұқсастық

Мақала диаспора феноменін зерттеуде этномәдени ұқсастықтар мәселелерін талдауға арналған. Бұл жағдайда диаспора маңызды рөл ойнайды, себебі диаспорамен біріккен этникалық топ этностың бірігуіне және өзінің этникалық ұқсастығын сақтап қалуға бейім. Сондай-ақ өзге мәдени ортада этникалық ұқсастықты сақтап қалу жөніндегі сұрақ маңызды болып саналады. Авторлар этникалықтың табиғатын талдау арқылы түсінудің негізгі бағыттарын қарастырды. Зерттеудің нәтижесінде диаспораның құрылуында маңызды рөл диаспоралық ұқсастыққа беріледі деген тұжырым жасалды.

К.К.Абдрахманова, М.Д.Жанқошқарова

Этнокультурная идентичность в условиях диаспоры

Статья посвящена анализу проблемы этнокультурной идентичности при исследовании феномена диаспоры. Определено, что диаспора в этом отношении играет важную роль, так как именно этническая группа, объединенная диаспорой, способна к консолидации этноса и сохранению своей этнической идентичности. Авторами отмечена важность вопроса сохранения этнической идентичности в инокультурном окружении. В статье рассмотрены основные направления в интерпретации природы этничности. Проанализированы исследования в данной области. Сделан вывод, что ключевая роль в образовании диаспор отводится диаспорной идентичности.

Referenses

- 1 Бауман З. Индивидуализированное общество / З.Бауман. — М.: Логос, 2002. — 390 с.
- 2 Бек У. Что такое глобализация? — М.: Прогресс-Традиция, 2001. — 240 с.
- 3 Гидденс Э. Последствия модернизации // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — 488 с.
- 4 Губогло М.Н. Идентификация идентичности: этносоциологические очерки. — М.: Наука, 2003. — 158 с.
- 5 Кон И. Открытия «я» / И.Кон. — М.: Политиздат, 1978. — 366 с.
- 6 Лебедева Н. Социальная идентичность в постсоветском пространстве // Психологический журнал. — 1999. — № 3. — С. 48–58.
- 7 Ядов В. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности // Мир России. 1995. — № 3–4. — С. 158–179.
- 8 Арутюнов С. Диаспора — это процесс // Этнографическое обозрение. — 2000. — № 2. — С. 74–78.
- 9 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. — М.: ТОО «Мишель и Ко», 1993. — 580 с.
- 10 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. — М.: Наука, 1983. — 348 с.
- 11 Калхун К. Национализм: пер. с англ. А.Смирнова. — М.: Издат. дом «Территория будущего», 2006. — 347 с.
- 12 Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. — М.: «КАНОН-пресс-Ц», 1991. — 578 с.
- 13 Геллнер Э. Нации и национализм. — М.: Прогресс, 1991. — 248 с.
- 14 Тишков В. Этничность и власть в полиэтничных государствах / В.Тишков. — М.: Наука, 1994. — 315 с.

- 15 Cohen R. Global Diasporas: An Introduction / R.Cohen Washington, 1997. — p. 228.
- 16 Арутюнян Ю.В., Дробизева Л.М., Суколов А.А. Этносоциология. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 347 с.
- 17 Мнацаканян М.О. Национализм и глобализм. Национальная жизнь в современном мире. — М.: Анкил, 2008. — 269 с.
- 18 Заринов И.Ю. Время искать общий язык (проблемы интеграции различных этнических теорий и концепций // Этнографическое обозрение. — 2000. — № 2. — С. 15–18.
- 19 Винер Б.Е. Постмодернистский конструктивизм в российской этнологии // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2005. — Т. 8. — № 3.
- 20 Dabag M., Platt K. Diasporas und kollektive Gedächtnis. Zur Konstruktion kollektiver Identitäten in der Diaspora // Identität in der Fremde / M.Dabag, K.Platt (Hg.). — Bochum, 1993. — S. 131.
- 21 Аствацатурова М. Диаспоры: этнокультурная идентичность национальных меньшинств (возможные теоретические модели) // Диаспоры. — 2003. — № 2. — С. 184–199.
- 22 The New Encyclopaedia Britannica, 1992, p. 68, 69; Webster's Third International Dictionary 1971, p. 625.
- 23 Большая Советская Энциклопедия. — М., 1973. — 705 с.
- 24 Полоскова Т. Современные диаспоры: внутривосточные и международные проблемы. — М., 2000. — 488 с.
- 25 Дятлов В.И. Диаспора: попытка определиться в понятиях // Диаспоры. 1999. — № 1. — С. 8–23.
- 26 Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры // Происхождение и развитие. — Алматы, 1997. — 205 с.
- 27 Кригер В. Рейн-Волга-Иртыш (из истории немцев Центральной Азии). — Алматы, 2006. — 346 с.
- 28 Бургарт Л.А. Из истории немецких поселений в Восточном Казахстане (нач. XX в. – 1941 г.). — Усть-Каменогорск, 1999. — 489 с.
- 29 Баратова Г.С. Социально-экономическая история уйгуров Семиречья на рубеже IX–XX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Алма-Ата, 1988. — 206 с.
- 30 Clark W., Kamalov A. Uigur migration across Central Asian frontiers // Central Asia Survey (June, 2004), 23 (2), 167–182.
- 31 Указ Президента Республики Казахстан от 26 июля 2007 г. № 370 // Казахстанская правда. — 2007. — 30 июля.

UDC 321.7:351.892.82

А.Капычев¹, А.Григорьева²

¹Abai Myrzakhetov University Kokshetau;

²Institute of Political Science of Toulouse (E-mail: namib-dreams@mail.ru)

La transition démocratique au Kazakhstan (1991–2013): une autonomie ou un contrôle des organisations non gouvernementales

L'enjeu de ce travail sera donc d'analyser si le développement des ONG est totalement contrôlé par le gouvernement du Kazakhstan ou si nous pouvons déterminer ce processus (de la transition démocratique) comme un progrès de la société civile démocratique. Le contexte du travail nous exige une définition du terme «la société civile» qui est un composant de base pour un bon éclaircissement de la problématique. Car ce terme a été présenté dans plusieurs courants des sciences sociales, politiques et juridiques, il nous semble plus utile de limiter le domaine de la recherche. Donc, de ce moment-là, nous parlons de la société civile comme «un composant-clé de l'espace public entre l'Etat et la famille incarnée dans les organisations volontaires» (Howard M. M., 2003) [3]. Les ONG représentent donc un vrai degré de démocratisation. Ils ont une grande influence au cours du processus de libération de l'économie en promouvant la supériorité de loi et l'égalité sociale.

Mots-clés: la transition démocratique, les ONG, la société civile, la politique interne, une «démocratie consolidée», la libération de l'économie, la supériorité de loi et l'égalité sociale, le Kazakhstan, les réformes démocratiques, l'URSS, le financement intérieur.

Les «flash mobs», autrement dit les «foules éclairées» pratiquées par des organisations non gouvernementales (les ONG) deviennent maintenant très populaires chez les jeunes kazakhstaniens. Pour la plupart, ces actions ont un sens social. Par exemple, on sensibilise l'opinion publique au problème des invalides de guerre ou du travail, à la sauvegarde des femmes et des enfants ou encore à la protection de la nature. Cette façon d'agir est une véritable possibilité de présenter la participation active des citoyens. Par leurs actions dans le domaine des ONG, les citoyens peuvent contribuer directement à la solution de problèmes sociaux complexes.

Malheureusement, la sphère politique reste pour les ONG et leurs activistes une «zone interdite». Cependant, ce niveau «sacrifié» par les autorités du Kazakhstan est extrêmement important au cours de l'établissement de la démocratie. Gustave Le Bon a écrit dans son ouvrage *Hier et demain. Pensées brèves* (1918): «Le véritable progrès démocratique n'est pas d'abaisser l'élite au niveau de la foule, mais d'élever la foule vers l'élite» [1]. L'élévation du niveau de la «foule» ou de la société civile d'un État est un processus inévitable au cours de la transition démocratique, qui a comme but l'établissement de la «démocratie consolidée» (J.Linz et Alfred Stepan, 1996) [2]. On aperçoit le processus de sa création comme une consolidation démocratique, selon Schedler (1998). Il l'a décrit comme un problème d'établissement du régime stable contre les «vagues inverse» de la régression autoritaire [2]. Comme l'écrivent Juan J.Linz et Alfred Stepan (1996) dans leur article *Toward Consolidated Democracies*: «Conformément, un régime démocratique est consolidé lorsque la majorité de l'opinion publique [...] considère les procédures et les institutions démocratiques comme le moyen le plus convenable pour gouverner la vie commune [...]» [2]. Mais la question la plus grave dans cette situation-ci au Kazakhstan est l'attitude de «l'élite» ou du pouvoir de l'État envers le développement des ONG comme acteurs majeurs d'un tel processus.

L'enjeu de ce travail sera donc d'analyser si le développement des ONG est totalement contrôlé par le gouvernement du Kazakhstan ou si nous pouvons le définir comme un progrès indépendant de la société civile. Nous devons d'abord étudier les ONG comme des acteurs indépendants de la démocratisation au Kazakhstan pour mettre en évidence sa progression. Nous procéderons ensuite à la critique de l'État menant une politique «tutorielle» envers les ONG. En conclusion, au moyen d'une analyse de la réalité contemporaine, nous évaluerons l'autonomie des ONG kazakhstanaïses de manière à comprendre si elle est réelle ou artificielle.

Le contexte du travail nous exige une définition du terme «la société civile» qui est un composant de base pour un bon éclaircissement de la problématique. Car ce terme a été présenté dans plusieurs courants des sciences sociales, politiques et juridiques, il nous semble plus utile de limiter le domaine de la recherche. Donc, de ce moment-là, nous parlons de la société civile comme «un composant-clé de l'espace publique entre l'état et la famille incarnée dans les organisations volontaires» (Howard M.M., 2003) [3]. Selon cette définition d'un des plus importants acteurs de chaque système politique et social, la création des ONG est une des possibilités les plus favorables pour la représentation de la société civile au cours de la démocratisation du système d'État. Parmi plusieurs institutions civiles elles restent un bon indice de la démocratie consolidée. Perroulaz G. (2004) est d'avis que : «[...] les petites ONG montrent une capacité à mobiliser la population pour des actions rapides lorsqu'une crise éclate dans un pays donné» [4]. Il faut préciser dans ce contexte que le pouvoir de la société civile de se présenter comme un opposant au régime non démocratique ne signifie pas que cette société évolue pour autant dans un régime démocratique. Selon Shils (1991) il a apparût une tradition de mettre sur le même pied la société civile et la société démocratique [5]. Des chercheurs de la transition démocratique tels qu'A. Stepan (1988) [2] ou L.Diamond (1994) nient entièrement la nature politique de la société civile [6].

Mais nous ne pouvons cependant pas nier l'influence de la société civile et des ONG sur la politique interne d'un État. L'existence d'une «démocratie consolidée» doit être renforcée par une société civile consolidée par une idée d'établissement du système libéral et légitime. Les ONG représentent donc un nouveau degré de démocratisation, ont une influence dans le processus de libération de l'économie, promeuvent la supériorité de loi et l'égalité sociale. Il convient donc à présent de se pencher sur leur développement au Kazakhstan de la transition démocratique.

Le Kazakhstan contemporain a commencé des réformes démocratiques après la chute de l'URSS. Ce bouleversement a permis au Kazakhstan d'obtenir le statut de pays indépendant. Le gouvernement a alors choisi la voie de la démocratie pour réorganiser le système postsoviétique des institutions civiles. De 1991 à 1994, le système d'Etat kazakhstanaïse a traversé une crise politique, économique et sociale. Le pays a été désorienté dans sa politique étrangère, dévasté économiquement pour ne pas dire désespéré d'un point de vue idéologique. Mais, pas à pas, des réformes pratiquées par le gouvernement ont donné des premiers résultats. Parmi ceux-ci, nous pouvons mettre l'accent sur la création de la Commission trilatérale républicaine pour le partenariat social.

Cet établissement a posé la première pierre du développement d'un troisième secteur de la société civile (les ONG) du Kazakhstan. Puis, cela a été suivi par l'élaboration d'autres lois qui règlent maintenant un paquet d'actions des ONG kazakhstanaïses. Parmi celles-ci, nous pouvons mettre en relief certaines initiatives qui ont influencé considérablement la position des associations sociales, des syndicats et des

comités d'action. Dans une annexe du travail nous proposons un tableau de l'adoption des lois qui ont influencé beaucoup sur le développement des ONG kazakhstanaïses.

L'élaboration des nouveaux actes juridiques se passe régulièrement. Et le nombre d'ONG a augmenté rapidement avec l'aide constante du gouvernement kazakhstanaïse : on compte 27 525 des ONG à ce moment-là (Raisova L., 2013) [7]. L'activité des ONG est présentée dans toutes les sphères de la vie sociale des citoyens kazakhstanaïses (dans la sphère économique, culturelle, juridique, environnementale et médicale).

C'est évident que l'activité de la société civile dépend du degré de liberté accordé par le régime aux citoyens pour mener leurs actions. Dans un pays démocratique, la société est douée d'une vaste autonomie. Elle peut être séparée de l'État selon des conditions favorables. Néanmoins, si nous parlons du régime qu'on peut classifier en utilisant le terme de «démocratie tutélaire» (O'Donnell G., Schmitter P.C., 1986), nous plaçons une société civile aux autres conditions de l'existence [8]. Nous pouvons assimiler une «démocratie tutélaire» à un type du régime transitoire dans la «gray zone» de la politique dont Thomas Carothers a décrit dans son article *The end of the transition paradigm* (2002) comme un pays avec «le syndrome de la politique d'une puissance dominante» [9]. Ce terme-là peut être particulièrement utile pour analyser le régime politique kazakhstanaïse. Selon lui un des signes principaux d'un tel type d'état est une société civile faible qui est soumise du contrôle d'état. Les limites de la liberté sont variables et peuvent élargir ou se rétrécir pendant le processus de démocratisation.

Il faut souligner spécialement que sous un régime autoritaire, le contrôle des actions publiques persécute toutes les initiatives civiles des ONG. Nous pouvons regrouper les régimes autoritaires en deux parties selon leurs moyens du contrôle et du «niveau de pression»: les «hard-liners» ou les «soft-liners» (O'Donnell G., Schmitter P.C., 1986) [8]. Les «hard-liners» refusent toute possibilité de transition démocratique en recourant à plusieurs processus simultanés tels comme une libéralisation et une socialisation, par exemple. Ils sacrifient la plateforme politique et sociale existante par une limitation du choix ou un contrôle des partis lors des élections. Les «soft-liners» sont caractérisés par un contrôle moins sévère et plus compliqué à éviter. Sous ce type de régime, les actions des ONG «indépendantes» deviennent un des indicateurs de la transition démocratique.

Le modèle politique kazakhstanaïse que nous devons analyser au cours de la problématique du travail doit être classé parmi ces deux régimes d'état : une «démocratie tutélaire» ou un «soft-liner». Selon Carothers le Kazakhstan est un pays du «gray zone» qui a «le syndrome de la politique d'une puissance dominante». Mais comme le décrit Ziegler C.E. (2010) nous pouvons aussi l'apprécier d'un régime «hégémonique électoral autoritaire» [10].

Nous pouvons supposer que la transition démocratique au Kazakhstan soit une étape du développement d'un régime autoritaire de «soft-liners». Mais nous partageons l'opinion de Carothers que ce régime n'appartient plus à l'une sorte de l'autoritarisme, que le Kazakhstan est «un pays qui est coincé à une certaine phase de la démocratisation» [9].

Un exemple de cette appartenance est la situation autour des ONG et leurs possibilités de rester actives. Des ONG comme une institution autonome de l'État constituent un indicateur de démocratisation de cet État. Plus ou moins développées elles permettent au gouvernement de les utiliser comme une «façade» imaginaire de la liberté de choix et de l'égalité des possibilités.

Le programme gouvernemental de l'année 2005 est un exemple de moyen du contrôle étatique des ONG. La plupart des ONG qui présentent des candidats indépendants engagés dans le processus démocratique sont contrôlées par l'État d'une manière indirecte.

Autrefois, nous pouvons prétendre que juridiquement les ONG kazakhstanaïses n'ont pas de limites à leur développement. Nous pouvons aussi affirmer que la participation aux actions publiques des ONG, pour les kazakhstanaïses, est un moyen efficace d'étendre l'espace de leur influence sur le gouvernement et ses décisions. En revanche, une recension du fonctionnement des ONG au Kazakhstan montre un exemple du système politique qui ne dispose pas des outils d'un modèle idéal ou, au moins, du modèle d'un pays européen.

Par exemple, le financement intérieur des ONG est loin d'être aussi développé qu'en Europe ou aux États-Unis. Dans les pays occidentaux, le financement effectué par des corporations internationales ou par de grosses sociétés alimente les fonds des ONG tandis qu'au Kazakhstan leur rôle est presque usurpé par les administrations publiques. Cette pratique est bien répandue officiellement et ne suscite pas le mécontentement des kazakhstanaïses. Ainsi, certaines ONG participent chaque année à des appels d'offre émanant de l'État. L'État finance leur fonctionnement. En échange, il obtient l'accès à presque toutes les relevées statistiques ou aux autres informations internes.

En outre, la marge d'activité de ces ONG est précisément limitée à des questions socio-économiques. Nous parlons évidemment de domaines où une aide des ONG est évidemment nécessaire à l'État comme la protection des invalides et des enfants. Pour ce qui est de la défense des droits de l'Homme, ces ONG sont soumises à un contrôle plus sévère. Quant à leur financement la plupart du temps résultant de fonds étrangers, il est soumis à un contrôle strict de la police financière.

Officiellement, la position politique de l'État en matière d'ONG reste toujours libérale et semble témoigner d'une grande ouverture. La nécessité de laisser le champ libre au développement de ce secteur de la société civile a été reconnue par Nazarbayev N., président du Kazakhstan. Il a dit que « le gouvernement ne peut pas nourrir artificiellement les institutions de la société civile, il ne peut que créer un environnement favorable à leur développement » (Raisova L., 2013) [11]. En revanche, en ce qui concerne les aspects juridiques et financiers de leur existence, la situation est moins évidente.

Le financement étranger des ONG est critiqué fortement par le gouvernement et par les autres ONG kazakhstanaïses qui sont financées par l'État. L'intrusion de forces étrangères dans la politique intérieure du Kazakhstan est perçue comme une menace pour le développement et la consolidation de la société civile.

En conclusion, nous constatons que le problème principal de la croissance qualitative du secteur non gouvernemental au Kazakhstan est le manque de conscience civique de la société qui est plutôt régressive contrairement aux années 90. Le prestige des ONG a diminué de façon constante à cause des caractéristiques suivantes. Parfois elles n'ont pas de spécialisation et confuses à leur but et elles restaient souvent inutiles pour résoudre les problèmes qui sont de leur compétence. Pendant des élections politiques ou des crises du pouvoir elles n'agissent pas de la bonne façon et ne proposent pas des solutions justes. Généralement, leur but fréquemment est la recherche d'un quelconque profit pas d'une réalisation du projet pratique à impact social. Ces ONG sont prêtes à «faire» n'importe quoi et servir n'importe quelle cause pourvu que leurs financements restent stables [12]. Ainsi, d'une part, les ONG souffrent donc d'une crise de confiance de la part de la société civile et d'autre part elles semblent de plus en plus sujettes à un éparpillement de leurs compétences. Si les ONG au Kazakhstan se sont multipliées, elles restent encore insuffisantes pour assurer tous les besoins de la transition démocratique.

Les organisations non gouvernementales du Kazakhstan, du moins dans leur forme actuelle, ne disposent pas d'une influence importante pour la société. Leur autonomie reste «un mythe» de la société civile pour la plupart du peuple kazakhstanaïse. Nous devons aussi conclure, tout d'abord, que le gouvernement kazakhstanaïse «attire» les opposants potentiels pour minimiser les motifs de critiques. Puis, si les organisations non gouvernementales ont accès directement à l'argent d'État, il existe une grande tentation de l'obtenir, même, s'il entame un contrôle inévitable du gouvernement. Et, enfin, la majorité des citoyens n'ont pas toujours une idée claire des fonctions et des activités des ONG à cause du manque d'information et de la faiblesse des ONG, elles-mêmes.

Sans le financement d'état des ONG, une existence de la plupart de ces institutions civiles peut devenir moins efficace et moins consolidée contre les problèmes de la société. Autrefois, une cessation du financement peut être suivie de la crise du développement de la société civile. En tout cas, un tel dilemme est discutable.

Bibliographie

- 1 Le Bon G. «*Hier et demain*». *Pensées brèves*. (1918) <http://www.proverbes-citations.com/citations-de-gustave-le-bon.shtml> (consulté le 11 août 2013).
- 2 Linz J.J., Stepan A. *Journal of Democracy*, Washington D.C., 1996, p. 1–13.
- 3 Howard M.M. *The weakness of civil society in post-Communist Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, p. 1.
- 4 Perroulaz G. Le rôle des ONG dans la politique de développement: forces et limites, légitimité et contrôle, *Annuaire suisse de politique et de développement: rôles et perspectives*, Genève: Institut de hautes études internationales et du développement, 2004, p. 9–24.
- 5 Shils E. *Mass society and its culture. Culture of the Millions* / Ed. N.N.J. Jacobs, Princeton, 1961, p. 1–7.
- 6 Diamond L. Thinking about hybrid regimes. Elections Without Democracy // *Journal of Democracy*, Washington D.C.: Johns Hopkins University Press, 1994, p. 1–15.
- 7 Raisova L. Le rôle d'Etat au partenariat du business et des ONG. <http://ngoexpert.kz/upload/files/raissova.pdf>. (consulté le 13 août 2013).
- 8 O'Donnell G., Schmitter P.C. Transitions from authoritarian rule, *Tentative conclusions about uncertain democracies*, London: The John Hopkins University Press, 1986, p. 6–38.

9 Carothers T. The end of the transition paradigm // *Journal of Democrac*, Washington, D.C.: Johns Hopkins University Press, 2002, p. 13.

10 Ziegler C.E. Civil society, political stability, and state power in Central Asia: cooperation and contestation (2010), <http://dx.doi.org/10.1080/13510347.2010.501172>. (consulté le 20 août 2013).

11 Aitenova S. L'état actuel du secteur non gouvernemental au Kazakhstan. <http://ipr.kz/analytics/1/4/189> (consulté le 8 août 2013).

12 Zinecker H. Democracy, diversity, and conflict. Regime-Hybridity and violent civil societies in fragmented societies-conceptual considerations, Frankfurt: Peace Research Institute, 2007, p. 13.

А.Қапышев, А.Григорьева

Қазақстандағы демократиялық транзит (1991–2013): үкіметтік емес ұйымдар саласындағы автономия немесе бақылау

Мақаланың мақсаты үкіметтік емес ұйымдар (ҰЕҰ) қызметін талдау: яғни олардың дамуы үкіметті Қазақстанда толықтай бақылана ма, әлде болып жатқан үдеріс демократиялық азаматтық қоғам дамуы ма тұрғысынан анықталды. Жұмыс контексті бізден осы сұрақты дұрыс түсіндіру үшін негізгі компонент болып саналатын «азаматтық қоғам» терминіне анықтама беруді талап етеді. Бұл термин әлеуметтік, саяси және құқықтық ғылымдарда қолданады, кезекте зерттеу салаларындағы анықтамалық мәнін бөліп көрсету қажеттілігі туып отыр. Авторлар біз ерікті қоғамдық ұйымдар назарындағы, қоғамдық кеңестіктегі негізгі компонент мемлекет пен отбасы аралық азаматтық қоғам жайлы айтып отыр. Сөйтіп, ҰЕҰ қызмет етуі демократиялықтың деңгейін анықтауы әбден мүмкін. Себебі үкіметтік емес ұйымдар экономиканы және қоғамдық қатынастарды либерализациялау үдерісіне құқықтық және әлеуметтік теңдікті үстінен қарауға жәрдемдесу жолымен үлкен ықпалға ие.

А.Капышев, А.Григорьева

Демократический транзит в Казахстане (1991–2013): автономия или контроль в сфере неправительственных организаций

В статье дан анализ неправительственных организаций (НПО). Исследовано, полностью ли контролируется их развитие Правительством Казахстана или можно определить происходящий процесс как прогресс демократического гражданского общества. В контексте работы авторами рассмотрен термин «гражданское общество», который является основным компонентом для правильного разьяснения вопроса. Определено, что этот термин используется в социальной, политической и правовой науке, что требует ограничить область исследования. Доказано, что существование НПО может, таким образом, определять и степень демократизации. Отмечено, что данные организации имеют большое влияние в процессе либерализации экономики и общественных отношений путем содействия установления верховенства права и социального равенства.

A.A.Injigolyan

Ye.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: anzhela_i2002@mail.ru)

Development of management consulting bu analyzing consulting companies` sites in Kazakhstan

The article analyzes the development trend of this new field of Kazakh society as a consulting company. Copyright by analyzing the historical evolution of the consulting companies in the Kazakhstan, shows the problem areas of the process. Author in the analysis of trends in the development of consulting companies are using new methods to Kazakhstan science areas of knowledge. Author of the article concludes that the market of Kazakhstan consulting services have not yet fully formed brands in consulting, but there is a development of individual counseling in the field of management. In order to study the degree of institutionalization of consulting companies in Kazakhstan, a comparative study sites consulting companies.

Key words: sociolinguistic policy, Language, Kazakh ethnos, Ethnic groups, Minorities, assimilation, integration.

Article differs with its novelty and an urgency of a theme of research. Really, one of aspects of transformation of the modern Kazakhstan society is formation on base already quite developed industrial society of a new industry — economic consulting. It should be noted a professionalism of consulting activity, because he is an independent and basic infrastructure of a market economy.

The management sociology is the boundary synthetic science studying sociological aspect of administrative activity. This science was generated on a joint of two independent disciplines: sociology and management.

Sociology is a science about a society as complete system and about social institutions, processes, social groups, relations between a person and a society, laws of people mass behavior. It is well-known that the primary goal of sociology is an objective analysis of social human relations in order to reveal laws of management of a society.

The term «management» has several meanings. Management in all business areas and organizational activities are the acts of getting people together to accomplish desired goals and objectives efficiently and effectively. Management comprises planning, organizing, staffing, leading or directing, and controlling an organization (a group of one or more people or entities) or effort for the purpose of accomplishing a goal. Resourcing encompasses the deployment and manipulation of human resources, financial resources, technological resources, and natural resources.

The verb manage comes from the Italian maneggiare (to handle — especially tools), which in turn derives from the Latin manus (hand). The French word mesnagement (later ménagement) influenced the development in meaning of the English word management in the 17th and 18th centuries¹.

Organization and coordination of the activities of an enterprise in accordance with certain policies and in achievement of clearly defined objectives. Management is often included as a factor of production along with machines, materials, and money. According to the management guru Peter Drucker (1909–2005), the basic task of a management is twofold: marketing and innovation.

Directors and managers who have the power and responsibility to make decisions to manage an enterprise. As a discipline, management comprises the interlocking functions of formulating corporate policy and organizing, planning, controlling, and directing the firm's resources to achieve the policy's objectives. The size of management can range from one person in a small firm to hundreds or thousands of managers in multinational companies. In large firms the board of directors formulates the policy which is implemented by the chief executive officer.

Business management can be defined as the acquisition, allocation, and utilization of resources through planning, organizing, staffing, leading, and controlling. Management involves the coordination of human, financial, material, and information resources in order to realize company goals and operate a business efficiently. Managers are the employees charged with these responsibilities. Managers play a variety of roles in a company, summarized as interpersonal roles, information roles, and decision-making roles. Managing entails five functions: planning, organizing, staffing, leading, and controlling. The day-to-day tasks of management include: considering problems and making decisions in how to deal with them, implementing cours-

es of action, and reviewing decisions and actions and making any necessary changes. The basic elements of modern management practices can be traced to ancient times. The Egyptians, for example, developed advanced management techniques related to labor division, hierarchy of authority, and teams. They developed complex bureaucracies to measure and forecast river levels and crop yields, distribute revenues within the government, manage trade, and complete massive construction projects such as the pyramids. The Babylonians, Greeks, Romans, Chinese, and other cultures made similar contributions to management science.

Although management systems existed long before the modern era, it was not until the late 18th and 19th centuries that advanced business management techniques emerged in response to the Industrial Revolution. The Industrial Revolution resulted in the formation of extremely large organizations characterized by job specialization and the administration of large amounts of human resources. A new breed of middle-level managers were needed to plan and direct human efforts and to administer large pools of capital.

Among the most influential American contributors to management practice during the Industrial Revolution was Daniel C. McCallum (1815–1878), the superintendent of the Erie Railroad during the mid-1800s. To more efficiently manage the vast human and capital resources involved with construction of the railroad, he established a set of guiding management principles that emphasized: a specific division of labor and responsibilities, the empowerment of managers to make decisions in the field, compensation based on merit, a clearly delineated managerial hierarchy, and a detailed system of data gathering, analysis, and reporting that would foster individual accountability and improve decision making.

Because organizations can be viewed as systems, management can also be defined as human action, including design, to facilitate the production of useful outcomes from a system. This view opens the opportunity to 'manage' oneself, a prerequisite to attempting to manage others.

Management can also refer to the person or people who perform the acts of management. The problems studied by sociology of management:

- Control systems as social systems from the point of view of their functioning;
- Selection, arrangement, education of the staff;
- The relations developing between people with administrative functions;
- Statement and realization of the social purposes of management;
- The analysis of social consequences of administrative decisions;
- Research and making system to consider interests and opinions of workers
- Purposeful influence on operated subsystems and connected with it issues of discipline, responsibility and sense of duty;
- Intragroup regulation and social self-organizing in groups and at the enterprise;
- Interrelation of management and a level of society development [1].

Consulting services market has not fully formed brands in consulting yet, but we have the development of individual counseling in sphere of management.

In order to study the degree of institutionalization of Kazakhstan's consulting companies there were a comparative study sites between consulting companies. Management Consulting is a «kind of intellectual career, where a qualified consultant provides objective and independent advices to contribute to the successful management of client organizations» [2;75].

It should be noted a professionalism of consulting activity, because he is an independent and basic infrastructure of a market economy. Kazakhstan consulting is weakly institutionalized, because it is unoriginal institute; it is difficult to consider consulting in Kazakhstan as an independent consulting profession at this stage. There is a special term — «professionalism» to the purchasing process and the inclusion of human occupation in the professional environment in the sociology of professions. The objective conditions of professionalization — is primarily the level of social division of work and appropriating to him richness of forms qualifications. Profession defines specialized places of employers in the production system and also determined of deep functional specialization. Having the objective production basis, professionalization means rapid growth of specific personal orientations, «tying» each worker to a specific activity. Deepening the special training, a person develops his interest in this job and seeks to improve the meaningfulness of work. Therefore, professionalization, as a general phenomenon, is a real progress in the relationship to work. Meaning of professionalization for the individual employer can be presented not only as the development of the profession, but as a process of entering into a professional group, and as the development of specific features of such group.

Kazakhstan's consulting services market has not fully formed brands in consulting yet, but we have the development of individual counseling in sphere of management. Professional group is a group of people that united by the same profession, similar in content. Professional group has characteristics of a social group, adding to them a community of professional characteristics of its members. The inclusion of human to occupational group means ending the cycle of professional development and assimilation of professional culture. A set of interrelated professional groups forms the professional structure of enterprises (institutions). Study of the professional structure cannot be fruitful without the analysis of professional moving, changing, a professional mobility.

An example of such a professional group can serve professional associations. In particular, in Europe there is the European Federation of Consultants for Economics and Management (Phaeacians), USA — American Association of Consultants for Economics and Management (ACME) and the Institute of Management Consultants (IMC) [3; 81].

Kazakhstan has the Kazakhstan Association of Independent Consultants and Appraisers, incorporated in 2000, with its member 350 consultants.

A qualified consultant builds its activities on the principles, which are a set of characteristics, the basic rules and techniques of consulting activities that should be considered by advising organization.

The weak institutionalization consulting conditioned by negative point as a lack of such specialties as «management consultant» in the register of professions Kazakhstan universities. Management Consultant specialty among the CIS is only in Russia, that founded the Academy of National Economy under the Government of the Russian Federation, the School of Management Consultants. School of Management Consultants was established in 1992. The school is the only permanent educational structure in the Russian Federation and the CIS, which produces Certified Management Consultants. Many links are between the school's graduates, consultants, teachers of business schools, universities: scientists, information sharing, distribution of literature, in the union of one-time or permanent advisory team, joint discussions, etc. The school is the center of the total Russian working network management consulting, with access to a number of CIS countries.

The availability of this educational structure in Russia is an indicator of the development and institutionalization of consulting as a profession.

Another very important indicator of management consulting in Kazakhstan is the lack of an ethical code of professional management consultants. Ethical codes of professional consultants exist in many Western countries, where describes the rights and duties of the consultant and the client, the responsible parties, confidentiality and competence of the consultant. Special position in the Codes is the question of payment of consulting services. The author of the Code is responsible for the implementation of the Code. In order to study the degree of institutionalization of Kazakhstan's consulting companies there were a comparative study sites between consulting companies. Nine sites of companies, ranging Internet search engine on demand «management consulting in Kazakhstan» has been selected to achieve this goal:

1. BISAM Central Asia.
2. BRIF Research Group.
3. IGM Consulting company.
4. Personnel agency TOP Consulting.
5. Asia Consulting.
6. Consulting research company «Ksilon Astana CG».
7. Consulting Company Almaty Consulting Group PRO.
8. Market Consult Group.
9. Business Technologies Growth.

The purpose of the site of analysis Kazakh consulting companies is to identify the degree of institutionalization of management consulting in Kazakhstan. To achieve this goal sites were analyzed in the following five basic criteria:

- 1) web-site design,
- 2) the presence of certain thematic pages,
- 3) presence of a search engine on the site,
- 4) presence of a forum on the website,
- 5) the presence slogan of the company on the website.

According to the analysis of Kazakhstan consulting companies' sites' design, it can be concluded that the main page of the site does not seem to be very original presentation of information. Some sites don't have a name, title, consultancy and represent only a list of pages, some graphic images, and the latest news in the field of economics and management (usually the global financial crisis from different angles discussed on sites consultancies in the «News»). Among such sites, you can identify these companies' sites: Asia Consulting, Personnel agency TOP Consulting, Business Technologies Growth.

Figure 1. The Logo «BRIF Research Group» — consulting company

Consulting Company Almaty Consulting Group PRO differs of Special original website design. If we talk about general trends, it should be noted that almost all the analyzed sites use symbols of success — the image of a business person, skyscrapers, and people discuss any growth charts and more. We should also note that all the names of Kazakhstan consulting companies are written in English, which once again proves that consulting in Kazakhstan is borrowed Institute and creator of the emphasis is probably was placed on the fact that potential customers will associate their company with Kazakhstan's consulting company with more than experienced — western company.

Figure 2. The Logo «BISAM Central Asia» — consulting company

Kazakhstan's consulting companies' weak websites' design is a clear indicator of institutionalization this industry, because the site is a «billboard», where the company anyway positioned itself in the market.

The presence of certain thematic pages on Kazakhstan consulting companies' sites varies from site to site. We should pay special attention to the presence of the pages on the site as «library» or «publication» and «forum». The following companies do not have Page «publish» on the website: Personnel agency TOP Consulting, Asia Consulting, Consulting Company Almaty Consulting Group PRO, Business Technologies Growth. At all other study sites this page exists. The page «forum» should show whether the company carries feedback from their actual or potential consumers. This page is only one company's website: BRIF Research Group. The company BISAM Central Asia has a page of «client area», where you have the opportunity to leave your suggestions or comments, but it doesn't involve the idea of the forum, like a form question — answer.

Three companies haven't search engine on their site: Market Consult Group, Personnel agency TOP Consulting, Consulting Company Almaty Consulting Group PRO. Searcher is an indicator of elaboration site, comfort of use. The presence of a search engine can also mean a presence of a large amount of unstructured information on the site.

Presence slogan of the company on the website also suggests elaboration of company's strategy in general, about how the company is positioning itself on the market, what takes over the basic principles in their work. Slogan is usually placed after the name of the company, his logo. Slogans can be found only at four sites among the studied sites of companies: Consulting Research Company «Ksilon Astana CG» — objective analysis and effective solutions...; Market Consult Group — «Real Data for Real Business — Real Data for Real Business»; BISAM Central Asia — «Reliable information. Professional studies». Company Business

Technologies Growth through slogan decodes translates from English the name — «Modern management technologies for your business development».

Elaboration of companies` sites is always a measure of institutionalization industry, not just consulting. During the analysis it was revealed that information of consulting companies on their site puts on a serious form of submission, that is a potential customer of the company, by visiting the website, must understand that the company is engaged in this activity in a professional and a long time, which is reflected in the ever published News review of the Kazakhstan market and various expert estimates. Therefore, the information is not supplied, accompanied by «pop-up pictures» and sound. However, the absence of the names on the site, no forum, and slogan may indicate immaturity of the sector of the economy.

References

- 1 Erushkina L.V. *Sociology of management*, Nizhniy Novgorod: Feniks, 2010, 321 p.
- 2 Milner B.Z. *Organization Theory*, Moscow: Infra-M, 2001, 480 p.
- 3 *The World of the Institute for Management consulting*. [ER]. Access mode: <http://www.icmci.org/> (published on 22.05.2014)

А.А.Инджиголян

Консалтингтік компаниялардың сайттарың талдау мысалында Қазақстандағы басқару консалтингтің дамуы

Мақалада Қазақстан қоғамының жаңа саласы ретіндегі консалтингтік компаниялардың даму тенденциялары талданған. Автор Қазақстан Республикасындағы консалтингтік компаниялардың тарихи эволюция талдауының негізінде осы үрдістің проблемалық орталарын көрсетті. Сондай-ақ консалтингтік компаниялардың даму саласындағы тенденцияларды талдау кезінде қазақстандық ғылымының білім саласындағы жаңа әдістерін қолданды. Автор қазақстандық консалтингтік қызмет көрсету нарығында консалтингтегі брендтар әлі толық түрде қалыптаспаған, бірақ басқару саласындағы жеке кеңес беруінің дамуы бар деп қорытындыға келді. Қазақстандағы консалтингтік компаниялардың институционализация деңгейін зерттеу мақсатымен олардың сайттарын салыстырмалы зерттеуі жүргізілді.

А.А.Инджиголян

Эволюция управленческого консалтинга в Казахстане на примере анализа сайтов консалтинговых компаний

В статье проанализированы тенденции развития такой новой сферы казахстанского общества, как консалтинговые компании. На примере анализа исторической эволюции консалтинговых компаний в Республике Казахстан автором показаны проблемные зоны этого процесса. При анализе тенденций в области развития консалтинговых компаний использованы методы новой для казахстанской науки области знания. Сделан вывод, что на рынке казахстанских консалтинговых услуг ещё не в полной мере сформировались бренды в консалтинге, но имеет место развитие индивидуального консультирования в сфере управления. Отмечено, что с целью изучения степени институционализации консалтинговых компаний в Казахстане было проведено сравнительное исследование их сайтов.

References

- 1 *Ерушкина Л.В. Социология менеджмента*. — Нижний Новгород: Феникс, 2010. — 321 с.
- 2 *Мильнер Б.З. Организационная теория*. — М.: Инфра-М, 2001. — 480 с.
- 3 Материалы сайта «Institute for Management consulting» [ЭР]. Режим доступа: (дата обращения 22.05.2014).

Х.А.Аубакирова

*Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, Астана
(E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru)*

Из истории сибирского казачества и национально-освободительного движения султанов Саржана, Кенесары Касымовых в трудах Георгия Катанаева

Статья посвящена личности исследователя истории сибирского казачества Георгия Катанаева. Отмечено, что Г.Катанаев был казачьим офицером и считался официальным историком сибирского казачества, которому принадлежит большое количество трудов по изучению их прошлого. Автором изучены материалы Государственного архива Омской области Российской Федерации. На их основе рассмотрены аспекты взаимоотношений сибирских казаков и казахов в первой половине XIX в. в период национально-освободительного движения казахского народа под предводительством потомков хана Абылая султанов Саржана и Кенесары Касымовых в 1824–1836 гг. Приведен перечень отдельных документов по теме исследования.

Ключевые слова: Георгий Катанаев, сибирские казаки, казачество, Саржан Касымов, Кенесары Касымов, архивные источники, национально-освободительное движение, восстание казахского народа, повстанцы.

Вопросы истории сибирского казачества, его взаимоотношений с казахами в первой половине XIX в. исследованы в трудах Георгия Ефремовича Катанаева (1848–1922 гг.). Его личность уникальна: был казачьим офицером, по окончании Омского кадетского корпуса и Петровско-Разумовской сельскохозяйственной академии в течение 42 лет служил в Сибирском казачьем войске, позже стал генералом. С другой стороны, Катанаев является, пожалуй, единственным официальным историком сибирского казачества.

Г.Катанаев родился 28 апреля 1848 г. в Казахстане на территории современного города Атбасара Акмолинской области в семье казачьего офицера. В 1866 г. был произведен в хорунжие, в 1870 г. назначен в 1-й Сибирский казачий полк на должность адъютанта.

В эти годы Катанаев знакомится с Григорием Потаниным — географом, этнографом, публицистом, фольклористом, общение с которым оставило неизгладимый след в судьбе будущего ученого. После общения с Потаниным, его восхищения самобытностью казахского народа, кочевой культурой, красотой бескрайних степей молодой офицер принял решение заняться изучением истории.

Военную службу Катанаев успешно совмещал с научной деятельностью. Член-учредитель, председатель распорядительного комитета, в дальнейшем председатель Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества (ЗСО-ИРГО), он проделал огромную работу по изучению истории Сибирского казачьего войска, истории Горькой линии, а также народов, населяющих земли, к ней прилежащие [1].

Занимая ряд крупных административных постов, Г.Катанаев одновременно сотрудничал в «Волжско-Камской газете» и «Сибири». С 1907 г., будучи в отставке, в полной мере занялся научной работой: сотрудничал в Западно-Сибирском отделе Географического общества, опубликовал в его изданиях 17 исследований, среди которых: «Сибирь, Средняя Азия и Северо-Западный Китай в XVI, XVII, XVIII столетиях по разведкам и доезжим записям сибирских служилых людей», «Киргизские степи и Кокандское ханство в начале XIX столетия по описанию Потанина», «Прииртышские казаки и киргизины в их домашней обстановке».

Большой научно-исследовательский интерес представляют и иные труды Г.Е.Катанаева [2]. В них так или иначе нашли отражение вопросы, связанные с аспектом взаимоотношений казахского населения и сибирских казаков в первой половине XIX в. В вопросах изучения истории сибирских казаков и их взаимоотношений с казахским населением значимым представляется исследование «Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске» [3]. Автор указывает, что российское правительство порой насильно заставляло казаков заселяться на казахских землях: «Почти одновременно с введением Положения 1846 г., в целях усиления Сибирского войска, после известных кенесаринских волнений в степи, усмирение которых, можно сказать, всецело легло на казаков, повелено было часть казаков, проживающих на линии, выселить по жребью принудительно внутрь самой степи и в добавок к ним поселить туда же с зачислением в казаки до 5 тыс. крестьян малороссийских губерний, по-

желавших поселиться в Сибирь. За это казаки получали за все время стояния на службе от казны жалованье 6 рублей 16 копеек ассигнациями в год, провианта 3 четверти и фуража на 7 месяцев» [3; 10].

Таким образом, царизм посредством принудительных мер превратил казаков в карательную силу против волнений местного населения, пытаясь стимулировать их материальными выгодами.

Особого внимания заслуживает работа «Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 гг.», изданная в первой четверти XIX в. также в г. Омске [4]. В этом исследовании Г. Катанаев проследил историю формирования Сибирского казачьего войска, особенно их социально-экономического и политического развития. Автор четко указывает на тот факт, что в XIX столетии сибирские казаки выступили в «качестве первых русских колонизаторов внутри степи после того, как киргизская степь была через них уже объявлена нераздельною частью России» [4; 34].

Затронуты также проблемы водворения казаков в казахские степи. Г. Катанаев рассматривает причины, по которым сибирских казаков российское правительство командировало в кочевья. Определение сибирских казаков в казахские степи на постоянное местожительство и службу объяснялось двумя основными факторами: во первых, трудностью их содержания для казны; во-вторых, начавшиеся сразу после введения «Устава о сибирских киргизах» в 1822 г. народные волнения приняли впоследствии форму вооруженного сопротивления и вызвали необходимость учреждения там военной карательной силы. Как отмечает Г.Е. Катанаев, «не без сопротивления и борьбы подчинились киргизы русскому управлению», и именно сибирское казачество выполнило «трудную роль усмирения взбунтовавшихся», а именно: Сартая Чингисова, Губайдуллы Валиханова, Саржана и Кенесары Касымовых [4; 36].

Таким образом, Г. Катанаев акцентирует роль сибирских казаков в качестве карательной силы в казахской степи, которая подавляла протесты местного населения. Автор приводит множество сведений об «усмирении» сибирскими казаками повстанцев под предводительством старшего внука Абылай хана — Саржана Касымова, который в 1824–1836 гг. поднял восстание против царизма.

В трудах Г. Катанаева, к сожалению, присутствует пренебрежительное отношение к личностям Саржана и Кенесары Касымовых, характерное для официальных властей в целом. Повстанцев он называет не иначе как «шайка единомышленников Сарджана Касымова и Сартая Чингисова». По мнению автора, это группа людей, которые чинят хулиганские действия, а именно: «грабят наши (русские. — А.Х.) караваны, нападают на аулы киргизов (казахов. — А.Х.), принявших новый порядок управления, угоняют у них скот, громят и разоряют непослушных и всеми силами стараются разжечь в орде недовольство на русские власти. Беспорядки эти не замедлили превратиться в открытый мятеж, для усмирения которого пришлось действовать оружием» [4; 35].

Таким образом, автор представляет повстанцев как противников новых порядков, не анализируя в полной мере причин подобных их действий.

Г. Катанаевым достаточно обстоятельно описываются мероприятия царских властей, организованные для борьбы с восставшими. Он также сообщает о разных военных операциях, предпринятых для поимки руководителей национально-освободительного движения казахского народа в 1824–1847 гг. под предводительством султанов Саржана и Кенесары Касымовых. Георгием Ефремовичем приводятся данные о действиях в 1825 г. против повстанцев Саржана Касымова сотника Карбышева с конным отрядом в 200 человек в районе озера Кургальджин. Данная операция была проведена с особой жестокостью. Были разгромлены соратники Кенесары, 700 казахских аулов приведены на верноподданство Российской Империи, захвачены 1000 кибиток и масса скота.

Однако меры карателей не только не приостановили волнения в казахской степи, напротив, разожгли их с новой силой. В 1826 г. против России выступил султан Сартай Чингисов, также недовольный нововведениями в казахской степи и напавший на Каркаралинское укрепление. Его бунт также был усмирен сотней Карбышева, которая, по словам Г. Катанаева, «заставила нападающих самих рассеяться и обратиться в бегство, оставив на месте множество убитых и скот».

Автор сообщает и о расширении районов восстания, а также о действиях таких руководителей отрядов сибирских казаков, как Чириков, Кудрявцев, Лукин. Однако в большей степени он восхищается Карбышевым, оценивая его движения как «быстрые и искусные», а действия казаков как «длинный ряд подвигов» и «памятных дел доселе» [4; 36].

Во взаимоотношениях сибирских казаков и кочевников особенно напряженными, а в большей степени трагическими, являются события осени 1827 г., когда для «поимки мятежников» в Байбуринскую волость Каркаралинского округа был организован значительный карательный отряд из 500 казаков при двух орудиях конной артиллерии. Отряд выступил 15 сентября 1827 г. из Семиярской ста-

ницы. Через 10 дней он был в Каркаралах, а спустя еще 5 дней, т.е. 30 сентября, он впервые встретился с аулами уходивших казахов. Захватив значительное количество скота (до 15300 голов), каратели силой обратили «разных волостей киргиз на прежние кочевья» [5].

В исследовании Г.Е.Катанаева содержится подробное описание кровавой расправы над повстанцами. Он пишет: «Мятежники бросились в голодную степь Бетпак-дала, казаки за ними: огнем и мечом прошли казаки эту степь вплоть до реки Чу, устилая ее трупами людей и животных. Панический страх напал на киргиз, считавших до сего времени Голодную пустыню непроходимой для военных отрядов. 65 дней находился отряд в походе и возвратился в Каркаралы в конце ноября» [4; 37].

Несмотря на то, что Г.Е.Катанаев постоянно оправдывал и восхвалял действия сибирских казаков, он не смог не остановиться на морально-психологическом состоянии гонимых людей: «...проученные такую расправою киргизы притихли на несколько лет. Однако же пламя недовольства не было потушено вполне и, тлея, скрытно, время от времени проявляло себя разбойническими нападениями то на караваны, то на пикеты» [4; 37]. Действительно, жестокая расправа над байбурынцами настолько потрясла казахские волости, что они на время прекратили организованное сопротивление.

К сожалению, Г.Катанаев не всегда давал беспристрастную оценку действиям сибирских казаков. Можно согласиться с утверждением историка В.И.Петрова, отмечающего, что Г.Е.Катанаев «в силу классовой ограниченности не поднялся до объективного освещения истории сибирского казачества» [6; 202]. Действительно, Г.Е.Катанаев постоянно обосновывал и оправдывал колониальную политику российского самодержавия, защищал интересы сибирских казаков, к которым принадлежал сам. Например, нельзя согласиться со взглядами автора на проблему землевладения казаков. Катанаев считал, что земли, принадлежавшие ранее казахам и переданные впоследствии сибирским казакам, являются собственностью последних: казаки имеют на них исторические права [3, 150].

Подобные заявления автора наглядно демонстрируют мировоззренческие взгляды сибирских казаков, в конечном итоге, служивших основой для усиления конфронтации между сибирским казачеством и казахами и еще больше способствовавших обострению казахско-казачьих отношений. Тем не менее и по сей день исследования Г.Е.Катанаева не утратили своей значимости, потому что в них содержатся ценные сведения об истории формирования сибирских казаков, их организации военной службы и хозяйственной деятельности.

Труды Катанаева были построены на материалах многочисленных документов, которые сегодня сохранились в архиве города Омска Российской Федерации. В фондах Государственного архива Омской области РФ (далее ГАОО РФ) имеется Личный фонд Георгия Катанаева — фонд 366 [7]. Он охватывает достаточно большие хронологические рамки (с 1657 по 1921 гг.) и состоит из 493 дел. Личный фонд Г.Е.Катанаева представляет собой уникальный комплекс документов, который является результатом научного поиска и творческих трудов сибирского историка. Это различные официальные документы, письменные материалы, записки, дневники, статьи, в которых отражены разные аспекты истории сибирского казачества, история формирования Сибирского линейного казачьего войска, особенности хозяйствования, материальной культуры, быта сибирских казаков, тяготы их военной службы.

В фонде Г.Е.Катанаева содержатся документальные материалы о ходе действий и мерах, принятых властями для подавления восстания султанов, потомков Абылай хана — Саржана и Кенесары Касымовых. Ниже нами приводится перечень документов, выявленных в ГАОО РФ, касающихся национально-освободительного движения казахского народа в первой половине XIX столетия.

По восстанию Саржана в 1824–1836 гг.:

Дело 158 (153) — «Список с донесения генерал-губернатора Западной Сибири Вельяминова в Сибирский комитет о двусмысленных действиях султана Саржана Касимова, обещавшего принять русское подданство. 1 августа 1831 г.»;

Дело 168 (163) — «Приказ по Отдельному Сибирскому корпусу о награждении сотника Карбышева чином есаула за возвращение киргизов на прежние места. 1834 г.»;

Дело 169 (164) — «Журнал Омского областного совета о переселении казаков с линии во внутренние округа. 1837 г.».

Значительный пласт документальных материалов собран о мерах, принятых властями для подавления национально-освободительного движения казахского народа в 1837–1847 гг. под предводительством Кенесары Касимова, и ходе выполнения — это:

Дело 175 (170) — «Материалы о действиях сибирских войск против восставшего Кенесары Касымова, о строительстве в киргизской степи 3-х укреплений: Оренбургского, Уральского и на р. Темуре»;

Дело 177 (172) — «Предписание Командиру Отдельного Сибирского корпуса от Военного Министра Чернышева по поводу совместных действий отрядов войск Оренбургского и Сибирского корпусов против султана Касымова 27.12.1839 г.»;

Дело 178 (173) — «Рапорт Командира Отдельного Сибирского корпуса кн. Горчакова Военному Министру Чернышеву о положении дел в Киргизской степи и о высылке отряда к урочищу Джергаин-агач против Кенесары. 22 ноября 1838 г.»;

Дело 179 (174) — «Рапорт Горского начальнику Штаба Сибирского Отдельного корпуса фон дер Ховену о выступлении его отряда из поселения Ново-Никольского и о дальнейшем следовании к урочищу Джергаин-агач. 1839 г.»;

Дело 180 (175) — «Донесение В.Перовского князю Горчакову о действиях отряда Лебедева»;

Дело 181 (176) — «Предписание Корпусного командира полковнику Горскому о сформировании под его начальством отряда для действий в степи против Кенесары Касымова»;

Дело 183 (180) — «Предписание обер-квартирмейстеру от командира Горчакова о действиях Джергаинского отряда по охране Акмолинского округа от вторжения Кенесары Касымова. 2.06.1839 г.»;

Дело 184 (179) — «Рапорт Горского Командиру Отдельного Сибирского корпуса Горчакову по поводу действий Джергаинского отряда против Кенесары Касымова. 1839 г.»;

Дело 188 (183) — «Рапорт Горского о походах против Кенесары Касымова. 31.05.1839 г.»;

Дело 190 (185) — «Рапорт Горского о преследовании его отрядом Кенесары Касымова. 1839 г.»;

Дело 195 (190) — «Рапорт Горского Военному Министру о выступлении отряда сотника Волкова против восстания. 1839 г.»;

Дело 198 (193) — «Рапорт Горского о произведенном его отрядом поиске по направлению к горам Улу-тау и по верховьям рек Кара Кенгирию и Сары Кенгирию для преследования восставших киргизов. 26.08.1839 г.»;

Дело 199 (194) — «Записка полковника Горского о действиях казачьих отрядов в степи с целью подавления движения Кенесары Касымова. 1839 г.»;

Дело 200 (195) — «Рапорт Командира Отдельного Сибирского корпуса Горчакова Военному Министру о действиях отрядов, посланных для преследования Кенесары Касымова. 1839 г.»;

Дело 202 (197) — «Рапорт Горчакова о нападении Кенесары Касымова на отряды сотника Волкова при озере Катуркуль. 1839 г.»;

Дело 203 (198) — «Рапорт Волкова о нападении на него Кенесары Касымова. 1839 г.»;

Дело 208 (202) — «Отчет о действиях сибирских казачьих отрядов в 1840 г. против султана Кенесары и его сообщников. 10.12.1840 г.»;

Дело 210 (204) — «Рапорт адъютанта Толстого Командиру Отдельного Сибирского корпуса генерал-губернатору Горчакову о движении его отряда к г. Улы Тау и неудачных действиях против Алчиновского рода откочевавших киргизов. 16.10.1840 г.»;

Дело 211 (205) — «Рапорт заседателя Каркаралинского приказа Шушерина и сотника Реброва командиру Отдельного Сибирского корпуса Горчакову о походе отряда Гайюса и Толстого, посланных из Атбасарского и Джергаинского укреплений к р.Торгаев и Улутавским горам против восставших киргизов. 21.09.1840 г.»;

Дело 214 (208) — «Рапорт сотника Волкова о преследовании его султанов Кенесары Касымова и Касыма Аблаева, уходивших к Каракумским пескам. 7 июля, 1840 г.»;

Дело 222 (216) — «Письмо Горчакова Военному Министру Чернышеву о действиях против Кенесары Касымова. 1841 г.»;

Дело 224 — «Предписание Военного Министра Чернышева генерал-губернатору Горчакову о способах действий в киргизских волостях с целью успокоения»;

Дело 225 (219) — «Рапорт Корпусного командира Горчакова Военному Министру Чернышеву о прощении Кенесары, об освобождении его родственников, прекращении действий сибирских отрядов по преследованию киргизов и высылке наблюдательного отряда к Улытау. 29.05.1841 г. 29.05.1841 г.»;

Дело 231 (225) — «Рапорт Начальника Оренбургского округа Дуниковского Начальнику Штаба Отдельного Сибирского корпуса Жемчужникову о нападении на его отряд Кенесары Касымова. 26.06.1844 г.»;

Дело 232 (226) — «Письмо генерал-майора А.Жемчужникова генерал-губернатору Горчакову о положении сибирских отрядов на реке Тургае. 1844 г.»;

Дело 236 (229) — «Письмо Жемчужникова генерал-губернатору Западной Сибири Горчакову о совместных действиях сибирского и оренбургского отрядов против Кенесары Касымова»;

Дело 237 (230) — «Материалы о положении в Киргизской степи и на южных пограничных линиях. 1845–1847 гг.».

Представленный перечень документальных источников наглядно свидетельствует о том, что в период национально-освободительного движения султанов Саржана и Кенесары Касымовых мирный характер взаимоотношений сибирских казаков с местным казахским населением уступил место военным столкновениям. Именно сибирское казачество выступило основной карательной силой в борьбе с восстаниями казахского народа первой половины XIX столетия под предводительством султанов Касымовых.

По материалам Личного фонда Георгия Ефремовича можно воссоздать ход событий национально-освободительного движения в 1824–1847 гг., узнать об организованных русскими властями мероприятиях для поимки казахских султанов, ходе действий и направлениях движений отрядов сибирских казаков под руководством тех или иных предводителей, их результатах, числе захваченных в плен, угнанного скота и т.п. Эти документы содержат большой фактологический материал и в большинстве случаев относятся, как видно из приведенного выше перечня, к официальному делопроизводству.

Таким образом, в трудах Георгия Катанаева доминировали восхваление завоевательной политики царского правительства и идеализация сибирского казачества, названного им «лучшей частью России». Вместе с тем Катанаев по праву считается основным автором работ по истории сибирского казачества.

Список литературы

- 1 Катанаев Г.Е. Сын земли Атбасарской // Северный Казахстан. — 2005. — 12 окт. — С. 6.
- 2 Катанаев Г.Е. Западно-Сибирское служилое казачество и его роль в обследовании и занятии русскими Сибири и Средней Азии. — Омск, 1899. — 115 с.; Катанаев Г.Е. Офицерство и рядовое казачество наше. — Омск, 1918. — 152 с.
- 3 Катанаев Г.Е. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. — Омск: Типография Окружного штаба, 1904. — 201 с.
- 4 Катанаев Г.Е. Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 гг. — Омск: Типография Сибирского военного округа, 1908. — 67 с.
- 5 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 345. — Оп. 1. — Д. 229. — Л. 8.
- 6 Петров В.И. К вопросу о социальном происхождении сибирского казачества (XVIII – первая половина XIX вв.) // Экономика, управление и культура Сибири XVI–XIX вв. — Новосибирск: Наука, 1965. — 366 с.
- 7 Государственный архив Омской области Российской Федерации. — Ф. 366. — Личный фонд Г.Е.Катанаева. 493 д. 1657–1921 гг.

Х.А.Әубәкірова

Георгий Катанаевтің еңбектеріндегі сiбiр казачествосы және Саржан, Кенесары Касымұлдары бастаған ұлт-азаттық қозғалыс тарихынан түсiнiк

Мақала сiбiр казачествосының тарихын ресми зерттеушiсi Георгий Катанаевтің тұлғасына арналған. Автор Г.Катанаевтің шығармашылығына және ғылыми зерттеулерiне шолу жасады. XIX ғ. бiрiншi ширегіндегi Абылай ханның ұрпақтары Саржан және Кенесары сұлтандар бастаған Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыс мәселелерiне Ресей Федерациясы Омбы облысының Мемлекеттік мұрағат құжаттарын талдау негiзiнде 1824–1836 жж. сiбiр казактары мен казактардың қарым-қатынастарының беймәлiм тұстарын қарастырған. Тақырыпқа қатысты Омбы облысының мұрағатында табылған Г.Катанаевтің жеке қорында сақталған кейбiр деректердiң тiзбесi берiлген.

К.А.Аубакирова

From the history of Siberian Cossacks and the national liberation movement of sultans Sarzhan and Kenessary Kassymovs in the work of Georgy Katanayev

The given article deals with the personality of Georgy Katanayev, the researcher of matters concerning the history of Siberian Cossacks. G.Katanayev was the Cossack's officer and he was considered to be an official historian of Siberian Cossacks who wrote a large number of scientific works devoted to the studying of the Cossack's past life. The materials of the State archive of Omsk region of the Russian Federation were studied by the author of the given article. The aspects of relationship of Siberian Cossacks and Kazakhs in the first half of the XIX century during the national liberation movement of Kazakh people under the leadership of descendants of Khan Abylay- sultans Sarzhan and Kenessary in 1824–1836 are considered on their basis. The author provides the list of separate documents concerning the research subject.

References

- 1 Katanayev G.E. *Son of Atbasar land // Severnyi Kazakhstan*, 2005, 12 okt., p. 6.
- 2 Katanayev G.E. *West Siberian Cossacks serviceman and its role in the survey and occupation by Russian from Siberia and Central Asia–Omsk*, 1899, 115 p.; Katanayev G.E. *Officers and ordinary Cossacks our*, Omsk, 1918, 152 p.
- 3 Katanayev G.E. *Kirghiz question in the Siberian Cossack Army*, Omsk: Tipografiya Okruzhnogo shtaba, 1904, 201 p.
- 4 Katanayev G.E. *Short historical survey on the Siberian Cossack Army service from 1582 to 1908*, Omsk: Tipografiya Sibirskogo voennogo okruga, 1908, 67 p.
- 5 *Central State Archives of the Republic of Kazakhstan*, fond 345, opis 1, delo 229, list 8.
- 6 Petrov V.I. *To the question on the social origin of Siberian Cossack (XVIII – the first half of XIX centuries) // Ekonomika, upravlenie i kultura Sibiri XVI–XIX vv.*, Novosibirsk: Nauka, 1965, 366 p.
- 7 *State Archives of Omsk region of Russian Federation*. Fond 366. Lichniy fond G.E Katanayeva. 493 dd. 1657–1921 gg.

ӘОЖ 327.82 (55)

Б.М.Балаубаева¹, А.Қабдулинова²¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы;²Назарбаев Университеті, Астана (E-mail: a_kabdulinov@mail.ru)

Иранның ядролық бағдарламасы айналасындағы саяси-дипломатиялық күрестер

Мақалада қазіргі заманғы өзекті мәселелердің бірі — Иран ядролық бағдарламасы айналасындағы саяси-дипломатиялық күрес жаң-жақты қарастырылды. Иран өзінің ядролық бағдарламасы тек бейбіт мақсатқа негізделгенін сендіруде. Алайда батыстық елдер Тегеран жаппай қыру қаруын әзірлеуге ниеттеніп жүр деген күдікті алға тартуда. Авторлар Иранның халықаралық қауымдастық өкілдерімен ядролық бағдарламасына қатысты қарым-қатынастарының даму эволюциясына шолу жасап, Ислам Республикасының АҚШ-пен қарама-қайшы қатынастарына толығырақ тоқталды. Иран ядролық мәселесі айналасындағы қазіргі жағдайды сараптай отырып, Иран ядролық бағдарламасына қатысты «алтылық» мемлекеттер арасында келіссөздер барысында қабылданған тарихи маңызы бар Уақытша келісім жан-жақты зерттелді.

Кілт сөздер: Иран Ислам Республикасы, АҚШ, ЕО, «алтылық» өкілдері, Иран ядролық бағдарламасы, саяси-дипломатиялық күрес, ядролық қаруды таратпау туралы келісім, МАГАТЭ, Кепілдіктер жөніндегі келісім, БҰҰ ҚК, уранды байыту, Иранға қарсы санкциялар, Женевалық жоспар.

Азияның оңтүстік-батысында орналасқан, әлемдегі ең көне мемлекеттердің бірі болып саналатын Иранда 1979 жылғы төңкерістің нәтижесінде монархиялық жүйенің орнына Иран Ислам Республикасы құрылған. Сол кезден бері Иран Ислам Республикасы халықаралық саясаттың «өзекті мәселелерінің» біріне айналды. Бұлай болудың басты себебі — Иранның ұстанған сыртқы саясаты және ядролық қару игеруге құлшыныс жасаушы ретінде халықаралық қауымдастық тарапынан

айыпталуы. Әлемнің алпауыт елдері Иран ядролық әскери қару бағдарламасын дамытып отыр деп күдіктенеді, тіпті, Иранды Ядролық қаруды таратпау туралы келісім ережелерін бұзуда деп айыптайды. Сонымен Иран өзін әлемдік жетекші елдердің мүдделеріне қайшы жұмыс жасайтын, сондай-ақ қазіргі халықаралық қауіпсіздік мәселелерінде, ядролық қаруды таратпау принципіне бойұсынбайтын ел ретінде көрсетісуде.

Халықаралық қауымдастықтың, оның ішінде АҚШ-тың Иран Ислам Республикасын Ядролық қаруды таратпау келісімшарт міндеттерін бұзды деген айыптауы 1980-жылдың соңында айтыла бастаған еді. 2002 жылы Иран ядролық бағдарламасы айналасындағы жағдай 1974 жылғы МАГАТЭ-мен жасалған Ядролық қауіпсіздік кепілдіктері жөніндегі келісімді бұзу фактілері анықтаудан кейін шиеленісіп, МАГАТЭ шеңберінде Иран ядролық бағдарламасы бойынша іс қозғалған болатын. Сол жылы ядролық отын өндіру бойынша МАГАТЭ құжаттарында көрсетілмеген екі ирандық объектілердің (Натанз бен Арак қалалары жанындағы уранды байыту кешендері) жасанды серікпен суретке түсірілуі Агенттіктің кезекті сапарына себепші болды. 2003 жылдың ақпан айында келген агенттік сарапшылар Иранның атом энергетика саласында «жетістіктерге» жеткенін айтып өтіп, алты үлкен бұзушылықты ашты:

- 1991 жылы Қытайдан табиғи уранды экспорттауы (түрлі формалар мен қоспаларда — 1800 кг);
- импортталған шикізаттың уранды конверсиялаумен байланысты технологиялық үдерістердің сынақтан өткізуі үшін пайдалануы;
- 1999 және 2002 жылдары гексафторидті Р-1 центрифугаларын сынақтан өткізу мақсатында импортталған 1,9 кг уран қолдану, бұл тәжірибелер кезінде байытылған уранның өндірілуі;
- 1999–2000 жылдары 50 кг металл уранның экспортталуы, сонымен қатар 2002–2003 жылдары уранды лазерлік байыту бойынша тәжірибелерде қолдану;
- импортталған табиғи уранды байыту үдерісінде қолданылатын уран фторидтерін өндіруде қолдану;
- Тегеран зерттеу орталығында урандық нысаналардан плутонийді бөліп шығару, сонымен қоса бұл тәжірибелер нәтижесінде ядролық қалдықтарды өндіру.

Оған қоса Иран Агенттікті жаңа ядролық объектілердің құрылуы туралы ақпаратты дер кезінде бермеді деп айыптаған болатын.

Бұл жағдай Иранның Ядролық қаруды таратпау жөніндегі келісім міндеттерін сақтау мен Агенттікпен Кепілдіктер жөніндегі келісімді сақтауы туралы мәселені көтерді. 2003 жылы маусым айындағы Агенттіктің баяндамасында Иран Агенттік алдындағы өз міндеттемелерін жүзеге асырған жоқ деп көрсетілген. Алайда Агенттік АҚШ-тың қысымына қарамастан, Иранның ісін БҰҰ ҚҚ-ға әзірше бермеуге шешім қабылдады. 19 маусымда Агенттік Иранды толыққанды ынтымақтастыққа шақыратын мәлімдеме қабылдады.

2003 жылдың аяғында Иранның уранды байытудағы әлеуетті мүмкіндіктеріне халықаралық қауымдастықтың түбегейлі көзі жетті. Бұл жағдай МАГАТЭ-мен жүргізілген тексеруден кейін белгілі болды. Дәлірек айтсақ, Натанздағы уранды байыту өндірісінің құрылысы анықталған болатын. Сарапшылардың бағалауы бойынша, бұл құрылымның қуаттылығы жыл сайын үш әскери оқ жасап шығару үшін қаруға арналған уранды өндіруге жеткілікті болады екен. Ирандық ресми тұлғалардың айтуынша, бұл зауыт болашақ АЭС-тарын ядролық жанармаймен қамтамасыз ету мақсатында салынған. Алайда халықаралық сарапшылар оған күдіктене қарауда.

2003 жылы Иранның ядролық бағдарламасының күшейтілуін болдырмау мақсатында Ұлыбритания, Германия мен Франция Иранға бейбіт мақсаттағы ядролық бағдарламаны дамытуда техникалық ынтымақтастықты кеңейтуді ұсынды. Иран өз кезегінде Агенттікпен толыққанды ынтымақтастық жасап, Қосымша протоколды іске асыруға міндет алды. 2003 жылдың 21 қазанында «еуропалық үштік» Иранмен МАГАТЭ Қосымша протоколына қол қою, ядролық технологияларды қолдану мен байытумен байланысты барлық қызметті тоқтату туралы келісімге қол жеткізді. Алайда осыдан кейін «байыту» мағынасында қандай үдерістер сөз етілетінін нақты айқындау бойынша мәселелер туып, тараптар арасында түсініксіздік орын алды. Бұл мәселе 2004 жылдың 15 қарашасында «еуропалық үштік» пен Иран арасында өткізілген Париж келісімдері бойынша Иран уран байыту жұмыстарын тоқтауға міндеттелумен шешілген болды.

Алайда 2005 жылы Иранның билік басына келген М.Ахмадинежад уранды байыту жұмыстарын қайта жаңғыртты. Ұлыбритания, Франция және Германияның Иран ядролық бағдарламасы

айналасындағы дағдарысты шешуге талпыныстары еш нәтиже әкелмеді. Осылайша, 2003 жылдан бастап МАГАТЭ Иранға қатысты 12 қарар, 40 баяндама жарияланғанмен, Иран ядролық бағдарламасы айналасындағы мәселе әлі де болса шешімін таппай, екі тараптың талаптарын қанағаттыратындай деңгейге жеткен жоқ [1].

Иран ядролық бағдарламасы айналасындағы саяси-дипломатиялық күресте АҚШ-тың алатын орны ерекше. АҚШ пен Иран 30 жылдан астам уақыт бойы бір-біріне жағымсыз саясат ұстанып отыр. АҚШ Пехлеви кезіндегі Иран ядролық бағдарламасына белсене қатысқан, алайда Ислам революциясынан кейін Иранның сол ядролық бағдарламасы АҚШ-тың сыртқы саясатындағы негізгі мәселелердің біріне айналған.

АҚШ-тың Иранның ядролық менменділігін бейтараптандыру талпыныстары ядролық қаруды таратпауға бағытталған американдық саясатының басты бағыттардың біріне айналды. Бұл саясаттың көп жағдайда ядролық қаруды таратпауға жол бермеу идеясынан гөрі, геосаяси түсініктерге байланысты екенін Пәкістанның Штаттар тарапынан мұндай «қамқоршылықтан» тыс қалудан айқын көруге болады. АҚШ-тың ядролық қаруды таратпау мәселесіндегі іріктеу әдісі жөнінде мәртебелі американдық ғалым, «Бомба Индия» жұмыстың авторы Дж. Перкович былай деп жазады: «Радикалды түрде әкімшілік мүшелерінің көзқарасы бойынша, мәселені ядролық қарудың өзі емес, оны ұстап тұрған «жаман жігіттер» ушықтырады».

Не себептен Иран АҚШ-тың қызығушылығын тудырады? Иран — 80 млн-ға жуық халқы бар, инфрақұрылымы жақсы дамыған және табиғи ресурстарға, әсіресе мұнай мен табиғи газға бай мемлекет. АҚШ-тың Иран мемлекетінің бағытын өзгертуге талпыныстары Американың әскери-өндірістік кешеніне жаңа мүмкіндіктер туғызуы мүмкін. Иран сияқты елмен соғыс американдық бюджетіне триллион долларға түссе де, АҚШ-тың жеңіске жеткен жағдайда әскери-өндірістік кешеніне үлкен пайда әкелуі тіптен мүмкін. Алайда бұл тек қана АҚШ-тың жеңіске жеткен жағдайда. Кері жағдайда, АҚШ президентінің бұрынғы Ұлттық қауіпсіздік жөніндегі кеңесшісі Збигнев Бжезинский мәлімдегендей: «Иранмен болатын ықтимал соғыстың салдары АҚШ-ты апатқа әкелуі әбден мүмкін» [2].

АҚШ тарапынан Иранға деген қызығушылығының тағы бір себебі — «Жаңа американдық ғасыр» жобасы аясында Қытайды екінші алып державаға айналуын болдырмау мәселесіне байланысты. Таяу Шығыс, дәлірек айтсақ аймақтың мұнайы бұл мәселені шешуде маңызды рөл атқарады. Бүгінде Қытай өзінің мұнайда мұқтаждығын Таяу Шығыс аймағынан импорт арқасында қанағаттандырады. Қытай қазақстандық және ресейлік қайнар көздер арқылы көмірсутек импортын әртараптандыруға талпынса да, оның таяушығыстық мұнайдан толық тәуелсіз болатынына сену мүмкін емес. АҚШ аймақтағы Қытайдың негізгі тәуелсіз қамтамасыз етушісі — Иранды «басу» саясатын жүзеге асыруды жөн көреді. Иран мұнай-газ секторына бақылау жасау бүкіл таяушығыстық мұнай ағымдарын басқаруға мүмкіндік беретіні анық.

Джордж Буш-кіші президент кезінде (2001–2009), әсіресе Иранда Махмуд Ахмадинежадтың билікке келгеннен соң екі ел арасындағы қатынастар шиеленісе түсті. АҚШ экс-президенті Дж.Буш Пентагонның жаңа доктринасы бойынша АҚШ-қа агрессия актісін жасаған кез келген мемлекетке ядролық қару қолдануға дайын екендігін жариялады. Бұл Иран немесе Ирақ сияқты ядролық емес мемлекеттерге де байланысты еді.

2002 жылдың қыркүйек айында жарияланған АҚШ-тың «Ұлттық қауіпсіздік стратегиясында» «аласталған елдер» деген ұғым қабылданды [3]. Бұндай елдер тізіміне Иранның қосылуы еш таңқалдырмайды. Сонымен қатар 2002 жылы 29 қаңтар күні Джордж Буш-кіші өзінің жыл сайынғы Конгреске Жолдауында «зұлымдық ошағы» елдерінің қатарына Иранды қосты.

Барак Обаманың билікке келуінен кейін Дж.Буш-кішінің Иранға деген сыртқы саясатынан толығымен бас тартылмаса да, көп бөлігі қайта қарастырылып, өзгертілді. Өзінің президенттік қызметіне кірісуіне бір аптадай уақыт қалғанда, америкалық жаңа Президент Иранның ядролық бағдарламасын дамыту мәселесін бейбіт түрде шешуді ұсынған болатын. Ең басты таңқалдырған нәрсе, Барак Обама өзінің Иранға қатысты америкалық саясатын өзгертіп, Иранмен тікелей сұхбатты бастауға дайын екендігін айтты.

Алайда өзінің жағымды «уәделеріне» қарамастан, 2009 жылы 1 мамырда АҚШ-тың Мемлекеттік Департаментінің жыл сайынғы баяндамасында Иранның лаңкестіктің ең белсенді демеушісі болып қала беретіндігі аталды [4].

Иранды өз райынан қайтару мақсатында АҚШ 1995 жылдан бері Иран энергетикасына инвестициялар жасаған бірқатар ирандық азаматтар мен компанияларға біржақты тәртіпте

санкциялар қабылдай бастаған болатын. Олардың барлығына АҚШ-тан несие мен инвестиция алуға тыйым салынған болатын. Бұл санкциялар жыл сайын ұзартылуда. Осылайша 2013 жылдың наурыз айында АҚШ Президенті Барак Обама санкцияларды ұзарту жөніндегі өкімге қол қойды. Санкциялар ұзартылуының басты себебін Барак Обама «Иран үкіметінің саясаты АҚШ-тың аймақтағы мүдделеріне қайшы келіп, АҚШ-тың ұлттық қауіпсіздігі, сыртқы саясаты мен экономикасына қауіп туғызуды жалғастыруда» деп, өкім мәтінінде айқындап берді [5]. Бұдан бөлек 2005 жылы Иранның атом энергиясы жөніндегі Ұйымға қарсы, бірқатар шетел компаниялар мен ұйымдарға, 2006 жылы Иран өндірістік «Санам» тобына қарсы санкциялар енгізілді. 2007 жылы Bank Melli, Bank Mellat and Bank Saderat қарсы санкциялар қабылдады. 2008 жылы АҚШ Сенатының қаржылық комитеті Иранға қарсы жаңа санкцияларды бекітті. Олар, негізінен, мұнай өндіру мен мұнай өңдеу саласындағы компанияларға, ядролық технологиялармен айналысатын фирмаларға қарсы бағытталды. Сонымен қатар Иран кілемдері 2009 жылы АҚШ біржақты негізде Иран энергетикасына 20 млн долл. инвестициялаған және Иранға мұнай өңдеу тауарларын экспорттайтын тұлғалары мен компанияларға қарсы санкцияларды енгізді. 2010 жылдың басында Вашингтон телекоммуникациялар, қаржы мен энергетика саласында қызмет ететін бірқатар Иран фирмаларына қосымша санкциялар енгізуге дайын екенін жария етті [6]. 2010 жылдың 9 маусымында БҰҰ ҚК дауыстың көпшілігімен (15-тен 12-уі — Бразилия, Түркия мен Ливаннан басқа) санкциялар қабылданып, олар банкаралық аударымдар, сыртқы экономикалық операцияларды, теңіз тасымалын бақылау, Иранға қару-жарақтың кейбір түрлерін сатуға тыйым, АҚШ тізімі негізінде белгілі бір тұлғалар мен компаниялардың активтерін байлап қоюды қамтыған. 2010 жылдың 26 шілдеде Еуропалық одақ мүшелері Иранға қарсы санкцияларды мақұлдап, 27 шілдеде оларды күшейтті: ЕО-ға келуге тыйым салынып, визалық шектеулер қоя отырып, Иран мұнай-газ секторына инвестициялар құюды тоқтатты. Осылайша АҚШ және оның жақтастары Иран өзінің уран бағдарламасын тоқтатуға міндетті деп санайды. Олардың пікірінше, Тегеран Келісімнің 4-бабынан шығатын елдің құқықтарын Келісімнің басқа барлық ережелерін сақтаған жағдайда ғана жүзеге асыра алады. Вашингтон Иран бағдарламасын заңсыз деп тану мақсатында қатаң халықаралық күш қолданудан да бас тартпайтын көрінеді.

Иран қашанда өзінің ядролық бағдарламасы тек бейбіт мақсатқа бағытталғанын айтып жатады. Алайда сөзі ісімен үйлеспейтін Иран билігі 2010 жылы Иран ғалымдары уранды 3,5 %-ға шейін байытуға қол жеткізіп, бұл жетістіктің негізінде өзін «ядролық мемлекет» деп жариялады [7].

Иранның ымырасыз сөздері мен іс-әрекеттері Батыс жағынан қатаң кереғарлықты тудырды. Қажет құжаттаманың дер кезінде өткізілмеуі, халықаралық тексерушілердің кіру рұқсатына байланысты мәселелер, қатаң риторика басқа державаларды 2006 жылы Иран мәселесін Біріккен Ұлттар Ұйымы Қауіпсіздік Кеңесінің (ҚК) қарауына берумен келісуге мәжбүр етті. Сонда да Иран басшылығы келіспеушілігін танытты, соның салдарынан ҚК Тегераннан Агенттікпен мәселелерін шешуді және уранды байыту бойынша бағдарламаны тоқтатуды талап ететін бірқатар қарарлар (1696 (2006), 1835 (2008)) және төрт санкциялық қарарлар қабылдады:

- 1737 (2006) — БҰҰ ҚК БҰҰ мүше елдерге Иранға ядролық пен зымырандық бағдарламаларда қолданыла алатын материалдар мен технологияларды ұсынуға тыйым салды. Ирандық маңызы зор ондаған компаниялар мен осы бағдарламаларға қатысы бар 12 тұлғалардың активтерін «мұздатты»;
- 1747 (2007) — Иран қаруын экспорттауға тыйым салу және 28 тұлға мен ұйымдардың активтерін «мұздату». Иранға қаруды сатуды және Иран үкіметі үшін ссуда мен гранттар ұсынуды шектеу;
- 1803 (2008) — азаматтық та, әскери де мақсаттарда қолданыла алатын тауарлардың саудасына тыйым салу. Қару контрабандасында күдікті ұшақтар мен кемелерді тексерістен өткізу. Melli және Saderat иран банктерінің қаржылық мониторингі. 12 компания мен 13 жеке тұлғалардың активтерін «мұздату»;
- 1929 (2010) — ядролық қаруды жеткізуге мүмкіндігі бар Иран баллистикалық зымырандардың өндірісімен байланысты, сонымен қатар уран өндіру мен ауыр қаруларға ие болу сияқты қызметке тыйым салу. Иран ядролық бағдарламасымен байланысы бар иран банктерімен қаржылық операцияларды тоқтату. Иран ядролық бағдарламасына қатысы бар 40 иран компаниялары мен ұйымдардың, елдің 40 азаматтарына қарсы санкция қабылдады [8].

Иран БҰҰ бұл қарарларын қабылдамай, елге салынған санкциялар заңсыз деп таныған болатын. Иранның мұндай жауапсыздығы БҰҰ тарапынан Тегеранға одан да қатаң санкциялар салуға негіз болды.

Батыс пен Иран арасындағы дауды жаңа белеске көтерген бұл емес — МАГАТЭ-нің 2011 жылы жариялаған аты шулы баяндамасы [9]. Қарашаның 8-і күні МАГАТЭ жариялаған 25 беттен тұратын ресми баяндамасында Иран 2003 жылдан бері ядролық қару жасауға бағытталған жұмыстар жүргізген деген қорытындыға келген еді. Әсіресе 2008–2009 жылдары Иран ғалымдары ядролық октұмсық жасауға ден қойған. Қазір де сол жолдан тайынбай отыр. Тіпті, компьютер арқылы жобаларын сызып, жерасты сынақ алаңдарын да даярлаған. Осыдан кейін Батыс елдері Иранға қарсы санкциялар күшейтетінін жариялаған.

Бірақ Иран Ислам Республикасының президенті Махмұд Ахмадинежад өз еліне тағылған кінәні негізсіз деп жариялады. Оның ойынша, МАГАТЭ қазіргі директоры Юкио Аmano — «Американың қолбаласы» болғандықтан, халықаралық қауымдастықтың емес, Вашингтонның сөзін сөйлеуге мәжбүр. Ахмадинежад не десе де, бұл майданда басымдық Иран жағында емес. Мемлекеттің уран өңдеуін тоқтату мақсатында кейінгі жылдары Тегеранға қарсы қабылданған санкциялар саны жылдан жылға өсіп келді [10].

Жауап ретінде Иран шығанақтағы мұнай қоры сақталған, әлемнің мұнай жеткізуінің 40 %-на тиесілі Ормуз бұғазында онкүндік әскери теңіз жаттығуларын өткізген болатын. Иран билігі, егер Батыс елдері Иранды мұнай секторына қарсы санкцияларымен қорқыта беретін болса, Ормуз бұғазын жауып тастайтындығын бірнеше рет қайталады. «Ормуз бұғазын жабу — бір стакан су ішкеннен оңай». Бұл — Иран Әскери теңіз күштерінің қолбасшысы, адмирал Хабиболла Сайяридің Вашингтонға жасаған ескертуі.

Ақ үй өз кезегінде Тегеран Ормуз бұғазын жауып тастайтын болса, Вашингтон ашық әскери күш қолданатынын жария етті.

АҚШ Сенаты бірауыздан Иранға қарсы санкция жөніндегі заң жобасын қабылдап, оған сәйкес, АҚШ-тағы шетелдік банктер ирандық Орталық банкпен іскерлік байланыстары үшін айыппұл төлейтін болады.

Еуроодақ басшыларының шешімімен 2012 жылдың 1 шілдесінен бастап ЕО барлық елдері Иранның кез келген энерготасушы экспортынан бас тартты. Алайда ЕО басшылары өзінің алдына қойған Иранның қаржылық секторын әлсірету мақсатына қол жеткізуі екіталай, себебі американдық және еуропалық тұтынушыларынан айырылған Иран өзінің Үндістан, Қытай мен Оңтүстік Корея сияқты тұтынушыларын сақтап қалды. Екіншіден, Иранның экономикалық блокадалау ел басшылығын ядролық саладағы зерттеуден бас тартуға мәжбүрлей алмады.

Тығырыққа тірелген Иран ядролық бағдарламасын реттеудегі жаңа кезең 2013 жылы Иран Ислам Республикасының билігіне Хасан Роухани тағайындалуымен басталғандай көрінеді. Тамыз айында Президент лауазымына тағайындалған Хасан Роухани Тегеранның ядролық бағдарламасына қатысты мәселені жарты не бір жыл ішінде шешуге уәде берген болатын. Сөзінде тұрған Иран Президенті елдің ядролық бағдарламасы бойынша келіссөздерді жаңғыртуға дайындығын білдіріп, белсенді келіссөздер жүргізу барысында 2013 жылдың қараша айында Женева қаласында өткен кездесу нәтижесінде тарихи маңызы бар Уақытша келісім жасасуға шешім қабылдады [11]. Аталмыш Келісімнің Иран ядролық бағдарламасын реттеудегі рөлі зор — осы уақытқа дейін тараптардың ядролық мәселені бір нүктеден жылжыту талпыныстары еш нәтиже бермеген болатын. Келісімге сәйкес, Иран уранды байытуды азайтуға, ядролық бағдарламасын МАГАТЭ-нің қатаң бақылауында дамытуға міндет алады. Оған қоса, Иран ядролық бағдарламасы 6 айға тоқтатылды, яғни Иран жаңа центрифугаларды орнатудан және уранды байыту бойынша жаңа объектілерді салудан бас тартуға, уранды 5 %-ға дейін ғана байытуға келісті.

Аталмыш келісім Иран Ислам Республикасының сындарлы саясатының жемісі деп айтсақ, қателеспейміз. Иран басшылығы бағыт алған жаңа стратегиясының арқасында өз мәртебесін ұлғайтып, әлем саясатының дегдарлы мүшесіне айналды. Хасан Роухани берген сұхбаттардың бірінде «Біздің басты мақсатымыз — өзіміздің бейбіт ядролық бағдарламасын халықаралық ережелерге сай үйлестіріп, халықаралық қауымдастық тарапынан алаңдаушылықты жою. Бүгінгі таңда біз келіссөздер нәтижелеріне қанағат болып, екі тарап арасындағы қайшылықтар көп ұзамай толығымен жойылады деп үміттенеміз» деп ашық жария еткен болатын [12].

Тараптардың жеткен тағы бір жетістігі — Иран Келісімге сәйкес теория жүзінде қаруға қажетті плутонийді жасап шығаруға болатын Арақтағы ауыр су реакторын салуды тоқтатуға келісті.

Женевалық жоспарға негізделген құжатта Иранның ядролық нысандарында мониторинг қалай жүргізілу керектігіне дейін көрсетілген. Келісімге сай, халықаралық қауымдастық өз кезегінде Тегеранға салынған экономикалық санкцияларды жұмсартуға, жаңа санкцияларды енгізбеуге және Иранның бейбіт атом өндіру құқығын мойындауға міндеттеме алған болатын.

Уақытша келісім 2014 жылдың 20 қаңтарында күшіне еніп, алты айдан соң аяқталады. Бұл алты ай ішінде Иран мен алты ел бұдан да ірі келісім жасасу мақсатында келіссөздерді ай сайын өткізбек. Осылайша жарты жылдан соң тараптар жаңа тұрақты келісімге қол қояды деп күтілуде.

Қазіргі таңда Иран Уақытша келісімге сәйкес өз міндеттемелерін орындауда. Женева Келісімінің міндеттемелері бұлжытпай орындалу үдерісі тараптар арасында біршама сенім ахуалын туғызды. Ал сенім, өз кезегінде, өзара келісімге келу жолындағы бірден бір құралы. Иран Президенті Ислам революциясының 35 жылдығына орай ұйымдастырылған мерейтойда «Алтылықпен» келіссөз өткізу барысында Иран араздыққа еш ұмтылмайтынын көрсеткіміз келеді... Иран халықаралық уағдаластықтарды қолдайды... Еуропалық мемлекеттер ынтымақтасуға ниетін шын білдірсе, Иран тарапынан нәтижелі қадамдарды көре алады» деп Тегеранның ұстанымын қайталап жария етті [13].

Дегенмен, тараптар арасындағы диалог оңай болмайтыны анық. Келісімге қарамастан, АҚШ пен Иран арасындағы қатынастар әлі де шиеленіскен жағдайда. Иранға қатысты АҚШ санкцияларының жұмсартуы Иран экономикасының қалпына келуіне мүмкіндік бермейді. Оған қоса, 2013 жылдың желтоқсан мен 2014 жылдың ақпан айында АҚШ-тың Иранға санкцияларды аттап өтуге қол ұшын берген бірқатар компаниялар мен жеке тұлғаларға қарсы жаңа санкциялар пакетін қабылдауы келіссөздер барысын баяулатуы әбден мүмкін. Израиль үкіметі өз кезегінде аталған келісім бүкіл әлемге қауіп төндіріп тұрғанын мегзеді. Израиль премьер-министрі Биньямин Нетаньяхудың айтуынша, ядролық бағдарламаны уақытша ғана тоқтатып отырған Иран қыруар ақшаға кенеледі, бірақ есесіне ештеңе де қайтара алмайды.

Соған орай, жаңа саяси жағдайларға қатысты батыс елдері мен Иран Ислам Республикасы арасындағы келіссөздер елдің ядролық бағдарламасының қауіпін жоя ма деген ой көпшілікті мазаландыратындығы айқын.

Әдебиеттер тізімі

- 1 IAEA Resolutions // International Atomic Energy Agency. [ЭР]. Access mode: http://www.iaea.org/newscenter/focus/iaecairan/iaea_resolutions.shtml
- 2 Балаубаева Б. М., Кабдулинова А. Иран ядролық бағдарламасы: АҚШ мемлекетімен қарама-қайшылықтары // ҚазҰУ хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. — Алматы, 2012. — № 2 (58). — 47–53-б.
- 3 Стратегия национальной безопасности США — 2002 // Российский правовой портал. [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://constitutions.ru/archives/5292>
- 4 Буш продлил действие «чрезвычайного положения» в отношении с Ираном еще на год // Новости NEWSru.com. [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://palm.newsru.com/world/12nov2008/iran.html> (дата публикации 12.11.2008)
- 5 Санкции США против Ирана отметили своё совершеннолетие // Вестн. Кавказа. [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.vestikavkaza.ru/news/Sanktsii-SSHA-protiv-Irana-otmetili-svoe-sovershennoletie.html> (дата публикации 13.03.2013)
- 6 Сажин В.И. Иран: декабрь 2009 г. Военно-политическая ситуация // Институт Ближнего Востока. [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/27-01-10c.htm>
- 7 Давар А. Иран во внешней политике США: ядерный фактор // Вестн. КазНУ. Сер. междунар. отношения и междунар. право. — 2012. — № 2 (58). — С. 54–59.
- 8 Резолюции Совета Безопасности ООН // Комитет Совета Безопасности ООН. [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.un.org/russian/sc/committees/1737/resolutions.shtml>
- 9 Осуществление Соглашения о гарантиях в связи с ДНЯО и соответствующих положений резолюций Совета Безопасности Организации Объединенных Наций в Исламской Республике Иран. Резолюция, принятая Советом управляющих 18 ноября 2011 года. // МАГАТЭ. [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: http://www.iaea.org/Publications/Documents/Board/2011/Russian/gov2011-69_rus.pdf
- 10 Иран ядролық қару тартпау келісімінен шығуы мүмкін // Азаттық Радиосы. [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://origin-kz.azattyq.org/content/news/1163261.html>
- 11 Иран в 2013 году сократил продажу нефти на 15 % // Международное Информационное Агентство. [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.inform.kz/rus/article/2626753> (дата публикации 31.01.2014)
- 12 Иран и страны-посредники спорят о судьбе ядерного реактора // Финансово-аналитический бизнес-портал. [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://livda.ru/news/politics/world/iran-i-strany-posredniki-spyuyat-o-sudbe-yadernogo-reaktora-0367> (дата публикации 20.03.2014)
- 13 Хасан Роухани. Иран выстоит против любого агрессора // Информационное телеграфное агентство России. [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://itar-tass.com/mezhdunarodnaya-panorama/955693> (дата публикации 11.02.2014)

Б.М.Балаубаева, А.Кабдулинова

Политико-дипломатическая борьба вокруг Иранской ядерной программы

В статье проанализирована политико-дипломатическая борьба вокруг Исламской Республики Иран в связи с актуальностью проблемы Иранской ядерной программы. Выделены точка зрения Ирана в том, что его ядерная программа носит исключительно мирный характер, западных стран — что Тегеран ведет разработку ядерного оружия. Авторами сделан обзор эволюции изменения политики международного сообщества в отношении Ирана в контексте ядерной программы, акцентируя внимание на противоречивых отношениях США и Ирана. Представлена в статье и нынешняя ситуация вокруг иранской ядерной проблемы, а также подробно рассмотрено исторически значимое Временное соглашение по Иранской ядерной программе, заключенное между странами «шестерки» и Республикой Иран.

B.M.Balaubayeva, A.Kabdulinova

Political and diplomatic struggle over Iran's nuclear program

The article is devoted to the Iranian nuclear program — one of ongoing problems in international relations. Iran insists that its nuclear program is for peaceful purposes only, while many Western countries have repeatedly suspect Tehran in developing nuclear weapons. Authors analyze the political and diplomatic struggle over the Iranian nuclear issue, focusing on contradictions between the U.S. and Iran. The authors make an overview of the evolution of policy changes of the international community in the context of Iran's nuclear program. In addition, authors analyze current situation over the Iranian nuclear issue, and examine in detail the historically significant Interim Agreement on the Iranian nuclear program.

References

- 1 *IAEA Resolutions // International Atomic Energy Agency*. [ER]. Access mode: http://www.iaea.org/newscenter/focus/iaea/iran/iaea_resolutions.shtml
- 2 Balaubayeva B.M., Kabdulinova A. *KazNU Bull. International Relations and International Law series*, Almaty, 2012, 2 (58), p. 47–53.
- 3 *USA. National Security Strategy 2002 // Russian Legal Portal*. [ER]. Access mode: <http://constitutions.ru/archives/5292>
- 4 *Bush extended the «a state of emergency» in relations with Iran one more year // NEWSru.com*. [ER]. Access mode: <http://palm.newsru.com/world/12nov2008/iran.html> (publ. on 12.11.2008)
- 5 *USA sanctions against Iran celebrated their adulthood // Bull. of the Caucasus*. [ER]. Access mode: <http://www.vestikavkaza.ru/news/Sanktsii-SSHA-protiv-Irana-otmetili-svoye-sovershennoletie.html> (published on 13.03.2013)
- 6 Sazhin V.I. *Iran: December 2009. Military-political situation // Institute for Middle East*. [ER]. Access mode: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/27-01-10c.htm>
- 7 Davar A. *KazNU Bull. International Relations and International Law series*, Almaty, 2012, 2 (58), p. 54–59.
- 8 *UN Security Council Resolutions // UN Security Council Committee*. [ER]. Access mode: <http://www.un.org/russian/sc/committees/1737/resolutions.shtml>
- 9 *Implementation of the NPT Safeguards Agreement and relevant provisions of Security Council resolutions, the United Nations in the Islamic Republic of Iran. Resolution adopted by the Board of Governors 18 November 2011 // IAEA*. [ER]. Access mode: http://www.iaea.org/Publications/Documents/Board/2011/Russian/gov2011-69_rus.pdf
- 10 *Iran may quit nuclear non-proliferation treaty // Azattyk Radio*. [ER]. Access mode: <http://origin-kz.azattyq.org/content/news/1163261.html>
- 11 *Iran in 2013 has reduced the sale of oil by 15 % // International News Agency*. [ER]. Access mode: <http://www.inform.kz/rus/article/2626753> (published on 31.01.2014)
- 12 *Iran and intermediary countries argue about the fate of the nuclear reactor // Financial and analytical Business Portal*. [ER]. Access mode: <http://livda.ru/news/politics/world/iran-i-strany-posredniki-sporyat-o-sudbe-yadernogo-reaktora-0367> (publ. on 20.03.2014)
- 13 Hassan Rouhani. *Iran will stand against any aggressor // Information Telegraph Agency of Russia*. [ER]. Access mode: <http://itar-tass.com/mezhdunarodnaya-panorama/955693> (publ. on 20.03.2014)

Д.Келесбаев

Гази университеті, Анкара, Түркия (E-mail: dimahs_kz@inbox.ru)

Білім беру қызметіндегі сапа және оның элементтері

Мақалада жалпы сапа, қызмет көрсету сапасы, білім беру сапасы, сапа элементтері және оны жоғарлату әдістері туралы теориялық тұрғыдан сөз қозғалды. Автор өз зерттеуімен елімізде әрбір адамның көкейінде жүрген, алайда басшылардың немқұрайды қарайтын, күрмеуі көп білім беру қызметінің сапасын көтеруге кішкене болса да үлес қосуда.

Кілт сөздер: сапа, қызмет сапасы, білім беру қызметінің сапасы, сапаның элементтері.

Кіріспе

Жаһанданумен бірге білім мен ақпараттық технологиялар, ішкі және сыртқы сауда-саттықтың және бәсекелестіктің одан әрі күшеюіне себеп болуда. Сонымен қатар қазіргі таңда елдердің дамуы білім деңгейімен өлшенеді. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстан–2050» Стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Дамыған, бәсекеге қабілетті мемлекет болуымыз үшін біз сапалы білімге ие, сауаттылығы жоғары елге айналуымыз қажет», — деп айтқан болатын [1].

Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесіндегі ең негізгі мәселе бұл жүйенің толық, басы бүтін жұмыс істеуіне байланысты болып отыр. Бұл жүйемен толық, басы бүтін шұғылданбайынша, қосалқы бөлімдеріндегі жақсарту жұмыстарынан оң нәтижелер күту қиынсыз. Мысал ретінде, балықтары жиі-жиі өлетін аквариумдағы ауру, әлсіз балықтарды ауыстыра берудің орнына аквариумдағы лас, тұрып қалған суды ауыстыру керек [2]. Осы секілді, білім беру жүйемізді уақыт талаптарына және қажеттіліктеріне жауап бере алатын және жүйенің тиімді, табысты жұмыс жасауы үшін білім беру жүйесіне бөлінетін қаржы болсын, назар болсын барлық ресурстардың осы жүйенің толық сапалы жұмыс істеуіне бөлінуі керек сияқты.

Осы орайда, білім беру қызметінің сапасына байланысты дайындалған бұл мақаланың негізгі мақсаты — елімізде әрбір адамның көкейінде жүрген, алайда, басшылардың немқұрайлы қарайтын, күрмеуі көп білім беру қызметінің сапасын көтеруге кішкене болса да үлес қосу. Осы мақсатта бұл мақалада жалпы сапа, қызмет көрсету сапасы, білім беру сапасы, сапа элементтері және оны жоғарлату әдістері туралы теориялық тұрғыдан сөз қозғалады.

1. Сапа

Сапа тақырыбында жұмыс істеген атақты ғалымдар сапа туралы бірқатар анықтамалар жасаған. Мысалы, Деминг сапа туралы «кәсіпорынның өндірген өнімі мен өнімділігінің сапаның техникалық талаптарына сәйкестігі және тұтынушының кәсіпорынның өндірген тауары немесе көрсеткен қызметі туралы пайымы» [3], — деген. Журан сапаға «қолдануға сәйкестік» [4], ал Крозби болса, «шарттарға сәйкестік» [5], — деп анықтама берген. Шехварт сапа туралы «клиенттің төлеуге разы болатын бағамен көңіл толатын бір өнімнің жобалануы және өндірілуі үшін клиенттің келешектегі қажеттілігінің өлшене алатын жағдайға келтірілуі» [6], — деген.

Сапа тақырыбында жұмыс істейтін ұйымдар да сапа туралы бірнеше анықтамалар берген. Олар [7]: Жапонияның Индустрия стандарттары комитеті «тауар немесе қызметті үнемді, ысырапсыз өндіретін және клиенттердің талап-тілектеріне жауап беретін өндіріс жүйесі» — десе, Еуропалық сапаны бақылау ұйымы «бір тауардың немесе қызметтің тұтынушының талап-тілектеріне сәйкестік дәрежесі» — деген. Ал, Америкалық сапаны бақылау қоғамы «бір тауар немесе қызметтің белгілі бір қажеттілікті қамтамасыз ету дәрежесін белгілейтін ерекшеліктердің жиыны» — деген анықтама берген.

2. Қызмет сапасы

Қызмет, немесе қызмет көрсету сапасына тоқталатын болсақ, кең мағынада қызмет сапасы клиенттің күткендерін (үміттерін) қанағаттандыру үшін үздік немесе мүлтіксіз қызметтің көрсетілуі. Басқа бір анықтамаға қарағанда, қызмет сапасы бір кәсіпорынның клиенттің күткендерін

канағаттандыра алу немесе одан асып түсу қабілеті [8]. Екі анықтамада да көрсетілгендей, қызмет сапасын белгілей алатын ең маңызды элементтің клиенттің күтімдері екендігі белгілі болып отыр.

Қызметтің сапасына клиенттің күтімдері мен аңғарулары (қабылдаулары) жағынан қарағанда бұл клиенттің күтімдері мен аңғарулары арасындағы салыстыру болып табылады [9]. Клиент көптеген факторды аңғарып сапаны өзінше түсінуді және өзіне ұсынылған қызмет пен өзі күткен қызметті салыстыруда. Бұл жерде ең маңыздысы клиенттің аңғарған қызметінің жоғары болуы. Салыстырманың нәтижесінде күтілген қызмет пен аңғарылған қызмет арасындағы айырмашылық болымсыз болса, онда клиент қызметтің сапасын ұнамсыз ретінде бағалағандығы. Ал, арадағы айырмашылық болымды болса, онда клиент қызметтің сапасын ұнамды ретінде бағалаған деп айтуға болады.

Осы орайда тағы бір мәселе бар, ол — қызмет сапасының элементтері. Қызмет сапасын анықтау, бағалау үдерісіне қызмет сапасының бірнеше элементтері өте қатты ықпал етеді. Алайда бұл элементтердің қандай элементтер екендігі және олардың қалай ықпал ететіндігі туралы пікір айырмашылығы, яғни, тартыс бар. Қызмет сапасының элементтерін анықтап, ортаға шығарған және көпшілік тарапынан мойындалған зерттеуді Парасураман, Зейтхамл және Берри деген ғалымдар жасады. Бұл ғалымдар қызмет сапасының он элементін анықтаған, олар: сенімділік, сәйкес жауап беру, жеткіліктілік, қолжетімділік, құрмет, байланыс, бедел, қауіпсіздік, клиентті аңғару және физикалық объектілер [10].

Кейіннен жасалған зерттеулердің нәтижесінде, Парасураман, Зейтхамл және Берридің белгілеген элементтерінің негізінен тек қана бесеуінің жоғары дәрежеде ықпал ететіндігі және бұл элементтердің арасында өзара ықпалдастықтың бар екендігі де анықталды. Бұл бес элемент туралы мәліметтер төмендегідей [11]:

- сенімділік: қызметтің дұрыстығы, үйлесімділігі және қызмет көрсете алу қабілеттілігі;
- сәйкес жауап беру: уақытында дұрыс және ашық түрде сұраныстарға сәйкес, толық жауап бере алу икемділігі;
- кепілдік (жеткіліктілік, құрмет, бедел, қауіпсіздік): кәсіпорын қызметкерлері мен жұмысшыларының білімі, мәдениеті және сыпайылығы арқылы сенім ұялата білуі;
- түсіністік (қол жетімділік, байланыс, клиентті аңғару): өзін клиенттің орнына қою арқылы клиентке жекелей назар аудару алуы, жекелей қарым-қатынас жасай алуы,
- физикалық объектілер: кәсіпорынның физикалық объектілерінің көрінісі, құрал-жабдықтары, қызметкерлері мен жұмысшылары, басып шығарған көрнекіліктері.

3. Білім беру қызметіндегі сапа

Қазіргі уақытта кейбір адамдардың түсінігінде «білім берудегі сапа» ұғымы, білім берудегі күтімдердің қамтамасыз етілуі, яғни бір мағынада дипломмен пара-пар. Алайда Вест білім берудегі сапаны күш, әлеует, ерекшелік сөздерімен байланыстырады және «сапа» ұғымын бір түр-сипат ретінде қолданатын кезде білім беру бағдарламасының белсенділігі ретінде жориды [12].

АҚШ Білім министрлігі болса, «білім беру сапасы» ұғымын аз оқушылардан құралған сыныптар, оқушылардың жеке қабілеттерін көрсете алулары, факультеттердің студенттердің күткендерін қамтамасыз ете алу дәрежелері және әр түрлі оқыту әдістеріне баламалы әдістер ұсына алатын қабілеттер ретінде анықтауда және сапалы білім беруді болса, оқушы-мектеп-отбасы арасындағы ынтымақтастық ретінде түсіндіруде [13].

Білім беруде сапаны жақсарту жұмыстары біртекті жолға қарағанда, қайталанбалы циклге ұқсас жоспарлау, жүзеге асу және жетілу істерінен құралған. Алғашқы деңгей жетілу үшін үздіксіз жоспарлауды қамтиды. Бұл істі жетілдіру жоспарларының жүзеге асуы жалғастырады. Кейінгі деңгейде болса, жетілдіру жоспарларына қатысты клиент қажеттіліктерін анықтауда қолданылатын әдістердің жетілдірілуі болады. Қоршаған орта серпінді бір орта болғандықтан, білім беру саласындағы қызметкерлердің үдерістерді үздіксіз қадағалаулары, ақпаратты да үздіксіз бөлісулері, бірлік ішінде жұмыс істеулері және ақпарат алмасуға кедергі болған және болатын жайттарды жоюлары міндетті [14]. Бұл тұжырымға қарағанда тәрбиелеушілер мен оқытушылар тек қана мәселелерді анықтаудың орнына сол мәселелердің шешуін табуды негізге алулары керек.

Осы жерге дейін келтірілген анықтамалар мен тұжырымдарды негізге ала отырып, білім беру қызметіндегі сапа ұғымын, білім және тәрбие беру жұмыстарында жоғары сапалылық пен мүлтіксіздікке жету үшін бір ұйымның барлық қызметкерлерінің үздіксіз даму мәдениетін иемденгендігі туралы бір философия, бір сенім, бір тұжырым деуге болады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, қазіргі уақытта клиент шалғайдағы бір жерде бізбен сауда-саттық жасасқан біреу болудан шығып, қызмет жүйесінің негізгі бөлігі болып табылады. Өйткені клиент қызмет жүйесінің ең үлкен құндылығын құрауда. Сол себепті клиенттің ризалығы әрі негізгі мақсат, әрі негізгі кіріс ретінде жүйеге қатысуы керек. Бұл жерде мүлтіксіз қызмет сапасына қол жеткізу үшін клиенттердің не қалағандығы мен кәсіпорынның қамтамасыз ете алатын қызметі арасындағы байланыстың өте мұқият құрылуы керек. Мысалы, оқушылар мен студенттердің нені, қалай қалаулары мен білім беру мекемесінің әлеуеті, яғни нені, қалай қамтамасыз ете алатындығы арасындағы үйлесімділік білім беру сапасының негізін құрайды. Бұл үйлесімділік, байланыс дұрыс құрылса, білім беру сапасы да ол жерде білім алған оқушылар мен студенттердің сапасының да жоғары болатындығы сөзсіз.

Білім беруде сапа дұрыс білімнің, дұрыс уақытта, дұрыс мекенде, дұрыс адамдарға, дұрыс оқытушылар мен тәрбиелеушілер тарапынан берілуі арқылы жүзеге асады [15]. Сол себепті, білім беруде сапаны жақсарту, көтеру үшін білім беруді басқаруға да көп көңіл бөлу керек. Білім беруді басқаруда жасалуы керек ең маңызды жұмыс, бағалау нәтижесінде ортаға шығатын және осы күнге дейін бар болған қажеттіліктердің жүйелі және жоспарлы түрде қамтамасыз ететін ұйымдар мен мекемелердің үздік, табысты басқару әдістерін жан-жақты терең зертей отырып, сол үздік тәжірибелерден пайдалану болып табылады.

Білім беру қызметінде сапаның қалыптасуы мейлінше күрделі бір тақырып. Бұл күрделілік білім берудің және қызмет көрсету саласының ерекшеліктеріне (нақтылы өнімдерге ұқсамауы, абстрактілі, қолға ұстала алмайтын, өзгермелі, сақтала алмайтын және т.б. болуы) байланысты болып отыр.

Қазіргі таңда әрбір деңгейдегі білім беру ұйымдары қызмет көрсету сапасын жоғарылату үшін жиынтық сапа менеджментін бір жүйе ретінде қолдануы және бұл қағидаларды негізге ала отырып, тиімді және табысты жүйелер құруы керек [16]. Сол себепті білім беру басшылары сапалы білім беру басшылығы үшін білім беру қызметінің барлық жақтарының бірге қолға алынуына орай Жиынтық сапа менеджменті (Total Quality Management) ұғымының керектігін пайымдауы керек [17].

Білім беру қызметінің сапасын және клиенттің қанағаттануын көтеру, жақсарту үшін қызметтердің және қызмет сапасының сенімділік, сәйкес жауап беру, жеткіліктілік, қолжетімділік, құрмет, байланыс, бедел, қауіпсіздік, клиентті аңғару және физикалық объектілер және т.б. элементтеріне көп көңіл бөлу керек. Себебі бұлардың барлығы білім беру сапасын арттыратын және оқушылар мен студенттердің бұл қызметтен күткендерін қанағаттандыратын жұмыс болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы — 14.12.2012. [ЭП]. Қолжетімділік тәртібі: http://www.akorda.kz/kz/page/page_kazakstan-respublikasy-nyn-prezidenti-n-a-nazarbaevty-n-kazakstan-khalkyna-zholdauy-2012-zhylhy-14-zheltoqs_1357813742 (publ. on 13.03.2013)
- 2 [ЭП]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.psiolojikdanisma.net> (published on 13.03.2013)
- 3 Deming W.E. *Krizden Çıkış // Çev. Cem Akaş.* — İstanbul, Kalder Yayınları, 1998. — S. 37.
- 4 Juran M.J. *Juran's Quality Control Handbook // 4th Edition /Ed. By Juran J. and Frank M.* — New York: Mc Graw Hill. Co., 1988. — 22 p.
- 5 Crosby P.B. *Quality and Me: Lessons from an Evolving Life // 1st Edition.* — San Francisco: Jossey-Bass Publications, 1990. — 27 p.
- 6 Shewhart W.A. *Economic Control of Quality of Manufactured Product.* — New York: D.Van Nostrand Company, 1986. — 27 p.
- 7 Aydoğan E. *Kalite ve Güvenlik.* — Ankara: Ayban Eğitim Danışmanlık Matbaacılık ve Yayıncılık, 2006. — S. 4.
- 8 Odabası Y. *Satışta ve Pazarlamada Müşteri İlişkileri Yönetimi // 4. Baskı.* — İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2004. — S. 93.
- 9 Parasuraman A., Zeithaml V.A., Berry L.L. *A Conceptual Model of Service Quality and Its Implications for Future Research // Journal of Marketing.* — 1985. — Vol. 49. — P. 42.
- 10 Zeithaml V.A., Parasuraman A., Berry L.L. *Delivering Quality Service: Balancing Customer Perceptions and Expectations // The Free Press: New York.* — 1990. — P. 20–22.
- 11 Değermen H.A. *Hizmet Ürünlerinde Kalite, Müşteri Tatmini ve Sadakati: Hizmet Kalitesi ile Müşteri Sadakatının Sağlanması ve GSM Sektöründe Bir Uygulama.* — İstanbul: Türkmen Kitabevi, 2006. — 24 s.
- 12 West D.C. *Providing Quality Education for the 1980's, Association of American Colleges // Liberal Education.* — 1984. — Vol. 70. — No. 2. — P. 153–156.

13 *Scans Report. What Work Requires of Schools: a SCANS Report for America 2000* // The Secretary's Commission on Achieving Necessary Skills. — 1991.

14 *McNiel R.M. Total Quality Management: Whats in it for Schools?* // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.Idanat1.org/newsbriefs/oct96/meniel.html>. (publ. on 13.03.2013)

15 *Şimşek M. Sorularla Toplam Kalite Yönetimi ve Kalite Güvence Sistemleri* // 1. Baskı. — İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2000. — S. 99–101.

16 *Arikboga S. Yüksek Öğretimde Toplam Kalite Yönetimi ve Bir Araştırma* // İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası. — 2003. — Cilt: 53. — Sayı: 2. — S. 82.

17 *Wright C. and O'Neill M. Service Quality Evaluation in the Higher Education Sector: An Empirical Investigation of Students' Perceptions* // Higher Education Research & Development. — 2002. — Vol. 21. — No. 1. — P. 37.

Д.Келесбаев

Качество образовательных услуг и его элементы

В статье проанализирован очень важный вопрос, касающийся всех отраслей страны. Отмечено, что качество — один из основных показателей развитости государства. В связи с этим была исследована сложная и в то же время волнующая всех задача — качество образовательных услуг. Автором рассмотрены такие аспекты, как качество услуг, в том числе качество образовательных услуг, элементы качества и теоретически смоделированы методы его улучшения.

D.Kelesbayev

The quality in educational services and its elements

In this article, nowadays the most important problem in every sector of our country the quality issue will be examine. On the agenda of everyone but which are ignored by everyone in our country, is quality of educational services. In this article, in order to help improve the quality of educational services will be do theoretical studies on the issues of overall quality, service quality, quality of educational services, quality elements and methods of improving them.

References

1 Address by the President of the Republic of Kazakhstan N.A.Nazarbayev to the nation — 14.12.2012 // [ER]. Access mode: http://www.akorda.kz/kz/page/page_kazakistan-respublikasy-nyn-prezidenti-n-a-nazarbaevtyyn-kazakistan-khalkyna-zholdauly-2012-zhylyhy-14-zheltoks_1357813742 (published on 13.03.2013)

2 [ER]. Access mode: <http://www.psikolojikdanisma.net> (publ. on 13.03.2013)

3 Deming W.E. *Exit from the Crisis* // çev. Cem Aktaş, İstanbul, Kalder Yayınları, 1998, p. 137.

4 Juran M.J. *Juran's Quality Control Handbook* // 4th Edition /Ed. By Juran J. and Frank M., New York: Mc Graw Hill. Co., 1988, p. 22.

5 Crosby P.B. *Quality and Me: Lessons from an Evolving Life* // 1st Edition, San Francisco: Jossey-Bass Publications, 1990, p. 27.

6 Shewhart W.A. *Economic Control of Quality of Manufactured Product*, New York: D.Van Nostrand Company, 1986, p. 27.

7 Aydoğan E. *Quality and Safety*, Ankara: Ayban Eğitim Danışmanlık Matbaacılık ve Yayıncılık, 2006, p. 4.

8 Odabası Y. *Customer Relationship Management in Sales and Marketing* // 4. Baskı, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2004, p. 93.

9 Parasuraman A., Zeithaml V.A., Berry L.L. *Journal of Marketing*, 1985, 49, p. 42.

10 Parasuraman A., Zeithaml V.A., Berry L.L. *Delivering Quality Service: Balancing Customer Perceptions and Expectations* // The Free Press: New York, 1990, p. 20–22.

11 Değermen H.A. *Quality in Service Products, Customer Satisfaction and Loyalty: Ensuring Customer Loyalty with Quality of Service and an Application in the GSM sector*, İstanbul: Türkmen Kitabevi, 2006, p. 24.

12 West D.C. *Providing Quality Education for the 1980's, Association of American Colleges* // Liberal Education, 1984, 70, 2, p. 153–156.

13 *Scans Report. What Work Requires of Schools: a SCANS Report for America 2000* // The Secretary's Commission on Achieving Necessary Skills, 1991.

14 *McNiel R.M. Total Quality Management: Whats in it for Schools?* // [ER]. Access mode: <http://www.Idanat1.org/newsbriefs/oct96/meniel.html> (publ. on 13.03.2013)

15 *Şimşek M. Total Quality Management and Quality Assurance Systems with Questions* // 1. Baskı, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2000, p. 99–101.

16 *Arikboga S. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2003, Cilt: 53, Sayı: 2, p. 82.

17 *Wright C., O'Neill M. Higher Education Research & Development*, 2002, 21, 1, p. 37.

N.Mingisheva

*Karaganda University «Bolashak» (E-mail: nazgulm2001@mail.ru)***Discourses of hijab in post-Soviet Kazakhstan: historical and modern aspects**

My paper is focused on some comparative analysis of Western and Islamic feminist interpretations of hijab and their application to post-Soviet discourse on the hijab in present-days Kazakhstan. During recent years there are diverse forms of hijab wearing in the country from totally covering of a female body to some open «Arab style» of the hijab. In the same time, after extremist attacks in the Western and Southern Kazakhstan, the situation with the hijab is changed to the idea of traditional («Kazakh») Islam when the hijab is not preferred with the power discourse. My main research questions for my paper are following: What interpretations about hijab in the Western and Islamic narratives are applied to the Kazakhstan's case? How the hijab discourse is constructed in post-Soviet Kazakhstan? What is the meaning of hijab after «atheism era» in the Central Asian country where majority is Muslims? What attitudes are between secular and religious discourses according to the hijab in Kazakhstan now? What hijab means for secular majority and young Muslims? What young Muslim men and women speak about hijab? My research is based on interviews of two males and two females who identify themselves as Muslims.

Key word: hijab, Islam, colonialism, postcolonialism, Islamic feminism, secularism, traditional Islam, discourse, narrative, Kazakhstan.

The large public discussions about hijab have been starting in Kazakhstan for recent two-three years. Authorities declare their position to the hijab from the point of view of traditional Islam that the hijab is not Kazakh custom and the hijab was not a part of Kazakh culture in the past. What young Muslims in Kazakhstan think and interpret hijab? Is the hijab a part of the Arabic culture only in the present world? What is the meaning of the hijab for today young Muslims in Kazakhstan? Why do young women start to cover their heads and bodies? What is the hijab in Islamic culture itself and what interpretations represent Eastern and Western discourses about hijab?

Western and Islamic feminist interpretations of the hijab

In the first part of my paper I would like to consider the different academic interpretations about hijab and veiling of some female scholars, mostly Islamic feminists in the North America, who gave many important and significant presentations about hijab with historical, anthropological and political perspectives. My paper is based on the articles and books of Leila Ahmed [1, 2], Saba Mahmood [3], Lila Abu-Lughod [4], Mohja Kahf [5], Bahar Davary [6], Kendra Sarna [7]. With analyzing and comparing of their works I tried to interpret the current debate about hijab in Kazakhstan. First of all, I realized that the story of the hijab has a long history, different senses and meanings and vary cultural, social and political aspects. So the hijab represents diversity and cannot be explained generally that it is a custom of Arab countries only. Secondly and very importantly, these researches and academic publications demonstrates the postcolonial discourses about hijab that could be applied to the post-Soviet reality also characterized with rising of religiosity with building and reconstructing of society, identity and ethnicity in Kazakhstan and Central Asia.

The Western understanding of hijab is brilliantly presented in the classical reader of Leila Ahmed «Women and Gender in Islam». She showed the colonial Western discourse on the hijab as a symbol of women's oppression and unfreedom when Egypt was under British ruling with the ideal of Victorian Christianity [1]. The same opinion considered the hijab as a symbol of «Muslim backwardness» by the British I have read in the Mahmood's book [3]. Muslim countries under Western colonialism were influenced by secular policy and Westernization processes when unveiling was considered as the female liberation. Simultaneously Ahmed paid attention to the fact that unveiling reforms were for upper and middle classes in urban areas of Egypt, not for all [1]. When elites were secularized and unveiled in the middle of the 20th century, the society maintained religiosity that helped to Islamists to use it later to Islamize the Egyptian society for the 1970–90s.

According to the Central Asian countries and Kazakhstan in particular, it could be told that Kazakhstan had similar processes under Tsarist and Soviet rulings. Tsarist Russia also tried to convert Kazakhs into Christianity [8]. Then the Soviet authorities gave freedom for Muslim women in Central Asia when unveiled all of them. Socialistic and atheistic politics was successful in the process of eradication of veiling practice in

the Central Asian region. Whereas Soviet atheism excluded religion out of everyday life, the position about veiling as symbol of women's oppression made Soviet regime closer to Western colonial politics. Soviet propaganda demonstrated its democracy to women in Central Asia in many movies and posters about unveiling of Muslim women in the region.

The modern interpretations of women's rights in Afghanistan and Iraq within the first lady Laura Bush radio speech are also considered as well Leila Ahmed as Lila Abu-Lughod. Their analysis of Laura Bush's message points political aspect [2] and ignorance of cultural relativism by the West [4] due to the hijab.

Present authorities in Kazakhstan demonstrate some similar politics of ignorance for the hijab's phenomenon understanding it as a part of another culture, not Kazakh but mostly Arabic one. This point of view is close to Egyptian intellectuals who thought that veiling was not a divine injunction. It was a regional custom of Arab women in the early times of Islam which later was mistakenly accepted as a religious edict [3].

The other interpretations of hijabs include some historical, cultural, gender and social aspects of the hijab and veiling. Mohja Kahf viewed the hijab historically and claimed that veiling predated Islam. Many ancient communities in Greece, Near East, Rome and other societies had practice of veiling. She also proposed that the hijab was probably established by males to control female bodies [5]. The most important interpretations about hijab are considered it in the terms of cultural diversity when the hijab's practice is spread throughout various Islamic countries and societies and presented not only as the hijab but also as the baltu, khimar, niqab, jilbab, burqa [9].

Abu-Lughod in her article showed cultural relativism of imagination and practice the hijab in the different Islamic societies. Mahmood also demonstrates the hijab diversity in her fieldwork in Egypt through socioeconomic background of women studied at the Cairo Mosques. She excellent presented in her book how Mosques and veiling elicit a class, education level, language and political features of women in the city. In another words, the hijab and covering could present as well cultural as socioeconomic and political diversity of veiling not only inside one culture but also social differentiation within one city and even neighborhood [3].

Also Mahmood, Abu-Lughod and Kahf affirm such significant of the hijab as subjectivity which could reveal personal morality of a woman included modesty, divinity, piety, dignity, virtue, decency. In addition, the hijab signifies the distinction of social life of men and women where public is for men mostly and private is for women preferably [4, 5].

In my mind, the publications of contemporary Islamic female scholars discover and discuss the most considerable point about veiling and unveiling periods in Muslim countries during the 20th century when they were under the Western influence of ruling [2, 5]. Turkey in the 1920s, Egypt in the 1950s, Iran in the 1978s, Syria and Tunisia in the 1980s and other Muslim countries experienced policy of unveiling, secularization and Westernization in their modern histories. As a result, according to Kahf, «the hijab enjoys a new plurality» [5; 36]. That means that not all women in Muslim countries are veiled, the hijab would present vary aspects of different periods of its own history and history of some Muslim societies.

Rising of political Islam has been affecting on the hijab survival in Muslim and Western societies from the 1990s to the present [2]. From this perspective the hijab would be considered as the construction of Islamic identity in present Muslim countries and among Muslim minorities in the West. It could be possible to specify two sides of hijab politics today. Firstly, it was the colonial interpretation of the hijab as a symbol of women's oppression referred to politics of unveiling before the 1990s. Secondly, it is the Islamist understating of the hijab as an important part of Muslim identity, heritage and civilization which is denotative the veil resurgence after the 1990s [2, 3].

According to Ahmed, one of the important issues of political Islam's successfulness is the changing of policy to women. Islamist organizations involve actively women to their parties and associations. It could be told that political Islam changes its gender policy and probably adjusts to the Western values and worldview. Contemporary political Islam increased globally would present us some distinctions and, in the same time, interconnections with the West where the hijab and gender policy are important.

Summing up this part, I would like to conclude that the hijab is a religious, sociocultural and political phenomenon capable to change, transform, disappear and emerge again. It is an elastic component of modern Islam. Besides cultural and ethnic parts presently, the hijab became a tool of political and global Islam which could dawn locally everywhere (Ahmed, 2011). From this point of view, is it possible to interpret the hijab in present-days Kazakhstan and Central Asian countries as a display of global Islam? Maybe, yes.

Post-Soviet interpretations about hijab in Kazakhstan: Views atop and the ground

After Soviet collapse Kazakhstan experiences the fast growth of Islamic institutions. It could be told that specific religious infrastructure has been building in the country with many Mosques, Islamic café, shops, financial institutes, media and Halal productions. Recently public debates are occurred around hijab in Kazakhstan. It could be told that officials and secular majority try to reduce the hijab's performativity in the public space after encounters with extremist activities over the country and spreading of veiled women in the streets. While Islamic infrastructure (Mosques, shops, café) is static, extremists and covering women are alive, versatile and dynamic. Extremist are dangerous and veiled women became a part of everyday life. Probably, these two parts of Islamic gender representations tied with each other and called some discomfort perceptions in the public opinion. As a result, presently there is a great pressure over women in hijabs in Kazakhstan as well on the governmental as on the public levels. The hijab is criticized from the position of traditional Islam in Kazakhstan; the hijab was not a part of the Kazakh culture, it is a sign of the exterior, another, Arabic culture.

What do Muslims in Kazakhstan think and tell about hijab themselves? How Muslims and «secular environment» interpret the hijab? Is it possible to reconcile these two polar attitudes to the hijab?

I interviewed two young women and two young men who identify themselves as Muslims about how they understand the hijab and what are their attitude to veiling of women. All interviewees are confidential and under pseudonyms. These interviews were conducted in the different periods of 2011–2012:

Alia, 22 years old: An external hijab is an attire of Muslim woman covering all her body except her face and lower parts of a hand (palm and its back). It is unacceptable to show female beauty in public for Muslim woman except males whom she cannot get married because of kinship relations. It is necessary to cover all parts of a body except a face and lower parts of hands.

It is important to say that Alia often made references to the Quran (Surah 7 and 24), the hadith of as-Suyuti (the commentary of the 31st Ayah of the Surah 24), and commentaries of the Islamic scholars (ulama) as Ibn Abbas and Ibn Mas'ud about the hijab and veiling.

Dinara, 21 years old: My father first interested with Islam and persuaded me to wear the hijab. But I have the great interest to Islam too. I study a lot about Islam and the hijab is very important for Muslim women. Some Surah in the Quran and many ulama tell about necessity of the hijab for Muslim women.

The case with Dinara presents the different and complex aspects of social, family and personal relations between Islam and the secular majority in Kazakhstan. After wearing the hijab she impacted a great pressure in the university where she studied. Dinara was growing in the city and had many 'secular' friends who did not accept her new dress and hijab as well as some her classmates. Later she encountered with permanent rejections while seeking a job because of her hijab. At last she had to take the hijab off to find the job. When I met her later in the street wearing 'secular' dress, she told me that anyway she is a Muslim and she would wear hijab again when it would be possible for her. Her avatar in one social network represents a small girl in the pink hijab.

Nurlan, 21 years old: When you follow Islam, you should do it perfectly. Most people think that the hijab is old fashioned and out-of-dated. The mode and time are not significant at all here. Allah *orders* in the Holy Quran about wearing of the hijab. In the other words, it is necessary to cover female body from dirty people eyes. Wearing of the hijab is obligatory. Islamic and non-Islamic scholars confirmed the detriment if a woman does not wear the hijab.

It could be told that this male discourse represents some confident and ultimate tone. As above female responses Nurlan's opinion about hijab also based on the Holy Islamic texts and commentaries of the ulama. In the same time, his message would be characterized with stronger and more persistence features. He considers the hijab from positive and contrary positions for confirming his mind about mandatory of the hijab that strengthen his assertion. It could be told that this masculine discourse is more sustainable and firm in comparing of two previous females.

Abdullah, 32 years old: There is a Surah about veiling of a head and a body. Christians had the same but they forgot about it. Woman is beautiful. The hijab covers forehead, neck and other important parts of the body. Our society is prejudiced to the hijab. The hijab is very important for me.

The Abdullah's case is also interesting. He is a Korean converted into Islam three years ago. He characterized his previous life as *jahiliyyah* (non-Islamic practice) and regretted about it. He has chosen the pseudonym for his interview himself and asked to name him as Abdullah. It is clear too that he interprets the hijab on the Quran's Surah like the other interviewees. In addition, it is very important to note that his state-

ments about hijab is also stemmed on the binary opposition of Islamic (presence, using) and Christian (absence, forgetting) practices of veiling. It could be told that both male interpretations demonstrate more stable and steady masculine discourses according to the hijab. These gender relations support the Irving Goffman's inference that men do dominance and women do difference [10].

Summing all messages, it could be told that both female and male discourses about hijab based on the Islamic texts and commentaries of the Islamic scholars. All of them quoted and cited to the Quran towards the obligation of the hijab. Though many contemporary researches contest this position; there are seven words 'hijab' in the Quran but no mention about its obligation for all Muslim women. The hijab was related to the wives of the Prophet whose status was distinctive in early Islamic communities and all men arrived to the Prophet were special recommended about communication with them. The wives of the Prophet and Mary, mother of Jesus, were veiled according to the Quran [3, 6]. Also Mahmood mentioned about the veil (hijab) as a custom rather than a religious duty [3; 50–52].

The practice of the hijab in today Kazakhstan presents encounter of two different positions as secular and religious ones. The secular society often interprets the hijab as a way to get marriage for young women. I heard many stories about young Muslim women used the hijab in their personal purposes and manipulated with it. Most people do not trust to young Muslim women and assume that they use the hijab in their pragmatic targets. I did not see such intentions when I interviewed young Muslim women. On the contrary, I watched some experience of their religious subjectivity, some aspiration to follow to Islamic precepts, seeking of own morality in Islam, filling of own identity with some Islamic norms and rules which are eternal. It could be told that it is so close to «politics of piety» of Saba Mahmood. According to marriage, young Muslim women in Kazakhstan interpret family also under the religious values. They intend to have the Muslim family which is ideal and close to the God.

In addition, it is necessary to bear in our mind that «men factor» is also considered in the hijab's practice in present-days Kazakhstan. The male dominance and insistence could inflict to wear of the hijab by women.

From today perspective it could be told that the hijab is a new and alien tradition for the Kazakh culture and society (public and official view). From the other side (opinions of Muslims themselves), the hijab is some old and virtuous tradition emerged under influence of global Islam when the «Arabic style» became spreading among young Muslim women in Kazakhstan and worldwide. Is it possible to peace these opposite minds? What would be changed first? Could the secular majority soften its secular policy and accept some reconstructed Islamic practices? Or maybe Muslim women would take the hijab off?

Conclusion

The present period in Kazakhstan could be interpreted as some initiated stage of study in Islam. The phenomenon of the hijab could be also considered as a part of this process of studying. Young Muslims in Kazakhstan understand the hijab as a religious duty but not as a custom. The hijab's obligatory explained with the Quran, the hadiths, and ulama. This case demonstrates clearly some amalgamation of religion and different social practices. It would be interpreted that the religion embraces the custom while modern academic sources differentiate these two institutions [3, 6]. Such combination of the religious duty and the custom supports the above argument about opening stage of Islam's inquiry in present Muslim communities of Kazakhstan. It would be also told that Islam and the hijab perform as the knowledge and the part of religious identity of young Muslims in the country.

In the same time, it is important to note that the hijab does not belong to one cultural tradition as Kazakhstan's authorities declare during last years. The meaning of the hijab is broader and deeper presently. The hijab has many aspects, features and tissues. The hijab is not only some modern political construct of Islamic identity but also a symbol of the religious subjectivity based on modesty, piety, and decency of a woman. Reinterpreting the thoughts of Mahmood, Abu-Lughod and Kahf, the hijab could be defined as a personal choice of the woman besides some outside political and cultural manifestations. The young Muslim women in Kazakhstan confirm such statements.

Resuming the paper, I would suppose that the present debates around hijab in Kazakhstan elicit some collusions as well of the secular majority referred the hijab to another cultural tradition as of the young Muslims who sanctify the custom. In addition, it could be told that the hijab performs some diversity of the current social processes which became sophisticated and multivocal in present-days Kazakhstan.

Acknowledgements

I would like to express my gratitude to Dr. Ghadir Zannoun whose class on «Women and Islam» I took in the spring semester at the University of Kentucky of 2012. This class opened and intrigued me a lot with various issues about women in Islamic societies in the past and the present times and about hijab, in particular. Also I would like to thank the Faculty Development Fellowship Program of the Open Society Institute supported my scholarship at the University of Kentucky for 2011–2013.

References

- 1 Ahmed L. *Women and gender in Islam: historical roots of a modern debate*, New Haven, CT: Yale University Press, 1992, 296 p.
- 2 Ahmed L. *A quiet revolution: the veil's resurgence from the Middle East to America*, New Haven, CT: Yale University Press, 2011, 352 p.
- 3 Mahmood S. *Politics of piety: the Islamic revival and the feminist subject*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005, 233 p.
- 4 Abu-Lughod L. *Do Muslim women really need saving? Anthropological reflections on cultural relativism and its others* // *American Anthropologist*, 2002, 104, 790 p.
- 5 Kahf M. *From her royal body the robe was removed. the blessing of the veil and the trauma of forced unveiling in the Middle East. In: The veil: women writers on its history, lore, and politics. Ed. By Jennifer Heath*, Berkeley, CA: University of California Press, 2008, 277 p.
- 6 Davary B. *Veil. In: The Quran: An encyclopedia. Ed. by Oliver Leaman*, New York, NY: Routledge, 2005, 800 p.
- 7 Sarna K. *Hijab. In: Encyclopedia of global religion. Mark Jurgensmeyer and Wade C. Roof (eds.), 1*, New York: SAGE, 2012, 764 p.
- 8 Asfendiyarov S. *History of Kazakhstan (from ancient times)*, Almaty: Ghylym, 1993, 285 p.
- 9 Leaman O. and Kecia A. (eds.) *Islam: The key concepts*, New York, NY: Routledge, 2008, 200 p.
- 10 Goffman I. *The nature of deference and demeanor. In: Interaction ritual*, New York: Anchor-Doubleday, 1967, 253 p.

Н.МЫҢҒЫШ

Посткеңестік Қазақстандағы хиджаб дискурстары: тарихи және қазіргі аспектілері

Мақала өзімен хиджабтың батыстық зерттеулер мен ислам феминисттерінің жұмыстарынан орын тапқан компаративтік талдауды және мұндай түсіндірулердің қазіргі Қазақстандағы хиджабтың посткеңестік дискурсына қалайша қолданылуын айқындайды. Соңғы жылдары Қазақстанда әйел денесін тұтастай жауып тұрудан ашық «араб стиліне» дейінгі хиджабты киюдің алуан түрлілігі байқалады. Сонымен қатар Батыс және Оңтүстік Қазақстанда орын алған экстремистік шабуылдардан кейін хиджаб билік дискурсы үшін дәстүрлі ислам идеясымен байланыстырылмайтын болған. Бұл мақаланың негізгі зерттеу сұрақтары келесі: хиджабтың батыстық және исламдық нарративтеріндегі қандай түсіндірулер Қазақстанға қолданыла алады? Хиджаб дискурсы посткеңестік Қазақстанда қалай құрылымдалады? Көпшілігі мұсылман аталатын орта азиялық еліндегі хиджабтың «атеизм дәуірінен» кейінгі мағынасы қандай? Қазіргі уақытта Қазақстандағы хиджабқа қатысты секулярлы және діни дискурстардың арасында қандай қатынас бар? Секулярлы көпшілік үшін және жас мұсылмандар үшін хиджаб нені білдіре алады? Хиджаб туралы жас мұсылмандар, әйелдер мен ер кісілер не деуде? Бұл зерттеу өзін мұсылманбыз деп анықтайтын екі ер кісі мен екі әйелдің сұхбаттарына негізделген.

Н.А.Мингишева

Дискурсы хиджаба в постсоветском Казахстане: исторические и современные аспекты

В статье представлен компаративный анализ интерпретаций хиджаба в западных исследованиях и работах исламских феминисток и того, каким образом данные интерпретации приложимы к постсоветскому дискурсу хиджаба в современном Казахстане. Отмечено, что в последние годы в Казахстане наблюдается разнообразие в ношении хиджаба — от полного покрытия женского тела до открытого «арабского стиля». Одновременно доказано, что после экстремистских атак в Западном и Южном Казахстане хиджаб перестает ассоциироваться с идеей традиционного ислама для властного дискурса. Определены основные исследовательские вопросы в данной работе: Какие интерпретации хиджаба в западном и исламском нарративе приложимы к Казахстану? Как дискурс хиджаба конструируется в постсоветском Казахстане? Каково значение хиджаба после «эры атеизма» в центральноазиатской стране с мусульманским большинством? Каковы отношения между секулярным и религиозным дискурсами в отношении хиджаба в Казахстане в настоящее время? Что может означать хиджаб для секулярного большинства и для молодых мусульман? Что говорят молодые мусульмане, женщины и мужчины о хиджабе? Данное исследование основано на интервью двух мужчин и двух женщин, идентифицирующих себя мусульманами.

ӘОЖ 94 (574) «19»

Ә.Б.Жағыпар

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: karakesek334@mail.ru)

Алаш арыстары идеясы — ЕСЕП партиясын құру

Мақалада Алаш ұранды ұлт қайраткерлерінің тәуелсіздік мұратында атқарған саяси және рухани еңбектерінің тарихи сабақтастық тұрғысынан тарихи санада жаңарып жаңғыруының жолдары ХХ ғасырдың 40-жылдары кеңестік кезеңде Қарағанды қаласында құрылған ЕСЕП — Елін сүйген ерлер партиясы негізінде қарастырылды. ЕСЕП өз кезегінде қалыптасу, даму, шарықтау кезеңдерін өткеріп, тарихи сабақтастық арқылы Алаш ұлт зиялыларының идеясынан туындаған Қарағандыда «Елін сүйген ерлер партиясы», Батыс Қазақстанда «Қазақ халқын қорғаушылар одағы», Мәскеудегі «Жас тұлпар», Керекудегі «Жас ұлан», Хасен Қожа-Ахмет құрмақ болған «Жас қазақ» секілді ұйымдармен жаңғырып және соңғы Желтоқсан көтерілісімен — Тәуелсіздікке қол жеткізу екендігі дәлелденді.

Кілт сөздер: Алаш партиясы, Алашорда, Алаш азаматы, Алаш идеясы, Елін сүйген ерлер партиясы, алаштану, Мәңгілік ел.

Кез келген өркениетті ел өз тарихының тамырын тереңнен іздестіреді. Тарихының бастауын ежелгі дәуірлерден тартқан мемлекет мызғымас саяси-идеологиялық сана қалыптастыра алатындықтан, онда ұлттық құндылықтар негізінде қоғамдық келісім және демократиялық өрлеу, нарық пен ғылым байланыстары дамиды. Сондықтанда ұлттың келешегі мен болашағы үшін өткенге бет бұру, одан сабақ алудың маңыздылығы ешқашан төмендеген емес.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялағаннан кейін қазақ халқының бұрын «ақтаңдақ» болып келген тарихы қайта жазылып, сан алуан мәселелер заман талабына сай өзінің ғылыми бағасын беру үрдісі жүргізіліп жатыр. Әсіресе Қазақстанның ортағасырлық, жаңа және қазіргі заман тарихында орын алған көптеген мәселелер қайтадан қарастырылып, іргелі еңбектердің зерттеу нысанына алынды.

Қазақстан егемендігін алғанына, ел тәуелсіз болғанына 23 жыл толды. Осыдан жиырма үш жыл бұрын туған балалар — апталдай бозбала мен бойжеткен. Қазақстан Республикасының азаматтары мен азаматшалары «тәуелсіздік» сөзінің парқына үңіліп, таным-түйсігімен сезіне алып жүр ме? «Тәуелсіздікке біз қалай жеттік, оған жету жолында нендей әрекеттер, іс-қимылдар және кімдер құрбан болды?» деген өзекті сұрақ туындайды. Сондықтанда Қазақстан Республикасында қазіргі таңдағы ең өзекті мәселе бақытымыз баянды, тәуелсіздігіміз ғұмырлы болуына орай, тарихтан

тағылым алған, ұлттық руханият қайнарынан қанып ішкен жас буын-жас ұрпақты тәрбиелеу мәңгілігіміздің мәңгілік мәселесі болып табылады. Бұл ретте тарих тағылымын санада жаңғырта отырып, ұрпақтар сабақтастығын қалпына келтіру үрдісі өзекті сипатқа ие. Ұрпақтар сабақтастығы ең бірінші кезекте кешегі «Алаш» ұранды ұлт зиялыларының қазақ мемлекеттігін қалпына келтірудегі тарихи ерен еңбегін бүгінгі отандық тәлім-тәрбие өзегіне айналдыру деп білеміз. Бізге отаншыл терең білімді зияткер жастар керек. Ал, олардың бойтұмар етіп ұстанар тұлғалары Алаш ұранды арыстар идеясы болса, туған отанымыз — Қазақстанның рухани және экономикалық өркендеуі жаңа сапалы өреге шығарына сенімдіміз. Біздер үлгі-өнеге алатын алдыңғы толқын ағалардың кешегі тоталитарлық жүйе қысымындағы азаматтық ерліктері, елдік жолындағы қызметтері өшпес өнеге.

Мақаламыздың басында қойған сұрағымызға жауап қарастырсақ: «Тәуелсіздік — мемлекеттің өз саясатын өз еркімен жүргізуге қабілеттілігі. Тәуелсіздіктің нышандары ретінде мемлекеттің әлемдік қауымдастық мойындаған аумағының болуы, сол аумақты басқаратын мемлекеттік биліктің болуы, елдікті нақыштаған әнұран, тудың және елтаңбаның болуын атауға болады. Саяси тәуелсіздікті экономикалық тәуелсіздікпен ұштастырмайынша, толыққанды тәуелсіздікке жол жоқ», — деген анықтамадан шығатын қорытынды адам баласы бостандықта, ешкімге кіріптар болмай, өз несібесімен, өзіне қолайлы жағдаятын жасап өмір сүру [1]. Ежелгі дәуірдегі Тұмар ханшайым, Шырақ батыр, атақты Атилладан бастау алатын азаттық жолы әр ғасырда өзінше түрленіп отырды. Тәуелсіздікке жету жолында қаншама бабаларымыз құрбан, егеменді ел боламыз деп жандарын қиды. Азаттық аңсаған, армандап өткен арыстарымыздың саны шексіз. Тарихтан бізге мәлім, Әбілқайыр ханның елшілігі 1731 жылы Ресей империясының патшайымы Анна Иоановнаға бодан болуға келіскені. Осы тарихи құжаттан бастап, ешқашан біреудің кіріптары болып көрмеген қазақ халқына бодандықтың қыл бұрауы мойнына тағылды. Өміріміз жақсылық пен жамандықтан құралғандықтан, әр істің де екі жағы болады. XVIII ғасырда қазақ халқының басына түскен нәубәт кезеңдеріне қысқаша жолу жасасақ, оңтүстік-шығыста «арыстанша ақырған» жоңғарлар, шығыста «аюша ырылдаған» Қытай, оңтүстікте «қасқырша ұлыған» Азия хандықтары, солтүстікте «жолбарысша атылғалы» тұрған Орыс империясы жан-жақтан қысым көрсетті. Халық қамын әріден ойлаған Әбілқайыр хан бастаған Кіші жүз сұлтандары мен жайсандары бодан болу арқылы қазақ халқын аман-есен оттан арашалап алып қалу мақсатын ұстанды. Бірақ бодандықтың қамыты мықты байланып, 300 жылға жуық уақыттан кейін күрмеуі шешілді. Егемен, тәуелсіз ел боламыз деп, 300 жылға жуық аралықтың ішінде әр жылда, әр жерде толассыз, тоқтамай ашық та, жасырын да, отаршылдыққа бағытталған көтерілістер болды. Өйткені бұл заңдылық еді, қазақ халқының түп тамырына қарасақ, ең далада еркін өскен, бодан болып көрмеген. XVIII ғасырдың өзінде бодандыққа қарсылықты қазақтың ұлы Абылай ханымыздың қайтсе де елді аман алып қалу саясатынан және ғасыр аяғындағы батырымыз Сырым Датұлы көтерілісінен көреміз. XIX ғасырда батырларымыз бен бағландарымыз бодандыққа қарсы атқа мінді. Бәрін айту мүмкін емес, қазақтың соңғы ханы Кенесары хан, Исатай мен Махамбет батырларымыз және ғасыр ортасына қарай қарт Жанқожа батырларымыз қарсы көтерілді. XX ғасырда әлем өзгеріп, заманға сай адамдарда өзгерді. Ғасыр басы әлемде қанды қырғын соғыспен басталды. «Екі түйе сүйкенсе, ортасында шыбын өледі» демекші, соғыс әсері қазақ халқына да тиді. Майдан даласындағы тыл жұмысына бұратана халықтан 19–43 жас арасындағы ер азамат алына бастады. Құнарлы жерінен, шұрайлы көлінен айырылған қазақ, енді азаматтарынан тірідей айырылуға көнбей, отаршылдыққа қарсы әр жерде көтерілістер басталды. Ірі орталықтары Торғай мен Жетісу болып, басшылары қазақ батырлары Әбдіғаппар Жанбосынов пен Амангелді Имановтар болды. Заманына сай мұздай қаруланған Ресей империясының әскері көтерілісті басып, халықты қырғынға ұшыратты. Осы кезеңде қарудың күшін ғылым мен білім орнын алмастырған қазақ зиялылар шоғыры тарих сахнасына шықты. Әлемдік империалистік мемлекеттердің қулық ойларын алыстан түсінген, зиялы қауым өкілдері қазақ халқын оқу оқып, білім іздеуге, өнер үйренуге бір сөзбен — көкірегі ояу, көзі ашық болуға шақырды. Ұлт зиялылары мұсылманшыл түркі жәдитшілдігімен толық сабақтастық таба білді. Ойларын іске асыру үшін, жеке партия және оның өз органы — газет, журналы болды. Әр партияның мүшелері, ұлт зиялылары пікірлері әр түрлі болғанымен, бәрінің алдына қойған көксеген ой — арманы мен мақсаты біреу-ақ — егеменді ел болып, тәуелсіздікке жету. Солардың ішінен айрықша көзге түскені Алаш партиясы болды. «Алаш» партиясы 1917 жылы 21–26 шілдеде Орынбор қаласында Жалпықазақтың съезінде құрылды [2; 999]. «Алаш мұрасы» сериясын жарыққа шығарушы авторлар ұжымы «Алаш» терминіне: «Алаш (ежелгі түрік сөзі — *бауырластар, қандастар, туыстар*) — көне заманда, түркі халықтары бөліне қоймаған қауым кезінде дүниеге келген ұғым. Орта ғасырлық және одан ерте

кезеңдегі деректерде қазақтың өз алдына ел болып хандық құрғанға дейінгі ежелгі тайпалардың ортақ атауы. «Алаш» сөзі қазақ атауының баламасы ретінде берілген. «Атамыз — Алаш, керегеміз — ағаш» деген қазақ халқы ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресінде ежелгі «Алаш» ұғымына қайта оралып, оны бостандық пен бірліктің ұраны етіп алды. Соның дәлелі ретінде «Алаш қозғалысы», «Алашорда», «Алаш» деген ұғымдарды атауға болады. «Алаш азаматы» деу қазақ халқының ауыз бірлігіне, елдің, жердің тұтастығына мегзейді», — деген анықтама береді [3]. Ата-баба арманы үзілмей жеткен Алаш ұранды ел тұтқаларының дала даналарының елдік идеясын XX ғасыр басында Алаш қайраткерлері дамытты. Оның да өзіндік заңдылықтары бар, «Мәңгілік ел» идеясы қазақтың киелі жері Алтайда көтерілді. Алаштанудың негізін қалаушылардың бірі, ғалым Мәмбет Қойгелді: «Алаш идеясы бұл қазақ халқының күнделікті тыныс-тіршілігінен бастау алады», деп ой түйіп, Алаш идеясының қайнарын: «Алаш идеясы бұл белгілі бір топтың еркімен өмірге келе салған жасанды, сондықтан да өткінші құбылыс емес. Ол ұлтпен бірге өмір сүретін, ұлт өмірінен тамыр алған құндылықтар жиынтығы, яғни ол қазақ ұлтының түрлі тарихи кезеңдерде өмірлік мүддесін білдіріп отыратын манифест бағдарлама. Алаш идеясын өмірден біржола ығыстырып тастауға көп күш жұмсаған кеңестік билік өмірден кете салысымен Алаш идеясының қайта жаңғырып, жаңадан күш алуы оның өміршеңдік сипатын анықтайды» деген жолдардан тарихи сабақтастықтың үзілмегенін көреміз [4; 4]. Төлепберген Болатбек Алаш идеясын XX ғ. басында ту етіп ұстағандар мен жалғастырушылар хақында: «Мұқым Алашқа ұран болған Алаш идеясы — ақыл тоқтатқан аға буынның бастауымен ерте есейген жас ұрпақтың жалғастыруымен тағылымы бүгінге сабақ боларлық салмақты да жасампаз идея», — деп ой қорытады [4; 13, 14].

Алаш партиясының заңды мұрагері, Қазақтың тұңғыш ұлттық мемлекеті 1917 жылы желтоқсанның 5–13 күндері аралығында Орынбор қаласында жалпықазақтың II Съезі Алашорда ұлттық үкіметі құрылып, жабық дауыс беру нәтижесінде Әлихан Бөкейхан — Ұлт Кеңесінің Төрағасы болып сайланды [2; 329–333]. Осы Алаш партиясы жайында Ханкелді Әбжанов: «Торлаған тұманнан жол таппай тұрған халқын өрге сүйреген күш Алаш қозғалысы еді. Саяси мәдениеті әлемдік деңгейге көтерілген, кәсіби даярлығы заманының сұранысына сай, адамгершілік-имандық қасиеттері ұлы даланың сан ғасырлық құндылықтарымен суғарылған Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Тынышбаев, Ж.Ақпаев, М.Шоқай, Б.Қаратаев сынды дүлдүлдер бастапқыда осынау қозғалыстың тұлғалық-интеллектуалдық әлеуетін сомдаса, іле-шала Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, С.Лапин, тағы басқалар әрлендірді. Қ.Кемеңгерұлының 20-шы жылдар басында Ә.Бөкейханды білімімен Еуропаның таңдамалы оқымыстыларына тең түсіп құрдас болған деуінде тарихи шындық бар. Әлекеңдер мен Ахандардың сарқытын ішкен М.Әуезов, көзін көрген С.Сейфуллин кейінде бірі әлем әдебиеті классиктері қатарынан орын алса, екіншісі қазақ әдебиетіндегі социалистік реализм тәсілінің негізін қалаушы ретінде тарихқа енді. Біз бұл жерде саяси және таптық ұстанымдары әр қилы азаматтарды бір қауымға бекер топтастырып отырған жоқпыз. Өңгіме олардың бәрі ұлтшыл, ұлтжанды, ұлты үшін білімі мен білігін, күш-қуатын жұмсағанында, тіпті құрбандыққа барғанында», — дейді [5]. Осы ойдан түйетініміз, алып орыс империализміне халқымызға тән батырлық пен ерлікке сай, қазақ ұлтына деген шексіз махаббаттың арқасында қасқайып қарсы шықты. Алаш зиялыларының алдыңғы және кейінгі буынының ойлаған ойы, іске асырамын деген армандары үзілмей жеткен тарихи сабақтастық арқылы Қарағандыда «Елін сүйген ерлер партиясы», Батыс Қазақстанда «Қазақ халқын қорғаушылар одағы», Мәскеудегі «Жас тұлпар», Керекудегі «Жас ұлан», Хасен Қожа-Ахмет құрмақ болған «Жас қазақ» секілді ұйымдармен жаңғырып және соңғы Желтоқсан көтерілісінің қылмысымен асқақтады.

Алаш идеясы үшін күресті кеңестік билік жағдайында жалғастырған қоғамдық ұйымдар мен жеке азаматтардың қызметі арқасында Тәуелсіздікке жетудің жолдары жатыр. Қазақстан Республикасының мұрағат құжаттарын сараласақ, XX ғ. 30-жылдардың аяғы мен XX ғ. 90-жылдардың аралығында жастардың, соның ішінде жоғары оқу орындарының студенттері мен мектеп оқушыларының Алаш идеясын ту етіп көтеру ниеттерін көреміз. Іс-қимылдарын ресми тіркелмеген саяси-қоғамдық ұйымдар мен топ және партиялар құрып мақсаттарын жүзеге асыруға талаптанған. Негізін XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларының шығармаларымен танысу арқылы өз бойларына дарытқан. Кеңестік қатал жүйе тұсында оқылуға тыйым салынған ұлт зиялы қауымның шығармаларымен жүздесу сәттерін сыйлаған ұлт болашағын ойлаған оқытушылар қуғын-сүргіннің шет жағасын білсе де жасырын түрде бағыт-бағдарлардың беріп отырғанын көруімізге болады. Сөзіміз дәйекті болуы үшін, бір ғана Қарағанды өңірінде XX ғ. 40-жылдардың басында

Қарағандыдағы екі жылдық мұғалімдер институтына түскен студенттердің «ЕСЕП — Елін сүйген ерлер партиясын» мысал етіп алсақ та жетеді. Дана халқымыз: «Ұстазы жақсының — ұстамы жақсы», — деп бекер айтпаған. Өзінің ізденімпаздығы және ұстазының жеке кітап қорынан Алаш көсемдерінің бұрын көрмеген, оқымаған кітаптарымен танысты. Ол кітаптар Ахмет Байтұрсыновтың «Маса», «Қырық мысал», Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ» және Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті», 1-бөлім, «Ұлтшылдық дәуірі» («Қазақстан» баспасы, 1932, Қызылорда) латын әрпімен шыққан кітабы. Аталған кітаптарды, оқуға тыйым салынған оқулықтарды студенттерге тараттың деген жала Айтбай Нәрешовтың алдынан шығып, азап шеккен азаматтар қатарына қосылды [6; 4]. Осы кітаптарды оқып шыққаннан кейін халықтың нағыз досы Алаш партиясы екеніне толық сенгендері жайында Махмет Темірұлы: «Алдағы уақытта сол Алаш азаматтарының жолын қуып, туған еліміздің азаттығы, бостандығы үшін күресуге бел будық», — дейді [7; 6]. Осыдан шығатын қорытынды, біздің жыл санауымызға дейінгі және онан кейінгі уақыт аралығында тарихтың бұрқанған от-дауылдарында жеңін — жастық, етегін төсек етіп, тіршілік етіп келе жатқан халық деген жарықтық тумасында бостандыққа құштар, еркіндікке ғашық. «Еңкейгенге — еңкей, ол әкеңнің құлы емес, шалқайғанға — шалқай, ол құдайдың ұлы емес», — дейтін қазақ халқының даналығында да көшпелі жұрттың көп ғасырлық тәжірибиесінен туындаған әлсізді жәбірлемейтін күштіге көңісі келмейтін кекесінді ойы тұнып жатқан жоқ па?

1937–1938 жылдары жаппай ұлт зиялыларын репрессияға ұшыратқаннан кейін, бір партиялық жүйемен қабаттаса, ұлттық тәуелсіздікті армандаған, ЕСЕП партиясының болғандығын ҚР ҰҚК құжаттарында: «...Искаков и Темиров в период учебы в Нуринской средней школе, а затем в 1940–1942 годах в Карагандинском учительском институте создали антисоветскую националистическую организацию «ЕСЕП» (партия героев, любящих Родину), которая своей задачей ставила отторжение Казахстана и республики Средней Азии от Советского Союза и создания на их территории буржуазного государства; проводили среди казахской молодежи антисоветскую агитацию, читали контрреволюционную литературу», — деп көрсетіледі [8]. Осы құжаттарды саралап, ЕСЕП партиясы тарихын төрт кезеңде бөліп қарастырғанды жөн деп білеміз:

- 1) қалыптасу кезеңі — 1940–1942 жылдары;
- 2) даму кезеңі — 1944–1951 жылдары;
- 3) шарықтау кезеңі — 1960–1964 жылдары;
- 4) тарихи сабақтастық кезеңі — тәуелсіздікке қол жеткізу.

Бірінші, қалыптасу кезеңі, 1940–1942 жылдары қайнар көзін Алаш идеясынан алған, Қарағанды облысы Нұра ауданының Казгородок (қазіргі Кертінді) ауылындағы орта мектепті бітіріп келген бір топ оқушы Қарағандыдағы екі жылдық Мұғалімдер институтына түскен студенттерден басталады [6; 6]. Бүркіт Ысқақов ел өмірінің ащы шындықтарын көзімен көріп, көкірегімен ой түйіп жүрген 17 жасар жасөспірім, осы институтта қазақ әдебиетінің аға оқытушысы А.Нәрешевтен тәлім алуы ой өрісінің жетіліп толығуына әкелді. Айтбай Нәрешов басшылығымен құрылған «Жас қалам» үйірмесіне Бүркіт Ысқақов көмекші болды. Үйірмеде жүрген кезінде Алаш қайраткерлерінің, оның ішінде Ахмет Байтұрсыновтың «Маса», «Қырық мысал», Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ» және Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті», 1-бөлім, «Ұлтшылдық дәуірі» («Қазақстан» баспасы, 1932, Қызылорда) латын әрпімен шыққан кітаптарын үйірмеге әкеп бірге талдайтын. Мысалға, Ахмет Байтұрсынұлының:

*Қазағым елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді, оянып!
Қанған жоқ па әлі ұйқың,
Ұйықтайтын бар не сиқың?! —*

деген өлеңдерді оқып халықтың нағыз досы Алаш партиясы сияқты өз еліне қызмет ететін партияның керек екенін түйсінеді. Саналы да арлы жастардың көкейлерінде «біз келешекте не істеуіміз керек?» деген сұрақ мазалайды. Оған жауапты Мағжан Жұмабаевтың:

*Кене мен Абылайдың жолын құмай.
Жапанда жайылудың мәні қалай?! —*

деген өлең жолдарынан табады. Өздерінің келешекте қазақ халқының азаттығы, тәуелсіздігі үшін күрескен Абылай мен Кене хандардың жолын қууға бел байласады [9]. Суырып салма ақындығы мен қайсарлығын мына естеліктен көреміз: «Тарих сабағының мұғалімі Қабзәкір Байтасов студенттерден карта алдында сабақ сұрайды. Кезек Бүркітке келеді, мұғалім оған күлімдеп: «Сен, шын ақын болсаң, осы картаға қарап тұрып, көп ойланбастан бір ауыз өлең шығарып жіберші», — дейді. Сонда ол комданған бүркітше ширыға түсті де, көп ойланбастан: «Уа, Азия, ұлысың, Ұлылығың құрысын. Құрысын демей не дейін, Еуропаның құлысың», — дегенде мұғалім де, тындап отырған біздер де Бүркіттің ақындық алғырлығына өте риза болып, сүйсініп қалдық», — дейді [10; 34].

ЕСЕП партиясының белді мүшесі Махмет Темірұлы: «1941 жылдың бас кезінде «ЕСЕП» партиясы дүниеге келді», — дейді [10; 36]. Бүркіт Ысқақов (негізін қалаушы), Махмет Теміров (орынбасары), Елеш Бимағанбетов, Дәкен Шалабеков, Аманжол Дүйсенбаев, Әшім Сүлейменов, Жанайдар Әубәкіров — бұлар институтта оқып жүрген студенттер. Ауылдағы пікірлес достары және партия мүшелері: Рақыш Бұйрабеков, Кәмәли Рахметов, Қажыкен Тінтаев, Аққошқар Мұқанов, Байдалы Боқаев, Ақаш Мұқанов, Балапан Сәкібаев, Орынбай Сауқанов, Сайдалы Кенжебаев (Мақуов кейіннен). Тарих факультетінің студенттері де пікірлес болған, олар Нұркенов Ахметжан, Сейітов Қайлеш, Аманбаев Мұқаш, Әубәкіров Хайриден. Институтта Бүркітпен жақсы достардың бірі Жаппар Өмірбеков және ерекше тілектестері Оңайбек Құдышұлы, Орынбай Айтмағанбетов. Құптаушылар сол кездегі жалғыз Жамбыл атындағы қазақ мектебі оқушылары да болды. Мектепке барып Алаш ақындарының өлеңдерін оқып, жырмен сусындандыратын оқушыларды. Мақсаты — тәуелсіз ел болу, міндеті — жастарды ұлттық рухта тәрбиелеу. Мақсатқа жету үшін, міндетін іске асыру үшін өз бағдарламасы мен заңдарын құрды. Бағдарламасын қорытындылап айтар болсақ: «отарлық бұғаудан босану; азаттық алу үшін күресу; саяси жағдайды алдын ала бағамдай білген, коммунизмге зор қауіптің төніп келе жатқанын, КСРО талқандалса қолайлы жағдайды пайдалану; жастардың ұлттық ой-санасын ояту; туған халқының мүддесі мен намысы үшін жан аямай күресу; келешекте көздегендері халықтық мемлекет; Қазақстанда тұратын, туып өскен, туған жерін сүйетін халыққа арқа сүйейді; отарлық бұғаудағы халықтармен одақтасу; түбі бір түркі елімен ынтымақтасу; дін Исламды ұстанған халықтармен бірігуге талпыну; коммунистік жүйе құрсауындағы елдерді қолдауға шақыру; «ЕСЕП» партиясының төңірегіне жиналындар. Туған жер, туған халқын үшін жан пида!» [11]. Қазақ жастарының санасына осы айтылғандарды сіндіруге, біріншіден, әкімшіл-әміршіл жүйе кедергі жасаса, екіншіден, империалистік мемлекеттердің әлемді бөлісу саясатынан тұтанған Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуы «ЕСЕП»-тің кең таралуына мүмкіндік бермеді.

Екінші даму кезеңі, 1944–1951 жылдары ұлттық тәуелсіздік үшін жүргізілген үгіт-насихат нәтижесіз болмады. Оның дәлелі, әділетсіз қоғамға қарсылық кейінгі буыннан қолдау тапқанын: «1944 жылдың тамыз-қазан айларында өмірге әлі келмеген «Елін сүйген ерлер партиясы» (ЕСЕП) партиясының белсенділері ретінде «Советтік Қарағанды» газетінің қызметкері Бейсембай Жақсылықов, облыстық драма театрында істейтін Зейнолла Әбілдин, Жамбыл Рүстемов, «Социалистік Қазақстан» газетінің Қарағанды облысы бойынша меншікті тілшісі Жаппар Өмірбеков Қарағанды облыстық ішкі істер (НКВД), мемлекеттік қауіпсіздік (КГБ) басқармалары тарапынан тұтқындалады», — деп көрсетіледі [12; 411]. Автор Әбдіжаппар Әбдәкімұлы айтқандай, өмірге әлі келмеген емес, ұлттық қауіпсіздік құжаттарынан және ЕСЕП партиясының құрылу кезеңінде: «институтта Бүркітпен жақсы достардың бірі Жаппар Өмірбеков» — деген жолдардан көргеніміздей, ЕСЕП партиясының даму кезеңі екенін көреміз. Осы айтылғандарға қосымша, жеке қордағы ҚазКСР Орталық Атқару Халық Комиссарияты Қарағанды облысы, Тельман ауданының халық бөлімінің, Токаревка ауылында 25.09.1944 жылы № 404 анықтамасы құжатында: «Өмірбеков Ж. 15.08.1942–28.03.1943 жылдар аралығында Ақтөбе орта мектебінің оқу ісінің меңгерушісі, 28.03.1943 жылдан Елтай орта мектебінің директоры, 20.08.1944 жылы жұмысынан басқа жұмысқа ауысуына байланысты босатылды», — деп нақтылайды. Анықтама айтылған жағдайдың кету себебі, жасөспірім емес жиырма төрт жасқа аяқ басып, ақыл тоқтатқан жас жігіт директорлық қызметінен өзінің көп ұзамай істеп жүрген істерінің әшкереленетінін біліп өз еркімен қызметінен кетуі де мүмкін. Осылай қорытынды жасауымызға, Ұлы Отан соғысы жүріп жатқан уақытта, мамандардың тапшылығы айқын сезіліп тұрған кезде директорлық қызметтен босату сол мезгілде мүмкін емес болатын. Қазақ КСР Жоғарғы Соты 24 желтоқсан 1956 жылғы шығыс нөмері — 22/ очзо н анықтамасы құжатында: «Омирбеков Жаппар Ералиевич 04.06.1945 жылы ұлттық Ішкі істер комитетінің қарамағындағы Ерекше мәслихаттың (Особое совещание, қысқаша — ОСО) Қаулысымен сотталған. ҚазКСР Жоғарғы Соты Қылмысты істер жөніндегі Коллегиясының 20 желтоқсан 1956 жылы әрекетінде

қылмыс құрамы болмағандықтан, қозғалған іс қысқарады», — деп қорытындыланған. 14.04.1993 және 30.11.2000 жылғы толықтырулармен «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы бойынша Жаппар Өмірбекұлының құқы қалпына келтірілді [13]. Қалған бірге ұсталған азаматтардың тағдыр тәлкегін: Ерекше мәслихаттың Қаулысымен Б.Жақсылықов пен З.Әбілдин РСФСР Қылмыстық кодексі 58-ші бабының 10 және 11-ші тармақтарына сәйкес жазаланған. Жазаларын Колыманың Верховянск деген ең суық нүктесінен 120 шақырымда орналасқан Худан Кен барлау басқармасында 50–70 градусық аязға төтеп беріп он жыл өмірлерін еңбек пен түзеу лагерлерінде өткізген», — дейді [12; 411]. Тоталитарлық жүйе құрсауынан ұлттық көзқараспен шыққысы келген ойлы азаматтарды отап отырды.

1950 жылы 26 желтоқсанда «Правда» газетінде Т.Шойынбаев, Х.Айдарова, А.Якуиндердің «Қазақстан тарихы мәселелерін марксистік-лениндік тұрғыдан баяндайық» деген мақаласының жариялануы кезекті қуғын-сүргіннің басталуына себеп болды. «ЕСЕП» партиясының мүшелері Алматыда жүрген кездерінде де бастаған істерін тастамай жалғастыруда болады. Аса сақтықпен жастардағы ұлттық рухты дамытуы жайлы: «...Ысқақов пен Теміров Ұлы Отан соғысы біткеннен кейін заңға қарсы қарым-қатынастарын қалпына келтіріп, 1950 жылы Алматы педагогикалық институтының студенттері Қалиев, Азанбаев және Аманқұловтарды өз топтарына тартқан», — деп түйінделген [8]. Ұлтжанды азамат Бүркіт Ысқақов өзінің «ЕСЕП» партиясы мүшелерімен ақылдаса келе, Е.Бекмахановты қолдап, Кенесары қозғалысын отаршылдыққа қарсы бағытталған күрес екенін дәлелдеп жауап хатты «Правда» газетінің өзіне жазуға келіседі. Сол кездегі үш адамның бірі МКҚ-нің астыртын жансыз адамдары болатын. Сондықтан Бүркіт Ысқақов 1951 жылдың 18 қаңтарында «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш») газетінің жауапты хатшысы қызметінде, жұмыста отырған жерінен қауіпсіздік қызметінің адамдары тұтқындайды. Бостандықта қалған «ЕСЕП» партиясы мүшелерін Махмет Теміров, Нарешев Айтбай, Нарешев Рамазан, Қалиев Жакен, Азанбаев Мұстахим, Аманқұлов Адырбектерді бірінен кейін бірін ұлттық қауіпсіздік қызметкерлері тұтқындайды [8]. Тергеу алты айға созылып, Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Қылмысты істер Жөніндегі Коллегиясының 1951 жылғы 14–15 маусымдағы үкімі бойынша РСФСР Қылмысты істер кодексінің 58–10, 58–11-баптарының 2-тармағымен айыпталып, Бүркіт Ысқақов, Махмет Теміров, Нарешев Айтбай 25 жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға кесіліп, оған қосымша 5 жылға азаматтық құқығынан айырылады. Нарешев Рамазан, Қалиев Жакен, Азанбаев Мұстахим 10 жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға кесіліп, оған қосымша 4 жылға азаматтық құқығынан айырылады. Аманқұлов Адырбек 8 жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға кесіліп, оған қосымша 3 жылға азаматтық құқығынан айырылады [8]. Махмет Теміров пен Нарешев Айтбайды Сиблагқа — Иркутск облысына айдауға жіберсе, қалған бесеуін Бүркіт Ысқақов, Нарешев Рамазан, Қалиев Жакен, Азанбаев Мұстахим, Аманқұлов Адырбектерді 1948 жылы Жезқазған өңірінде, басқармасы Кеңгір елді мекенінде құрылған «Степлаг» лагерінде тұтқында өмірлері өтті [10; 88]. Осы жылдары «Үкіметке қарсы үгіт жүргізгендер», «Отанына опасыздық жасағандар» деп аталатын 58 баптың 10–11 тармағы бойынша немесе «үштіктің» бұйрығымен азапталған тұлғаларымыз қаншама еді. 1956 жылдың атақты, аты шулы XX съезд жеке басқа табынуды әшкерелеуі, Коммунистік партияның саясатына оң өзгерістер енгізді, ұлт зиялыларына оң әсерін тигізді. КСРО Жоғарғы Соты Қылмысты істер жөніндегі Коллегиясының 1956 жылғы 17 қарашадағы Қаулысы бойынша Бүркіт Ысқақов бастаған «ЕСЕП» партиясы мүшелері толық ақталып, партиялықтары қалпына келтірілді. 14.04.1993 жылғы «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы бойынша «ЕСЕП» партиясы мүшелері құқықтары қалпына келтірілген [8].

Үшінші шарықтау кезеңі, 1960–1964 жылдары «ЕСЕП» партиясының идеясы жанданып, жоғары оқу орындарында кеңестік өкіметке қарсы үндеулер мен ұран-парақшалар шыға бастады. Осы жылдардағы қарсылық туралы, мұрағат құжаты №12-іс айыптау қорытындысының деректерінде, ұйымдастырушылары Зейнолла Игіліков пен Кәмел Жүнісов. Олар 1961 жылдың қаңтарында кездесіп, өздерінің антикеңестік ойларымен бөліседі, олардың ішінде жүргізіліп отырған саясатты, орыс коммунистерінің бел алуы, қазақ тілі мен мәдениетінің жоғалуы және т.б. 1961 жылдың наурызында өздерінің ойларын жазбаша түрде жоғары оқу орындарындағы жастарға жеткізуді көздеген. 1961 жылдың сәуір айының екінші жартысында Игіліков жазып, Жүнісов құптап, «Жас қазақ» атымен редакциялаған. 1961 жылдың 22 сәуірінде Шет аудандық тұтынушылар одағында хатшы Рымкеш Нұртазинамен жақындықтарын пайдалану арқылы 14 данамен жазу машинкасында жоғарыдағы құжатты көбейткен. 1 Мамырда 10 парақты Ақшатау кентіндегі поштамен Қазақстанның түрлі жоғары оқу орнындарына жіберген. Өздері тұратын Ақсу-Аюлыны

біліп қоймас үшін, із адастыру үшін жасаған. Бұл хаттармен Орал және Қызылорданың мұғалімдік институттарында, Алматының шаруашылық және Киров атындағы Қазақ ұлттық институттарында жоғары оқу орындарының студенттерінің көп бөлігі танысқан. Бірақ 1962 жылдың 10 желтоқсанында Зейнолла Игілікөвты, ал 1962 жылдың 17 желтоқсанында Кәмел Жүнісовты тұтқындайды. № 12 — қылмыстық істің айыпталушылары З.Игілікөв және К.Жүнісов Қазақ КСР Қылмыстық кодексінің 56-бабының 1-тармағы мен 58-бабы бойынша тағылған айыпқа байланысты өздерінің кінәлерін толық мойындады. Айыптау қорытындысы Қарағанды қаласында 8 наурыз 1963 жыл дайындалды. Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің Қарағанды облыстық басқармасындағы тергеу бөлімінің аға тергеушісі мен Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті Қарағанды облыстық басқармасының бастығымен келісілген», қысқаша нұсқасы осындай [14; 160–161]. ЕСЕРП партиясының шарықтау кезеңіндегі хаттарды жоғары оқу орындарына таратуынан барлық қазақ елін қамтуға тырысқанын көреміз. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы мен өз Ата заңы бола тұра, ұйықтап жатқан қазақ елін жаппай ояту мақсатын сеземіз. Іске байланысты 1963 жылы 18–19 наурызда ашық түрде Қазақ КСР атымен, Қарағанды облыстық соты үкім шығарып, бұйырады: «К.Жүнісов және З.Игілікөв Қазақ КСР Қылмыстық кодексінің 56-бабының 1-тармағы мен 58-бабы бойынша 3 жылға бас бостандығынан айырылады. Еңбек пен түзеу лагерінде күшейтілген тәртіпте Игілікөв Зейнолла, жалпы тәртіпте Жүнісов Кәмел болуы тиіс», — деп бекітіледі. Потьма еңбекпен түзеу лагерінде жазаларын өткереді. Зейнолла Игілікұлы Потьма еңбекпен түзеу лагерінің № 11 лагерлік бөлімшесінен 1965 жылы 10 желтоқсанда босатылады. ҚР Бас Прокуратурасы 07.05.1993 жылғы № 13/396–93 бұйрығымен Жезқазған облысы, Шет ауданы, Ақсу-Аюлы совхозының тұрғыны Зейнолла Игілікұлының құқы қалпына келтіріледі [14; 162]. Кәмел Жүністеігі Тәуелсіздік алғаннан кейін ғана қудалаудан құтылып, құқы қалпына келтірілген [15].

Зейнолла Игілікұлы мен Кәмел Жүністеігінің «Жас қазақ» атымен редакциялаған хаттарының әсері Қарағандыдағы жоғары оқу орындарының да студенттерінің арасынан қолдау тапты. Оған мысал ретінде, Қарағанды педагогикалық институты, тарих-филология факультеті, қатысушылар физика-математика факультеті мен нақты ғылымдар факультеттерінің комсомол активтерімен 8 мамыр 1964 жылы өткен жабық комсомол жиналысында қаралған күннің мәселесі студент-комсомолдар Омарбеков Мақсым, Сауғабаев Кәрім, Әдікәрімов Совет, Спаин Аманжолдардың жеке істері қаралады. Істі қарау барысында Кәрім Сауғабаевқа: «Жүнісовтың соты болған кезде сіз неге өзгелерден ерекше көп «Тоқтат енді» деп неге айқайға бастың. Бұл жағдайды сотпен келіскеушілігіңді қалай түсіндіресің?», — деген сұрақтар қойылған. Аманжол Спаинға сөз кезегі берілгенде 1961 жылы бірінші курста оқып жүрген кезде Ақбастаудан хат келгенін айтады. Осы екі мысалды талдағанда ЕСЕРП партиясының жастарға жүргізген үгіт-насихатының жемісі және жоғары оқу орындарында оқып жүрген жастардың санасына ұлттық рухты себуі нәтижелі болды. Істің шешімі Мақсым Омарбеков пен Кәрім Сауғабаевты БЛКЖ Одағынан (ВЛКСМ) және оқудан шығарылды. 4 курс студенті Әдікәрімов Советті БЛКЖ Одағынан шығару және Спаин Аманжолға жеке ісіне кіргізумен қатаң түрде ескерту берілді. Студенттер Омарбеков Мақсым, Сауғабаев Кәрім соңғы бітіретін курстан 1964 жылы оқудан қуылған, өйткені Елін сүйген ерлер партиясының идеясын жандандырған «Жас қазақ» ұйымын құрған деген айып тағылады [16].

Төртінші тарихи сабақтастық кезеңі — Тәуелсіздікке қол жеткізу. ЕСЕРП (Елін сүйген ерлер партиясы) партиясында болған азаматтардың фотосуреттері мен құжаттары Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану мұражай экспозициясында ашылған «XX ғасырдың 30–50-жылдарындағы Қазақ зиялыларының тағдыры» залына қойылған. Осы ойымызды Махмет Темірұлының сөзімен сабақтастырсак: «Бірақ еркіндік, дербестік жолындағы ұлы қозғалыс қазақ халқының, хандары мен билерінің, батырлары мен бағландарының ел қорғаған жорықтары мен шайқастарынан, ұлт-азаттық күрестерден, Алаш идеясынан, содан туындаған «ЕСЕРП», Мәскеудегі «Жас тұлпар», Керекудегі «Жас ұлан», Хасен Қожа-Ахмет құрмақ болған «Жас қазақ» секілді ұйымдардан, Желтоқсан көтерілісінен тұрмай ма?» [7; 6]. Осы мақаламен айтпақ ойымыз, «ЕСЕРП» партиясы сол кезде тәуелсіздігімізді алып бермесе де, қауіпсіздік қызметінен басқа ешқай жерде тіркелмесе де, халық жүрегінен орын алды. Ол тәуелсіздікке жетеміз деген қайсар сенімді одан әрі бекітіп, үзілмеген тарихи сабақтастық арқылы Желтоқсан көтерілісімен ұштасты. Ал, Желтоқсан көтерілісі 70 жыл дүркіреген алып Кеңестер Одағын таратуға алғы шарт жасады.

Мақаламызда айтылған жағдайларды саралай келіп, тәуелсіз елімізде өзекті «Алаштану» мәселесінің шешу жолын қарастырғанда біржақты көзқараспен шындыққа жете алмайсың, объективті бағасын бере алмайсың және оның түйінін қарқата алмайсың. Кеңестік кезеңді ұлт тарихында алар

орнын Ханкелді Әбжанов: «Большевиктік идея толқынында кеңестік негіздегі қазақ мемлекеті дүниеге келді, аумақтық тұтастыққа қол жеткіздік, республиканың экономикалық, әлеуметтік, мәдени келбеті шырайланды, халықтың интеллектуалдық әлеуеті жаңаша қалыптасты. Ең бастысы — тәуелсіздіктің алғышарттары ХХ ғасыр басында емес, ХХ ғасыр аяғында, яғни социализм қойнауында, пісіп-жетілді. Демек, кеңестік дәуірді жөн-жосықсыз қаралай берудің реті жоқ, сынның шын болғаны жөн», — деп өзінің ойын түйіндеп: «Бірақ тоталитаризмнің қазақ халқы кешірмейтін, ұмытуға жатпайтын, ұрпақтан ұрпаққа аманаттайтын екі қылмысы да бар. Бірі — 1917 жылғы қазанда билікке келгеннен 1991 жылы тарқағанша СОКП үздіксіз жүргізген кеңестік саяси қуғын-сүргін, екіншісі — әр жылдардағы, әсіресе 1931–1932 жылдардағы ашаршылық. Ғылымда тарихпен тәрбиелеу деген қағида бар тәрбиелеумен қоса тарих таразылай да, жазалай да біледі», — деген сөзінен шығатын қорытынды, кеңестік жүйенің билікке келуімен қатар келген қуғын-сүргінді әр жылдардағы шарықтау кезеңдеріне байланысты бөліп қарастыруды қажет ететінін және тарихтан тағылым алсақ, болашаққа нық сеніммен қадам басатынымызды көреміз [14; 13–21]. Социализмнің кемелденген шыңына жетеміз деген коммунистік партия мен жеке басқа табынушылықты ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Өтіп бара жатқан ғасырдың тоталитарлық жүйелеріндей жаппай бақылаудың жегіқұрт жүйесін өткен заманның ешқандай перғауыны да, қатыгез әміршісі де жасай алмаған болар», — деп тарих тағылымына бойлата ойлатады [17; 249]. Тоталитарлық жүйе тұсында ұлттық сана, дін мен діл, әлеуметтік құрылым, әлеуметтік түзілім, адамзат қауымдастығының мораль мен этникалық құндылықтары аяусыз ойрандалды. Қазақ халқының сан ғасырлық үзілмей ұрпақтар сабақтастығы арқылы жеткен дәстүрлі билік, рухани мәдениеті, халық ауыз әдебиеті үлгілері, жазба әдебиеті мен шығыс ғұламалары еңбектері және т.б. феодалдық мешеулік, «еуропацентристік» көзқарас тұрғысынан сипатталып біржақты баға беріліп, мәдениеті болмаған «жабайыларға» өркениеттің жетістіктерін әкелеміз деген желеумен ұрандатты.

Алаштану — бұл өзіңді тану, өзіңді тану барысында тарихтан тағылым алып, елі мен жерін қорғаған батыр бабалардан тәлім алу. Алаш ұранды азаматтардың ерлік істері мен елдік қасиеттерін бойға сіңіріп, тәуелсіз Қазақ елін көркейтіп, қарыштап дамуына өз үлесін қосу. Алаштану мәселесі тәуелсіздігіміздің тарихы болғандықтан, әр азамат өз жағдайына қарай көмек қолын созса, күрмеуі шешілмей тұрған мәселеге септігі тиер еді.

Төлепберген Болатбек алаштану тақырыбының шешу жолдарына келгенде: «Алаштану мәселесінде кәсіби тарихшылардың жазған еңбектерін қарап шығу мақсатымен кітапханалардағы аталған тақырыптағы кітаптарды іздестірдік. Өкінішке орай, Ұлттық кітапханадан қолданыс аясында ұзақ жылдардан бері жүріп сарғайып, тозығы әбден жеткен алаштанушы, тарихшы-ғалым ағаларымыз, ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, марқұм Кеңес Нұрпейісовтың 1995 жылы «Ататек» баспасынан шыққан «Алаш һәм Алашорда» кітабы және тарих ғылымдарының докторы, профессор Мәмбет Қойгелдиевтің 1995 жылы «Санат» баспасынан шыққан «Алаш қозғалысы» кітаптарынан басқа аталған тақырыпта жазылған еңбектерді кездестіре алмадық. Тіпті, бұл тың тақырыпқа жаңадан жазылып жатқан дүниелер болмаса, аталған екі кітапты көп данамен қайта бастырып шықса да игілікті іс болар еді ғой», — дейді [4; 13–14]. Демек, алаштың бағытындағы ғылыми ізденістерді заман талабына сай жаңғырту, оны санаға сіндіру мемлекетіміздің негізгі қызметі болып қалмақ.

Саяси қуғын сүргін құрбандарын жыл бойы естен шығармауымыз, тарихта болған ақтаңдақтарымызды қайта қайталамас үшін кейінгі жас ұрпаққа сабақ болу керек. Өйткені тарихи тұлғалардан сабақ алмай, тарихи тұлғалардың ерен істерін мұрат тұтпай мемлекет басқаруда және саясатта үлкен дәрежеге жету мүмкін емес.

Тарихи сананы қайта қалпына келтіру — бұл тек қана өкімет пен атқарушы биліктің ғана емес, Қазақстан Республикасында тұратын барлық халықтар атсалысуы керек. Осы істе «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы және қазіргі кезеңде жүзеге асырылып жатқан «Халық тарих толқынында» бағдарламасы игі ықпал жасады. Бұған қоса, «Білім және мәдениет» телеарнасында тарих, өлкетану мәселелеріне қатысты жақсы бағдарламалар бар және осыған қоса «Алаш» тақырыбына арнайы бағдарлама ұйымдастырылып, ол бағдарламада тарихи сананы ұлы бабаларымыздың Алаш ұранды арыстар идеясы және ұлттық рухымен толықтыруымыз қажет және керек. Жаһандану заманында ғаламторға сүйенген жастарымыз өсіп келе жатыр, сондықтан да ғаламтордағы ұлттық идеяны насихаттайтын әр түрлі порталдарға мемлекеттік көмек көрсетіліп, олардың ісінің одан ары дамытуларына мүмкіндік берілуі қажет. Ұлттық идея хақында, ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Ұлттық идея идеология жәдігөйлерінің ашқан жаңалығы емес, миллиондаған адамдардың өздерінің

ұлттық міндеттерін түсінуінің жемісі болып табылады», — дейді [17; 237]. Ағымдағы жылы елімізде Алаш қозғалысы мен қазақтың тұңғыш ұлттық үкіметі Алаш Орданың 96 жылдығын және Алаш арыстарының атаулы күндері аталып өтілді. Осы мақсатта жасалынған жұмыстарды сараптасақ, істелінген істер саусақпен санарлық. Бұқаралық ақпарат құралдарында арнайы белгіленген күндерге арнап қана мақалалар бермей, әр санында тарихымызды тереңінен зерттелген мақалалармен қамтыса. Осы айтылғандарды іске асыра білсек, Мәңгілік Қазақ елі тәуелсіздігі баянды болып қалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Айбын*. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө.Жақып. — Алматы: Қазақ энцикл. бас ред., 2011. — 725-б.
- 2 *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы: Көмекші оқу құралы. — Алматы: Санат, 1995. — 368 б.
- 3 Алаш. Алашорда. Энциклопедия / Құраст. Ф.Әнес, С.Смағұлова. — Алматы: Арыс, 2009. — 28,29-б.
- 4 *Төлепберген Б.* Мәңгі жас Алаш идеясы: Публицистикалық зерттеулер мен мақалалар. — Алматы: Алматы баспа үйі, 2008. — 304 б.
- 5 *Әбжанов Х.* Алаш қозғалысындағы ұлттық идея эволюциясы // Жиырмамыншы ғасырдың басындағы қазақ зиялылары: Алаш қозғалысының 90 жылдығына арналған ғыл.-практ. конф. материалдары. — Қарағанды: Гласир, 2008 — 5-б.
- 6 *Құдышев О.* Азап шеккен азаматтар // Орталық Қазақстан. — 1989. — 12 ақп.
- 7 *Ержұман С.* Алаш идеясы және «ЕСЕП» партиясы // Егемен Қазақстан. — 2011. — 23 ақп.
- 8 ҚР ҰҚК № 600 іс қорытындысы. — Алматы, 1998. — 11 ақп.
- 9 Жағыпар Әділеттің Махмет Темірұлымен сұхбаты // Көбетей. — 2011. — 7 мамыр (жеке мұрағаттан).
- 10 *Темірұлы М.* Арман мен азап: Естелік. — Алматы: Санат, 1998. — 160 б.
- 11 *Жағыпар Ә.Б.* Бүркіт Ысқақов — «ЕСЕП» партиясының негізін қалаушы // «Тұғырлы тәуелсіздік — ғұмырлы ұрпақ кепілі» атты респ. ғыл.-тәж. конф. материалдары. — Жезқазған, 2011. — 86, 87-б.
- 12 *Әбдікімұлы Ә.* Қазақстан тарихы (ерте дәуірден бүгінге дейін): Оқу құралы. Өңд. толық. 2 бас. — Алматы: «Қазақстан» ЖШС баспа үйі, 2005. — 608 б.
- 13 Жағыпар Әділеттің Наргүл Жаппарқызымен сұхбаты. — Алматы, 2012. — 14 шілде (жеке мұрағаттан).
- 14 *Жағыпар Ә.Б.* Зейнолла Игілікұлы — ЕСЕП партиясы негізін жалғастырушы // XX ғасырдың 30 жылдарындағы Қазақстандағы саяси-әлеуметтік ахуал: ашаршылық пен қуғын-сүргін тарихы: Мақалалар жин. — Астана: «Алсем-Астана» баспасы, 2012. — 240 б.
- 15 Жағыпар Әділеттің Кәмел Жүністегімен сұхбаты. — Ақсу Аюлы, 2012. — 3 ақп. (жеке мұрағаттан).
- 16 ҚОММ. — Қ. 538п. — Тіз. 1. — Іс. 18. — П. 66–82.
- 17 *Назарбаев Н.Ә.* Тарих толқынында. — Алматы: Атамұра, 1999. — 296 б.

А.Б.Жағыпар

Идея лидеров Алаш — создание партии ЕСЕП

В статье рассмотрена политическая и духовная деятельность национальных лидеров Алаш, боровшихся за независимость страны в контексте исторической преемственности. Отмечено, что в 40-е годы XX в. в советское время в Караганде была образована партия «ЕСЕП», (Елін сүйген ерлер партиясы) — партия героев, любящих Родину. Автором подчеркнута, что идеи национальной интеллигенции Алаш возрождались в Восточном Казахстане в таких партиях, как «Союз защитников казахского народа», в Москве — «Жас тұлпар», в Павлодаре — «Жас ұлан», партия Хасен Кожа-Ахмета «Жас казак». Доказано, что все эти идеи, партии, декабрьские восстания были стремлением к обретению независимости нашего народа.

A.B.Zhagypar

The idea Alash — party ESEP

This article examines the political and spiritual activities of the national leaders of Alash who fought for the independence of the country. The party ESEP (The party of people who love the motherland) was formed in 40th of the XX century in Karaganda during the Soviet time. The idea of the national intellectuals of Alash revives in the East of Kazakhstan in such parties like «Union of defenders of the Kazakh people», «Zhas tulpar» in Moscow, «Zhas Ulan» in Pavlodar, «Zhas Kazakh» party of Khassan Kozha –Akhmet. All of these ideas of the party and uprisings in December were strive to get independence of our nation.

References

- 1 *Aibyn. Encyclopedia. Bas red. B.O.Zhakyp*, Almaty: Kazakh encyclopediacy, 2011, p. 725.
- 2 Koigeldiev M. *Alash movement (Auxiliary textbook)*, Almaty: Sanat, 1995, 368 p.
- 3 *Alash. Alashorda. Encyclopedia / Kurast.:* G.Anes, S.Smagulova, Almaty: Arys, 2009, p. 28, 29.
- 4 Tolepbergen B. *Forever young — Idea of Alash: Publicistic research works and articles*, Almaty: Almaty baspa uiy, 2008, 304 p.
- 5 Abzhanov H. *Evolution of the national idea in the movement of Akash // Kazakh intelligentsias in the beginning of the XX century: Materials of the Scientific practical conference dedicated to the 90th anniversary of the Alash movement.* — Karagandy: Glassir, 2008, p. 5.
- 6 Kudyshev O. *Ortalyk Kazakhstan*, 1989, Feb., 12.
- 7 Erzhuman S. *Egemen Kazakhstan*, 2011, Feb., 23.
- 8 KR UKK № 600 is koritindisi, Almaty, 1998, Feb., 11.
- 9 *Zhagypar Adilettin Makhmet Temirulymen sukhbaty // Kobetei*, 2011, 7 may (zheke muragattan).
- 10 Temiruly M. *Arman men azap. Estelik*, Almaty: Sanat, 1998, p. 160.
- 11 Zhagypar A.B. *Burkit Yskakov is a founder of the «ESEP» party «Powerful Independence is a sign of an eternal state» materials of Scientific practical conference, Zhazkazgan*, 2011, p. 86, 87.
- 12 Abdakimuly A. *The history of Kazakhstan (from the ancient times up today). Textbook. The second edition*, Almaty: ZhShS «Kazakhstan» baspa uiy, 2005, 608 p.
- 13 *Zhagypar Adilettin Zhappar Omirbek kyzy Nargulmen sukhbaty*, Almaty, 2012, Yuly, 14 (zheke muragattan).
- 14 *Zhagypar A.B. Zeinolla Igilekuly is a continuator of the party ESEP — «Political and social state of Kazakhstan in the 30th of the XX century: famine and the repression history. Collection of articles*, Astana: Alsem-Astana, 2012, 240 p.
- 15 *Zhagypar Adilettin Kamel Zhunistegimen sukhbaty // Aksu Aiuly*, 2012, Feb., 3 (zheke muragattan).
- 16 KOMM K. 538 p., Tiz. 1, Is. 18, p. 66–82.
- 17 Nazarbayev N.A. *In the flow of history*, Almaty: Atamura, 1999, 296 p.

ӘОЖ 94 «14/15» (574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: rkarenov@inbox.ru)

Қадырғали Жалаири — орта ғасырдағы қазақтың ғұлама тарихшысы, белгілі биі және мемлекет қайраткері

XVI ғасырда өмір сүріп қызмет атқарған қазақтың ғұлама ғалымы және биі Қадырғали Жалаиридің ғылыми және мемлекеттік қызметі суреттелген. Оның орта ғасырлардағы қазақ даласында орын алған тарихи оқиғаларды тұңғыш рет мемлекеттік тілде қорытып талқылаған басты шығармасына толық баға берілген. Қадырғали Жалаиридің жеке өмірін, ғылыми және мемлекеттік қызметін зерттеуге арналған отандық және шет елдік ғалымдардың еңбектері талданған.

Кілт сөздер: жазбаша тарих, ғалым, мұра, ортағасырлық деректер, жылнамалар, тарихи ескерткіш, бағалануы, зерттеу.

Kipicne

Қызыл империяның тұсында орыс тарихшылары шындықты жасырып, тарихымызды бұрмалап көрсетті. Дәл, дұрыс баяндайтын шежірелерді ел көзіне көрсетпей, оқуына мүмкіндік бермей тығып тастады. Тек өз алдымызға егемен ел болғалы бері шындықтың шымылдығы айқара ашылды.

Қазақ халқы мемлекеттік тәуелсіздігінің арқасында өзінің тарихи, рухани және мәдени құндылықтарына ие бола бастады. Соңғы жылдары елдің бұрынғы атақты батырларына, ұлы қайраткерлеріне және ғалымдарына іздеу салып жатырмыз.

Қазақта ауызша тарихпен бірге жазбаша тарих та болды. Оның негізін салған, XVI ғасырда өмір сүріп, түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының сол дәуірдегі ата тарихын хатқа түсіріп, артына өшпес мұра қалдырған тарихшы, ғұлама ғалым Қадырғали би Қосымұлы Жалаири (кейде Жалайыри деп те жазылып жүр).

Тәуелсіздігіміздің арқасында «Қадырғали би Жалайыри» қоры көп жылдан бері дарынды данамыздың еңбектерін жинап, зерттеп, жарыққа шығарды. 2007 жылы Алматыда Х.М.Ғабжалилов басқарған Алаш тарихи-зерттеу орталығынан екі томдық «Жалайыр» деген атпен шыққан еңбекте Қадырғали би туралы өте құнды деректер басылды.

Тағдырдың жазуымен өмірінің көпшілік бөлігі өзге ел, өзге жерде өткенімен Қадырғали Жалаири өзінің туған елін, халқының мұрат-мақсатын қашанда жадында ұстады. Ол қазақ жұртының тарихын тарқататын, кейінгіге нұсқа болатын «Жамиғ ат-Тауарих» («Жылнамалар жинағы», немесе «Шежірелер жинағы») атты кітап жазып қалдырды. Ал белгілі отандық ғалымдар Р.Сыздықова мен М.Қойгелдиев (Қойгелді) кемеңгер тарихшының кітабын жан-жақты зерттеп, «Қадырғали би Қосымұлы және оның «Жылнамалар жинағы» атты монографияны жарыққа шығарды. Қадырғали бидің кітабында халқымыздың шығу тарихы ғылыми тұрғыда баяндалған. Өзінің көрген-білгенін, көкейге түйгенін жазып қана қоймаған. Өзінен бұрынғы шығыс елдеріне кеңінен танымал Парсы мемлекетінде министр қызметін атқарған Рашид ад-Дин еңбегінен («Джами ат-Тауарих» атты кітабы) қазаққа қатысты жерлерін аударып, шығармасына арқау еткен.

Рашид ад-Диннің еңбегі екі кітаптан тұрады. Соның бірінші бөлімінің қысқартылған нұсқасын аударып, өз еңбегіне қосқан. «Қадырғали би Қосымұлы және оның «Жылнамалар жинағы» атты кітаптың авторларының айтуынша: «Мұнда түркі-монғол тайпаларының Шыңғыс хан империясы құрылғанға дейінгі қоғамдық өмірі, Шыңғыстың тоғызыншы атасы Бұланжардың өмірге келуі және оның Шыңғысқа дейінгі ұрпақтары жайлы аңыз, Шыңғыстың өмірбаяны және оның Газан ханға дейінгі ұрпақтарының тарихы баяндалады. Шыңғыстың яса-заңдарын қосқанда мұнда барлығы 24 дастан берілген.

Аудармада объективті себептерге байланысты орын алған кемшіліктер бар екендігін айта келіп, сонымен бірге оның өн бойынан нағыз жазушылық, аудармашылық таланттың ұшқындарын байқауға да болады. Қадырғали би «Джами ат-Тауарихты» еркін аударып қана қоймай, ұлы шығармада берілген адам, өзен-су, жер аттарына да анықтаулар енгізген, сондай-ақ халық арасында өз заманына дейін сақталып келген деректерге сүйене отырып, ол Рашид ад-Дин еңбегінің қайсыбір детальдарын толықтыра түскен» [1; 35].

Би еңбегінің құндылығы қазақ тарихына тән ортағасырлық деректердің мол болуымен ерекшеленеді. Сондықтан да орыс тіліне аударушылардың бірі А.А.Ромаскевич Жалаиридің еңбегі туралы кезінде былай деген: «...При установлении чтения собственных имен хулагуидских ханов очень много помог татарский текст «Сборника летописей», изданный И.Н.Березиным» [2; 4]. Ал Шоқан Уәлиханов сөзімен айтсақ: «Қазақ тарихына қатысты деректердің молдығы жағынан «Жылнамалар жинағына» иықтасар ештеңенің жоқтығы күмән».

Қадырғали би Қосымұлының өмірі туралы мәліметтер

XV ғасырдың орта кезінде Өзбек хандығынан бөлінген қазақтар ноғайлы-түрікмен секілді тайпалармен бірігіп, өз алдына жеке мемлекет құра бастады. Алғаш бұл бірлікке ертедегі Түрік қағанатының негізін қалаған көне рулар: қаңлы, қыпшақ, үйсін, дулат, қоңырат, албан, суан, жалайыр сияқты тайпалар кірген еді.

Қазақ мемлекетінің құрамына енген жалайыр тайпасы ертеден белгілі. Орта ғасырларда жалайырлар Түрік қағанатының негізін қалауға, кейін Орта Азия мен Персияда жаңа әулеттердің құрылуына ықпалын тигізіп, сол әулеттердің орнығып нығаюында белгілі рөл атқарып отырған. Монғол тарихшысы Саган Сэцэннің (1604–1662) жазбаларына сүйенсек, Шыңғыс ханның заманынан бастап жалайырлар хан ордасына жақын жүріп, ерекше олжаға ие болып отырған.[3; 15].

Жалайыр руы, негізінен, төрт тармақ ретінде, Шу, Сыр, Ангрен-Шыршық, Қаратал-Жетісу бойында орналасқан.

XVI ғасырда көптеген тарихи еңбек жазған ғұлама ғалым һәм мемлекет қайраткері Қадырғали би Қосымұлы Жалаири осы тарақ таңбалы Жалайыр руынан шыққан. Ол өз руының атын ата тегі етіп алған. Оның есімі мен шығармасы тарихи әдебиеттерде осы күнге дейін түрліше жазылып келген. Мәселен, оның атын бірде Қадырғали, Қыдырғали, Қадыр Әлі, Қадыр Али, Қадырғали бек Хошимұлы десе, бірде өзінің шыққан руының атымен Жалайыри немесе Жалайырлық деп атаған. Сол сияқты оның еңбегі де бірде «Джами ат-Тауарих», бірде «Жами-ат-тауарих», бірде «Жамиғ ат-Тауарих» немесе «Жылнамалар жинағы» деп әр түрлі аталып жүр.

Бізге жеткен деректерден Қадырғалидың әкесінің аты да бірде Қасым, ал енді бірде Хосым, тіпті кейде Қосын, Көшімбек болып та жазылып жүргенін байқаймыз.

«Мұсылман ғалымдары» атты жинақта: «Қадырғали Қосымұлы (Қосымұлы) Жалайыри 1530 жылдары туып, 1605 жылдары шамасында қайтыс болған. Өз өмірі туралы өте аз мәлімет қалдырған. Біздің қолымызда бар деректер бұл құрметті адамның өмірін баяндау үшін жеткіліксіз», — деп жазылған [4;87]. Ал «Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық» деген еңбекте мынандай дерек келтірілген: «Қадырғали Жалайыри, Қыдырғали Қосымұлы Жалайыри, (1555–1607) — орта ғасырдағы қазақ халқының ғұлама ғалымы, белгілі биі. Жалайыр тайпасынан шыққан. Жалайыри атануы осыдан. Ата-бабалары Қарахан заманынан бері үздіксіз хан нояндары, уәзірлері, батырлары болып, аталық қызметін атқарған. Әкесі Қосым бек, атасы Темшік батыр атанған» [5; 366].

Қадырғалидың қазақ даласында өткен жастық шағы тарихқа белгісіз. Ол хан ордасының қағазын жазып, жас сұлтандарға тәлім-тәрбие беру ісін басқарған. Ханның қарашысы (ақылшысы, кеңесшісі) ретінде іс атқарған адам. Қадырғалидың ата-бабалары және өзі хан ордасына жақын болғандықтан, ол үшін XV-XVI ғасырлардағы қазақ хандықтары жайында тарихи шығарма жазу оған онша қиынға түспеген және бұл шығармада шындықтың, ақиқаттың көбірек болуына мүмкіншілік туған.

Жалаиридің ауылын қалмақтар шауып, Шығай ханның баласы, Тәуекел ханның інісі әскер басы Ондан сұлтан жау қолынан өлген соң, 13 жасар баласы Оразмұхаммедті (Оразмәмбетті) ертіп, ауыл аймағымен Сібір ханы Көшімнің қол астына көшіп барады. Онда ол төбе би болып сайланады. Өзінің «Жылнамалар жинағында»: «Менің аталарым Оразмұхаммед сұлтанның аталарына қызмет етті. Өзім Оразмұхаммедтің әкесі Ондан сұлтанға қызмет еттім, одан соң Оразмұхаммедтің қасында болдым», — деп жазады [6; 198].

Қадырғали ана тілімен қатар араб, парсы тілдерін жетік игеріп, Шығыстың классикалық озық әдебиеті мен мәдениетін, ғылымын терең білген... «Мен дүние жүзіндегі неше түрлі мемлекеттерді аралаған әділ үкім, нақыл сөзге қанық көптеген кітаптар оқыған адаммын», — деп жазған ол «Жылнамалар жинағында». Қадырғалидың ғұлама ғалымдығы мен даналығын бағалаған Көшім хан оны өзінің ақылгөй кеңесшісі еткен [7; 74].

Бұл жерде олар (Қадырғали мен Оразмұхаммед) Көшім, Сейдақ (Сейтек) сұлтандармен бірігіп, Сібірді жаулауға келген Ермак әскерлеріне қарсы күреседі. Бұл күресте, әсіресе, Қадырғали Қосымұлы ерекше тапқырлық көрсетеді [8; 97].

Қадырғали Қосымұлы Сібір князі Сейтектің (Сейдақтың, Сейдектің) де кеңесші биі болған. Кейіннен Көшім ханға қарсы шығып, ол Ораз-Мұхаммедпен бірге Сейтеппен жақындасқан. Сөйтіп, оның мәртебесін көтеріп, беделін арттырған [5; 366].

Орыс жылнамаларында былай деленген: Сейдекке (Сейтекке) «Қазақ ордасының бір ханзадасы (Ораз-Мұхаммед) мен Қараш мырза (бұл арада Қадырғали Жалаири осылай аталып отыр) келгеннен кейін, ол күшті болып алды...» [7; 74].

1580 жылдан бастап Қадырғали Ораз-Мұхаммедтің (Оразмұхаммедтің) қарашысы болады. 1588 жылы Ораз-Мұхаммед екеуі Ертіс бойында «тұйғын салып, аң аулап жүріп», Сібір воеводасы Даниил Чулковтың қолына тұтқынға түседі де, сол жылы аманат ретінде Мәскеуге әкелінеді. Қазақ ханы Тәуекел өз туысы Ораз-Мұхаммедті сұратып, орыс патшасына сан рет елші жібереді. Бірақ орыс патшасы Ораз-Мұхаммед пен Қадырғали Қосымұлын өз еліне қайтармайды. 1588 жылдан 1598 жылға дейін олар Мәскеуде, патша сарайында болады. Оған себеп болған нәрсе тағы да Ораз-Мұхаммед сұлтан. Өйткені, ол Ресей патшасының қарамағына келгеннен кейін шведтерге қарсы, Қырым хандығына қарсы жасалған көптеген жорықтарға қатысады. Осы жорықтарда ерлік көрсетіп, көзге түседі. Соның үшін Ресей патшасы Борис Годунов Оразмұхаммедті Қасым қаласына әмір етіп сайлайды [4; 88].

Ораз-Мұхаммед осы қалада бірнеше жыл хандық құрады. Қ.Жалаири оның төрт уәзірінің бірі етіп тағайындалады. Осы кезде Қадырғали Қосымұлы тікелей ғылыммен шұғылданады.

Жалаири Қасым қаласында 1600 жылы өзінің атақты «Жамиғ ат-Тауарих» («Жылнамалар жинағы») атты шежіре кітабын жазуды бастап, оны 1602 жылы аяқтаған. Шежіре 157 бет, қытай қағазына ұқыптылықпен жазылған. Бұл шығарманың бізге белгілі данасы Қазан университетінің кітапханасында сақтаулы (каталог № 10422). Бізге белгілі бұл дананың өзін Қадырғали өлгеннен кейін 1641–1642 жылдары аты-жөні белгісіз бір адам көшірген. Осы қолжазбаны Н.И.Ильминский түркі-шағатай (ескі қазақ) тілінен орыс тіліне аударған. Н.Ильминскийдің аударған мәтін басылып шықпаған. Ол текст қазір қайда екені белгісіз. Ал көне текстің түпнұсқасын 1854 жылы И.Н.Березин өзінің шығармаларының екінші томына енгізіп, факсимилие (фотокөшірме) түрінде басып шығарған [8; 99,100].

Ғалым өз шығармасын Шығыс ғұламаларының дәстүрі бойынша орыс патшасы Борис Годуновқа арнаған [5; 366]. Алайда ол кітаптың Мәскеу патшалығына берілгендігі жөнінде ешқандай мәлімет жоқ.

Қадырғали Қосымұлы Жалаиридің (Жалайыридың) өмірі туралы қысқаша дерек осы.

Жалаиридің шежіресі — ертедегі қазақ тілінде жазылған тұңғыш тарихи шығарма

Шежіре қазақ тілінде алғаш 1989, одан соң 1991, 1997 жылдары жарық көрді. Сөйтіп, Қадырғали Жалаири шығармасы шым-шырғасы шықпай оқырман қолына тиді.

Жазбаның бас жағы Борис Годунов патшаға мадақ, орта тұсы Рашид-ад-Дин шежіресінің ықшам баяны, аяғы Орыс хан мен Оразмұхаммед аралығындағы оқиғаларды қамтыған Шыңғыс ұрпақтарының тарихы. Жалаири шежіресі Рашид-ад-Дин жазбасының көшірмесі емес. Көлемі шағын, бірақ тың тараулары бар жеке тарихи жазба [5; 248].

Жалаиридің бұл еңбекті жазудағы негізгі мақсаты — өз әміршісі Шыңғысхан ұрпағы — Ондан сұлтанның баласы Оразмұхаммедтің хан тағына лайық екенін дәлелдеу. Екінші бір мақсат: «...Патша Борис Федоровичтің мәңгі әділдігін, ақтығын айту және тағы жоғары мәртебелі Оразмұхаммед ханды жоғары мәртебелі патшаның құрметпен хандыққа отырғызғанын көрсету үшін жазылды» (Березин И.Н. Библиотека восточных источников. Т. 1. — Казань, 1854).

Кітаптың негізгі бөлімі XII ғасырдан XVI ғасырға дейінгі қазақ жеріндегі оқиғаға арналған. Автор: «Ертедегі оқиғаларды парсы тіліндегі «Шыңғыс-Зададан» қазақшаға аудардым. Ал одан кейінгі оқиғаларды Аллаһтың қуатының арқасында өзімнің зерттеуімше жаздым» деген. Бұған қарағанда кітаптың бірінші бөліміндегі баяндалған оқиғалар Рашид-ад-Диннің белгілі «Жамиғ ат-Тауарих» атты парсы тіліндегі еңбегінен қазақ тіліне аударылған да, ал екінші бөліміндегі оқиғалар — қазақтың XVI ғасырдағы тарихына байланысты жазған беттері — бірінші қазақ тарихшысының өз қаламынан шыққан. Қазақтың орта ғасырдағы тарихымен шұғылданушылар үшін тың мағлұмат беретін өте бағалы бөлімі — осы Қадырғалидың өзі жинап, өзі зерттеген, көзімен көріп, заманның куәгері болған дәуірі — XVI ғасыр [4; 90, 91].

«Жылнамалар жинағының» екінші бөлімінде:

Ғалым XVI ғасырдың басынан бергі қазақ хандықтарының ішкі, сыртқы жағдайларына тоқталады. Қазақ хандарының саяси-әлеуметтік жағдайы туралы көптеген мағлұмат береді:

а) Орыс хан туралы былай деген: Оны «барлығы аға тұтып, патшалыққа отырғызды. Одан соң Орыс хан Алатау төңірегіне қоныс тепті. Ол жер өте үлкен және биік тау еді және онда жақсы жайылымдар, сулар мен бұлақтар да көп болған... Отырар, Сайрам шаһарлары... Шу, Талас, Ыстықкөл, Теклік әуләтттары болған. Халқы өте көп, іргелі, мықты, даңқты және батыр болған»;

ә) автор бұдан кейін Құйыршық хан, Барақ сұлтан, Кіші Жәнібек, Қасым хан жайында баяндайды. «Оразмұхаммед Орыс ханнан Жәнібек ханға дейін төртінші буын еді» — дейді. «Шығай хан батырлығымен мәлім болды. Оның ұлы Ондан сұлтан ержүрек, батыр, садақ атудың керемет мергені еді. Әрқашан сыртқы жауларға қарсы күресте көп ерлік көрсетті... Ақырында қалмақтармен шайқаста отыз жасқа келген жігіт шағында шаһит болды», — деп жазды;

б) Қадырғали Қосымұлының еңбегі қай сұлтанның, қай ханның, қай жерде шаһит болғанын, жерленгенін көрсетуімен де құнды. Тәуекел ханды «ислам мемлекетінің басшысы» деп атаған. Ондан сұлтан шаһит болғанда Оразмұхаммедтің он үш жаста жетім қалғанын айтады. «Он алты жасында жалпы христиан басшысы Борис Федоровичке қызмет істеуге дайын болды» дейді. (Оразмұхаммед 1610 жылы Лжедмитрий мен Василий Шуйский арасындағы қантөгісте ерлікпен көз жұмған) [9; 76].

Жалаири Шығыс елдеріне, оның шаһарларына шолу жасап, қазақ сахарасын мекендеген Жалайыр, Арғын, Қыпшақ, Қаңлы, Найман, Қоңырат, Алшын секілді т.б. түркі тайпаларына анықтама береді...

Шығармада қазақ тайпаларының халық болып қалыптасуы, оның тәуелсіздігі үшін жүргізген күресі, халықаралық жағдайы, тағы басқа мәселелер суреттеледі.

Тарихи еңбекте XVI ғасырда қазақ еліндегі рулық, патриархалдық-феодалдық қатынастың қаншама дамығандығы көрсетіледі. Тарихшы ханның төңірегіндегі сұлтандар мен қарашылар, бектер, мырзалар, аталықтар мен данышпандар, хафиздар сияқты түрлі әлеуметтік топтарға тоқталады.

1. «Шежірелер жинағында» көптеген адам аттары (Жаған бикен, Қанық ханым) кездеседі. Біраз қызық деректер келтіріледі: а) шығыс билеушілерінің жұбайлары мен қыздары «хатун» титулын иемденген туралы: Мунулун хатун (Дутум Мәнәннің әйелі), Томалун хатун (Шыңғыс ханның қызы); ә) бұл лауазымның өзге тілдік нұсқада да қолданылғаны туралы, олар: фужин — қытай сөзі,

мағынасы — «әміршінің жұбайы»; Бөрте фужин (Шыңғыс ханның ең бас бәйбішесі); б) сондай-ақ «ақа-аға» сөзі туыстық сөз болуымен қатар, титулды білдіретін сөз ретінде де қолданылғаны туралы: Булад аға, Сүйінчәк аға, Кәлміш ақа. Бұл сөз қазақ хандығында да әскер басшысы деген ұғымға тура келген [3; 16].

2. Қадырғали өзінің еңбегінде Қамбар сұлтан жөнінде әңгімелей келіп былай дейді: «Қамбар сұлтан өмірінде Қасым ханның тобығында жүрді. Ол ешуақытта хан болуға тырысқан емес. Қамбар сұлтан ылғи сақта болып, әскерді басқарған адам. Оның тұқымдары да хан болған емес». Бұл деректерге қарағанда, қазақтың батырлар жырында көп жырланатын атақты Қамбар батыр — әскери адам, хан әскерінің басы, ол Қазақ хандығының жерін, шебін қорғауға, халқын, ел-жұртын қорғауға бар өмірін сарп еткен адам деп топшылауға негіз бар [8; 103].

Жалаири еңбегінің тарихи ескерткіш болуымен қатар, тіл тарихын зерттеуде де мәні зор екенін көре аламыз. «Жылнамалар жинағының» авторы қазақтың бай тілін жақсы меңгерген. Ол көрген-білгенін шеберлікпен суреттей білген, жақсы сауатты жазушы болған. Сондықтан бұл еңбек тек тарихи мұра ғана емес, сонымен бірге бағалы әдеби шығарма. Бұл еңбек тарихи және әдеби ескерткіш болумен қатар, қазақ халқының рухани байлығының ең басты және бай саласы — тіл тарихын зерттеуде де мәні зор. Кітапта көптеген жер-су аттары, түрлі мақал-мәтелдер көп кездеседі білген.

Халқымыздың қадірменді ұлы Қадырғали Жалаиридің қаламынан туған көне қазақ тіліндегі тарихи еңбектің қысқаша мазмұны осындай. Біздің ойымызша, бұл еңбекке және оның авторына біз тарихи тұрғыдан, атап айтқанда, XVI ғасырдың өлшемімен қарауымыз керек. Ал бұл тұрғыдан алғанда, Қадырғали би Қосымұлының «Жылнамалар жинағының» мәні өте зор.

«Жылнамалар жинағының» ғылыми құндылығын әйгілі ғалымдардың бағалауы

Белгілі ғалымдар Жалаиридің еңбегінің ғылыми құндылығын жоғары бағалап, оны Орта Азия мен Монғолияның көптеген көрнекті тарихшыларымен тең дәрежеде деп санаған. Әсіресе Қадырғали Жалаиридің ғылыми еңбегін атақты орыс ғалымдары, Қазан университетінің профессорлары Н.И.Ильминский, И.Н.Березин, академик В.В.Вельяминов-Зернов және Ш.Уәлиханов жоғары бағалаған [10; 99–100].

Қадырғали шығармасымен Ресейде алғаш танысқан ғалымдардың бірі — шығыстанушы, академик Х.Д.Френ. Ол шығарманың Тәуекел ханның немере інісі, Қасымов хандығының ханы Онданұлы Оразмұхаммедтің сандығында сақталған Қосымұлының өз қолымен жазған түпнұсқасымен таныс болған. Х.Д.Френ Ибрагим Халфинге Абылғазы еңбегін осы нұсқамен салыстырып оқуға кеңес берген [1; 9].

Жалаиридің тарихи еңбегінің ғалымдар назарына ілінуі XIX ғасырда өмір сүрген татар ғалымы Ибрагим Халфиннің есімімен тығыз байланысты. Ол бұл еңбектің бір көшірмесін 1819 жылы Қазан университетінің кітапханасына тапсырған. И.Халфин тапсырған жалғыз көшірме данасын Шығыс қолжазбалар жинағына бастырғанда профессор И.Н.Березин былай деп алғы сөз жазыпты: «Біз шығармаға қандай ат берілгенін білмейміз, бірақ кітаптың негізгі бөлігі Рашид ад-Диннің әйгілі туындысының қысқаша аудармасынан тұрғандықтан, біз оның атын да қолжазбамызға бере аламыз» [11; 60].

Сонымен, бабамыз жазған туындыға құрметпен қарап зерделеген ғалымдар ішінде орыс шығыстанушысы И.Н.Березиннің (1818—1896) орны бөлек. Қадырғалиды татар жылнамашысы дей отырып, ол осы дүниені 1854 жылы «Жамиғ ат-Тауарих» деген атпен жариялаған. Өйткені әуелде қолжазбада шығарма аты көрсетілмеген-ді. Орыс ғалымы шығарманың мазмұнына қарап, бұл дүниенің монғол хандарының уәзірі болған парсы жылнамашысы Фазл Аллаһ Ибн Әбу-л-Хайр Рашид ад-Дин (1249–1318) қаламынан туған «Жамиғ ат-Тауарихқа» ұқсас болуына орай, Қадырғали шығармасына да сондай ат бере салған.

Қ.Жалаиридің «Жамиғ ат-тауарихының» негізгі тарауларын алғаш орысшаға аударып, оған түсінік берген ғұлама ғалым Шоқан Уәлиханов. Аса көрнекті ағартушы: «Күмән жоқ, қазақтар туралы ең алғаш дерек Березин бастырып шығарған «Жылнамалар жинағында» кездеседі («Жылнамалар жинағы» (Жалаири). Шығыс тарихшыларының кітапханасы. Издание профессора И.Н.Березина, т. II, ч. I, Казань, 1854). Осы басылым қазақтардың өткені туралы ең құнды, алғаш жазба ескерткіш. Мұнда нақты тарихи деректер аз болғанымен, қазақ хандары мен сұлтандарының ата тегі бар.... Қазіргі қолда бар деректерді, ел аузындағы аңыздармен, ноғайлармен қарым-қатынас жайлы орыстың елшілік актыларды Жалаиридің «Жамиғат-ат-тауарихымен» салыстырған жөн.

«Жылнамалар жинағы» Ораз-Мұхаммед Қасым қаласын билеп тұрғанда, хижраның 1000 жылында, Борис Годуновтың патшалығы соңында жазылған. Жылнама авторы Қасым қаласы билеушісі Ораз-Мұхаммедпен бірге болған, аты-жөні белгісіз..., бұл жылнама таза араб тілінде жазылған, аударма сөзбен... және тілмен, дегенімен, өзбектердікі (XV–XVI ғасырларда қазақтарды өзбек деп те атаған), далалық теңеулер мен мәтелдерге тұнып тұр.

Елден алыстағы қайғы, сағынышын Ораз-Мұхаммедпен бөліскен автор, ханның хатшысы сайланады. Автор былай дейді: «Бұл жылнаманы Борис Годунов патшаның жебеуші, қонақжайлылығы құрметіне арнап жаздым... Кейіннен Қасым қаласының билеушісі болған Ораз-Мұхаммед сұлтан — Ондан сұлтанның баласы, қазақ пен қалмақтардың ханы Тәуекелдің немересі. 1587 жылы Ораз-Мұхаммед және Сібір ханының баласы — ханзада Сейтекті Даниил Чулков деген әскер басы тұтқындайды.

«Сібір жылнамаларында» Ораз-Мұхаммедті — ол Қазақ Ордасының ханзадасы, сұлтаны дейді. Сол жылы тұтқындар Москваға жөнелтіледі, Борис патша оларды өте жақсы қабылдап, бірнеше жылдан соң Ораз-Мұхаммедті Қасым қаласының ханы етіп тағайындайды. Жылнама-кітап авторының сөзіне қарағанда, ол Ораз-Мұхаммедтің жерлесі болса керек және автордың (тарақ таңбалы) Жалайыр руынан екені айтылады. Борис Федоровичтің ханзадаға деген кішіпейіл ілтипаты мен мейімі арқасында осы кітап дүниеге келді дейді автор. Автордың өзі туралы осы сөздеріне жүгінсек, оның Ораз-Мұхаммед сұлтанның жерлесі, шыққан тегі тарақ таңбалы, ең басты жалайыр руынан екенін білеміз. Жалайырлар қазақтың ең басты руы, Ұлы жүз құрамына кіреді», — деп жазған [12; 122–123].

Шоқаннан кейін Қадырғали Жалаиридi еске салған еңбек Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» романы болды. Халқымыздың тарихынан ойып орын алуға тиіс Ораз-Мұхаммед сұлтан мен Қадырғали Жалайыр бекті ел-жұртымен қайта табыстырған бұл шығармаға 1984 жылы Мемлекеттік сыйлық берілгені белгілі. Мұханның кейінгі «Қазақ тарихының әліппесі» кітабында Қадырғалиға бір тарау арналған [13; 156, 157].

Халқымыздың тарихын жалықпай зерттеп, том-том бағалы кітаптар шығарып, қазақ өркениетінің өсуіне жойқын ықпал еткен шамшырақтарымыздың бірі және бірегейі — академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан. Әлекең халқымыздың өркениеттік қалыптасуы мен жетілуін зерттеуде ортағасырлық тарихшылар Мұхаммед Хайдар Дулати мен Қадырғали би Қосымұлының еңбектеріне иек артқан. Әсіресе Әлкей Хақанұлының қазақ тарихына қатысты зор көңіл аударған еңбектерінің бірі — Жалаиридiң «Тарих-и Оразмұхаммед» атты еңбегі. Бұл еңбектің дерек көзі ретінде Қазақстанда арнайы талданылуы Ә.Марғұлан есімімен байланысты. «Күміс сандық құпиясы» атты мақаласында («Қазақ тарихы» журналы, 1994, № 4) Ә.Марғұлан Ресей кітап қорларына түскен Оразмұхаммед сұлтанның кітапханасы жөнінде жазып, жалпы қолжазба мәдениетінің ортағасырлық қазақ қоғамына да тән болғандығына тоқталады: «Оразмәмбеттің (Оразмұхаммедтің) кітапханасында сақталған кітаптардың ең бағалысының бірі өзіне дос болған серігі, әрі атақты биі, көркем тілде қазақша жазатын жазушы Қадырғали Жалаиридiң шығармасы. Оның кітабы 1598 жылы жазылып біткен, әуелдегі аты қандай екені белгісіз. Жазудың бас-аяғы жоғалып кеткен... Кітапта ол Ресей патшасы Борис Федоровичке зор алғыс айтады... Шоқан оған зор ғылыми мән беріп, бұл қазақ тілінің жақсы бір мұрасы деп білген. Оның түсіндіруінше: «В отношении сведений о киргизах самое первое место занимает «Сборник летописей» издания Березина, замечательных тем более, что представляют единственные памятники прошедшей жизни казахов. Он написал в конце царствования Бориса Годунова... В нем степных уподоблений, поговорок бездна»... Оған бірінші көңіл қойған жазушы Абылғазы. Бұл кісі Қадырғалидың кітабын Есім ханның үйінде қонақ болып Түркістанда жатқанда оқыған болу керек. Есім — Тәуекелдің інісі, Оразмәмбеттің ағасы. Мәскеуден қазақ елшілері алып келген Қадырғалидың кітабы Тәуекелде, Есімде болуы айдан анық. Сондықтан бұл кітапты Абылғазы бір ғана Түркістан қаласында оқиды. Орта Азияда өзге қалаларда бұл кітап болмаған. Ресейде бұл кітапты жақсы білген П.И.Рычков, Н.М.Карамзин оның керек жерін пайдаланып отырған. Абылғазы оқып шыққан бұл кітаптың бір көшірмесін Ибрагим Халфиннің Френге жазуынша 1819 жылы Қазан университетінің кітапханасы сатып алады... Қадырғали араб, парсы, түркі, орыс тілдерін бірдей жақсы білген... Қадырғали Жалайыр тайпасынан шыққан қазақтың бірінші ойшыл ғалымы, жазушысы, өрнек қалдырған мәдениет мұрагері. Өзінің жазуында да Жалайыр тайпасын жоғары көтеріп ардақтаған. «Алаш мыңы арасында ұлығы тарақ тамғалы Жалайыр болған». Оның жазғандарын қазақ жазу мәдениетінің бірінші үлгісі деп тану керек» [9; 76].

Ә.Марғұлан академик Френнің сілтемелеріне сүйене отырып, Оразмұхаммед сандығында сақталып, кейін қолжазба түрінде түрлі кітап қорларына шашырап кеткен шығармалардың тізімін келтірген. Олар «Насап наме», «Дастан Едіге би», «Дастан Айсұлы Ямет», «Дастан Ақсақ Темір», «Сиыршы», «Дастан Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Тарих-и Рашиди» сияқты т.б. қолжазба кітаптар еді. Әлкей Хақанұлының пікірінше, «мұнда «дастан» деп аталған кітаптар тегісімен Қадырғали Жалаиридін жазғаны сияқты, соның стилине келеді» [14; 18].

1992 жылы Алматыда басылған С.Г.Кляшторный мен Т.И.Сұлтановтың «Казахстан: летопись трех тысячелетий» деген көлемді кітабы тұңғыш Қазақ мемлекетінің (1470–1718) 525 жылдығына арналған. Петербургтік ғалымдар осы кітаптағы тарихи оқиғаларды баяндау үшін Қадырғали би Қосымұлының еңбегіне он шақты рет жүгінген. Мысалы, жерге, таққа таласқан хан-сұлтандардың XV ғасыр басындағы қиян-кескі шайқасының дұрыс көрсетілгенін айта келіп: «В сочинении Кадырали бека говорится, что мангытский бий Кази Навруз сразился с Бараком. Барак хан погиб в этом сражении. Это утверждение Кадырали бека согласуется с рассказом автора «Умдат ат-таварих» ал-Хадж Абдал-Гаффара Кирими», — делінген [15; 209].

Қазақ хандығын күшейтуде айрықша рөл атқарған алғашқы хандарымыздың бірі — Қасымға («Қасым салған қасқа жол») байланысты деректер келтіргенінде де Петербург ғалымдары Шығыстың өзге де жылнамашыларымен бірге Жалаиридін еңбегіне сүйенген. Олар өз шығармаларының 224-ші бетінде мынандай қорытынды жасаған: «Специфику работы исследователя средневековой истории казахского народа во многом определяет в прошлом слабое распространение среди казахов письменности и книжного образования. Единственный известный пока исторический труд, созданный представителем казахского племени, — сочинение Кадырали бека, сына Хошум бека из племени джалаир, написанное в начале XVII в. и условно названное издателем И.Н.Березиным «Сборник летописей». Сведения Кадырали бека о Казахском ханстве XV-XVI вв. основаны на надежных местных источниках и могут указывать на существование в казахском обществе если не собственной письменной традиции, то живого интереса к генеалогиям и вопросам политической истории» [15; 224].

Соңғы жылдары қазақ ғалымдары мен жазушыларының күш салуы арқасында Жалаири еңбегі өз халқымыздың алтын қазынасына айналғанын айта кеткен жөн. Белгілі шежіреші Байұзақ Албани «Тарихи таным» атты кітабында былай дейді: «1600 жылы орыс патшасы Борис Годунов Оразмұхаммедті Қасымов ханы (Қасым патшалығы) етіп тағайындады. Сол кезде Қадырғали Жалайыриға да билік тиіп, 4 уәзірдің бірі болды. Елдің тарихын тереңірек зерттеуіне билігі де ықпал етті. Ол жырақта жүрсе де қазақ хандарының саяси-әлеуметтік жағдайларын, Қазақстанда рулық, патриархалдық-феодалдық қатынастардың қалыптасуы, хан төңірегіндегі сұлтандар мен карашалар, бектер мен хафиздер, т.б. жайында деректі мәліметтер жазып қалдырды. Автор жылнамада Шығыс елдеріне, оның шаһарларына шолу жасап, қазақ сахарасын мекендеген жалайыр, арғын, қыпшақ, қанды, найман, қоңырат, керейт, алшын, т.б. түркі ру-тайпаларына тарихи анықтама берді. Ол Рашид ад-Диннің парсы тіліндегі «Жамиғ ат-Тауарих» шежіре кітабына сүйене отырып, Шыңғысхан әулеті және оның өзі жайында аса мол деректер келтіреді, қазақ хандарының өмірбаянына тоқталады. Онда қазақ жері, оның қалалары, XIII–XVI ғғ. аралығындағы қазақ жеріндегі оқиғалар, қазақ хандықтарының ішкі-сыртқы жағдайлары, әлеуметтік топтар және қазақ жерін мекендеген ежелгі рулар бірлестігі жайында деректер бар.

Қ. Жалаиридін шежіресі — ертедегі қазақ тілінде жазылған тұңғыш тарихи шығарма. Ш.Уәлиханов бұл кітаптың аңыздан гөрі ақиқаты молырақ деп жазған» [16; 194].

Қадырғали би еңбегін зерттеудегі жасалынған ізденістердің нәтижесін «Қазақстан тарихы» жаңа басылымының бірінші томынан анық байқауға болады: «Өлкенің ортағасырлық тарихын жазу жөнінде Еуразия тарихнамасындағы алғашқы тәжірибелер XVII ғасырда жасалды. Жалайыр тайпасынан шыққан түрік тарихшысы Қадырәлі бек 1602 жылы ауызша айтылып келген тарихи аңыздар мен Рашид ад-Диннің тарихи жинағы негізінде «Оқиғалар жинағы» деген еңбек құрастырған, онда монғол шапқыншылығынан кейінгі қыпшақ даласында болған оқиғалар суреттеледі» [17; 45].

Соңғы кездері Қадырғали Жалаиридін еңбегін тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Қойгелдиев арнайы зерттеп жүр. Ғалым өз ойын «Қадырғали би Қосымұлы және оның «Жылнамалар жинағы» атты монографиясында (Р.Сыздықовамен бірге жазылған) былайша түйіндейді: «Қадырғали би еңбегі — ортағасырлық түркі жазба тарихының дәстүрі арқасында өмірге келген еңбек. Сондай-ақ Қадырғали би — сол тарихи кезеңдегі мәдени дамудың деңгейі мен сипатына сай жазба тарихпен қатар, жатқа тарих айту дәстүрін де жақсы меңгерген автор. Ал ол өмір

сүрген тарихи кезеңде көшпелі түркі қоғамдарында қоғамдық-мәдени құбылыс ретінде ауызша тарих айту дәстүрінің гүлдеу дәуірі еді. «Жинақта» берілген шежірелік материалдар, түркі халықтары арасында кең тараған Едіге жайлы эпостан үзінді, пайдаланылған мақал-мәтелдер соның айғағы. Міне, осы тұрғыдан алғанда Қадырғали би еңбегі — жазба және ауызекі тарих айту дәстүрлерінің өзара ықпалының тамаша көрінісі. Сондықтан да еңбекке белгілі бір тарихи кезеңде қатар даму алған осы екі дәстүрдің бірдей үлгісі ретінде қарау оның деректік сапасын тура бағалауға көмектесері даусыз.

«Жинақтың» астарлы ойы, жазу стилі, көркем тілі оның авторының таланттан құр қол еместігін, заманында қазақ қоғамында белгілі би, халықтың жүріп өткен жолын жақсы білген шежіре адам болғандығын білдіреді. Сондай-ақ Қадырғали бидің өзі өте жақсы меңгерген ана тілі түркіден басқа, парсы тілін біршама жетік, ал араб, орыс тілдерін де білгендігі байқалады. Міне, осы қасиеттер оған тайпалық одақтан халықтық бірлік жолына түскен қазақ қоғамының алғашқы жылнамашыларының бірі болуға көмектесетіндігі сөзсіз. Академик Ә.Марғұланның сөзімен айтсақ, Қадырғали бидің еңбегі — қазақ жазба мәдениетінің алғашқы үлгісі. Оның артында қалдырған мұрасы осындай қорытындыға негіз бола алады» [1; 36].

Жоғарыда келтірілген деректерді қорытындылай келе айтарымыз, соңғы жылдары көптеген зерттеушілердің күш салуы арқасында Қадырғали Жалаиридің еңбегі өз халқымыздың алтын қазынасына айналғанына өте қуаныштымыз. «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді», — дейді дана халқымыз. Барды бағалау, қолдағы асылды жоғалтып алмау — ең абыройлы міндет деп санасақ, аталмыш туынды — сол асылдың көзі, алтынның сынығы.

Жалаиридің Қасым қаласындағы зираты туралы деректер

Қадырғали Жалаиридің сүйегі — сонау Мәскеуден 280 шақырым аралықта орналасқан Қасым қаласында. Ол — Ока өзенінің бойындағы, ертеден бар қала. Бұл қала мешеряктар (ел) қаласы деп саналатын. Шығыс халықтары «Кермен» деп кеткен. Бұл — жақсы бекіністі қала. 1265 жылы осы қалада Александр Невский қайтыс болған. Ал, 1471 жылдан бастап Қазаннан барған бір сұлтанның есімімен Қасым қаласы, немесе Қасым хандығы, деп аталып кеткен.

Орыс зерттеушілері Е.В.Михайловский, И.В.Ильенко «Рязань. Касимов» атты кітапта мынадай мәліметтер ұсынады: «Город стоит на левом берегу Оки на высоких холмах, изрезанных оврагами. Река изгибается в этом месте в виде большой петли и имеет ширину около 380 м.

Как выглядел город в XV в., сейчас представить трудно. Но известно, что вокруг его деревянной крепости, ограниченной с севера и юга глубокими оврагами, до сих пор существующими, располагались слободы: за южным оврагом на Татарской горе — Татарская, дальше, по направлению к речке Бабенке и старому Городцу, — Пушкарская и с восточной стороны вдоль дороги на Владимир вытянулась Ямская. От этого времени в городе сохранилось лишь одно сооружение — толстая круглая башня-минарет, которая была возведена вместе с мечетью вблизи дворца царевича Касима в 1467 г. на Татарской горе. Все постройки, как и минарет, были сложены из известняковых блоков.

Мечеть по указу Петра I в 1702 г. была разобрана, но минарет остался. Долго татарам не давали восстановить ее. Только в 1768 г. после разрешения Екатерины II мечеть стали строить вновь из белого камня на старом основании. Остатки этой древней кладки видны в нижней части ее первого этажа; в XIX в. над ней был надстроен из кирпича второй этаж с большими прямоугольными окнами...

Вблизи мечети стоит м а в з о л е й (по-татарски — *текие*) Шах-Али-хана, построенный в 1555 г. Это небольшое сооружение простой прямоугольной формы с низким белокаменным сводом тоже сложено из блоков известняка...

Третий памятник татарской архитектуры — мавзолей Авган-Мухаммед-султана построен в 1649 г. на татарском кладбище, раскинувшемся с южной стороны речки Бабенки, на восточной окраине Старого посада, где жило в XVII в. почти только русское население.

В 1622 г. хивинский хан Ильбарс-султан отправил младшего брата Авган-Мухаммед-султана к старшему брату Хабаш-султану, чтобы тот умертвил его. Но Хабаш-султан сжалился над одиннадцатилетним мальчиком, и Авган-султан тайно был вывезен из Хивы русским послом к московскому царю, где нашел защиту и получил образование. Позже он получил Касимовский удел «в кормление» и до своей смерти служил русскому царю. Умер Авган мухаммед-султан в Москве в 1648 г. Его жена Алтын-ханым перевезла его в Касимов и построила здесь над его могилой мавзолей — небольшое прямоугольное сводчатое здание из кирпича. Оно украшено тесаными деталями и рельефными изразцами, покрытыми желтой, зеленой и коричневой глазурью» [18; 204, 205].

Қасым қаласына баба әруағына тәу етіп барушылар онда мұражай ашылғанын зор қуанышпен хабарлайды. Шығыстанушы, профессор Сайлау Батырашұлы «Қадырғали Жалайыри зираты Ресейдің Рязань облысындағы Қасымов қаласында жатыр» деген мақаласында осы деректі былайша нақтылай түседі: «Осы уақытқа дейін Қадырғали бидің жатқан жері белгісіз болып келді. Соны анықтау үшін 2005 жылы 15–20 қазан күндері халықаралық «Қадырғали би Жалайыри» қоры ұйымдастырған арнайы топ Мәскеуге және Ресейдің Рязань облысындағы Қасымов қаласына іссапармен барып қайтты. Топ құрамында Д.А.Қонаев атындағы университеттің ректоры Өмірәлі Қопабаев, Сыртқы істер министрінің кеңесшісі қызметін атқаратын, осы жолдардың авторы және көне қолжазбалар маманы Шафиғи Максұт болды.

Арнайы ұйымдастырылған сапардың негізгі мақсаты — XVI ғасырда өмір сүріп, түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының сол дәуірдегі ата тарихын хатқа түсіріп, артына өшпес мұра қалдырған тарихшы, ғұлама Қадырғали би Қосымұлы Жалайыридың (1530–1605) жерленген орнын тауып, анықтау болды. Сонымен бірге Ресейдегі Мәскеу, Рязань мұрағат қорларынан осы тұлғаның өміріне қатысты және қалдырған мұрасы жайлы деректер мен мағлұматтарды жинау еді...

XV ғасырда бұл жер Мәскеу князьдігінің құрамына енеді. Мәскеу князі Василий II Қазан ханзадасы Қасымның құрметіне бұл қаланың атын «Касим қаласы» деп өзгертіп, Мәскеу князьдігінің шығыс жақ шетінде, орыс патшасының қолтығының астындағы «Қасым хандығын» құрады. 1471 жылы қала ресми түрде «Касимов» болып аталады. Содан бері де талай замандар өтіп, қала өзгеріп өсіп, Ока өзенінің жоғарғы жағына қарай ауысады. Ал ескі қоныстағы («Старый посад») мұсылмандар зираты сыртта қалады. XX ғасырдың басына дейін осы зиратта көптеген құлпытастардың болғаны туралы жазбалар және көзі көрген адамдар бар. Бір деректе 20-жылдары осы құлпытастардың ішіндегі Қадырғали би Жалайридің аты жазылған тасты жергілікті тұрғынның қорасынан көргенін зерттеуші жазған. Бірақ ол тастың кейінгі тағдыры белгісіз.

Бұл зират ұзақ уақыт қоршаусыз, қорғаусыз қалғандықтан, әлгі айтылған құлпытастардың қазір көбісі жоғалып біткен. Кеңес Одағы уақытысында дінмен күресеміз деген сылтаумен Қасым хандығындағы мұсылман мешіттері қиратылған. Зираттың үстіне шөп шығып, ол жерлер мал жайылымына айналып кеткен. Дегенмен, бұл орында тарихтың куәсіндей болып белгі қалыпты. Ол — Авған мұхаммед сұлтанның кесенесі. Мұны жергілікті татарлар текие деп атайды екен.

Авған мұхаммед XVII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген Хиуа ханы Араб-Мұхаммед ханың баласы. 1621 жылы Хиуада таққа таласу күресінде Араб-Мұхаммед хан жеңіліп, басына ауыр күн туған кезде 11 жасар Авған-сұлтанды орыстың өкілі аманатқа алып кеткен. Ер жеткен Авған-сұлтан Мәскеу патшасына қызмет етеді. Ол 1648 жылы қайтыс болады. Сұлтанның мәйітін әйелі Алтын-ханым Қасымов қаласына алып келіп, жерлейді. Басына қызыл кірпіштен салынған кесене тұрғызады. Сол заманда Ресей аумағында тұратын белгілі мұсылмандар, бектер, сұлтандар о дүниелік болғанда, жерлейтін жері Қасым хандығының орталығы болатын.

Біз көне жазбаларға, архив материалдарына және естіп, білген мағлұматтарымызға сүйене отырып, Қадырғали би Қосымұлы Жалайыри осы қорымда жерленгені анық деген байламға келдік. Бұл тұжырымды Рязань облыстық мұрағат директоры Татьяна Синельникова, Қасым хандығын зерттеуші ғалым, тарих ғылымдарының кандидаты Александр Беляков, Қасымов қаласы өлкетану мұражайының директоры Марина Горожанова да мақұлдады. Ендеше, осы жерге белгі тас қоюға тура келді. Бірақ тағы да ойланатын мәселе туды. Сонда ескерткіш тасты зираттың қай жеріне қоямыз? Ақыры құлпытасты кесененің ішіне Авған-сұлтанның және 5 ханзадалардың құлпытастары қатарына қойғанымыз жөн болар деген байламға келіп, ұсынысымызды жергілікті билікке жеткіздік. Қала басшылары, мұсылмандар имамы М.Сейфоллаұлы мұны бірауыздан құптады. Олардың айтуынша, ескерткішті жасап қою үшін кемінде жарты айға жуық уақыт керек. Бізде үш тәулік қана уақыт қалған. Сондықтан топ мүшелері олардың бұл ұсыныстарын мақұл көріп, жұмысты тапсырып кетейік деді. Алайда жұмысшыларға артық ақша төлеп, мен күн, түн демей жұмылып, ескерткішті бабамыздың басына қойып, бір-ақ елге қайтамыз деген талап қойдым. Мұны білген Қасымов қаласының Дума депутаты Сергей Васин және коммуналдық шаруашылықтың бастығы 20-дан астам инженер, жұмысшы, шеберлері бар құрылыс бригадасын тәулік бойы жұмыс істетті. Тас туралы әңгіме болғанда Алматының мәрмәрі немесі гавр әкеліп қойсақ деген ойда болғанбыз. Сөйтсек, осы жерде Ока өзенінің бойынан бозғылт түсті ақ тасты құрылыс материалы ескерткішке пайдаланады екен. Қалада тас өңдейтін зауыт және бірнеше шеберхана бар. Біз де осы тастан ескерткіш жасауды жөн көріп, аталмыш зауытқа барып, үлкен, салмағы жарты тоннадан асатын тасты кестіріп алдық. Оны кесененің ішіне апарып кіргізіп, Авған сұлтанның құлпытасының қабырға жақ қатарына дәл

сондай етіп орнаттық. Ақ тастың бетіне Құран Кәрімнен: «Бисмиллаһи Ар-Рахмани Ар-Рахим» деп жаздық, ал төменірек араб және қазақ әрпімен «Қадырғали би Қосымұлы Жалайыри». 1530–1605. Құлпытасты қойған «Қадырғали Жалайыри» қоры. Қазақстан. 20.10.2005» дедік [2; 4].

Сонымен, ұзақ жылдар бойы жүргізілген ізденістердің нәтижесінде Қадырғали Жалаиридің Қасым қаласында жерленгені, қашан және қалай қайтыс болғаны белгілі болып отыр.

Түйін

Қадырғали Жалаириден бұрын, бұдан да басқа қазақ тілінде қолжазба кітаптар болды деген тарихи мағлұматтар бар. Бірақ ол ескерткіштер әлі табылған жоқ. Сондықтан да, әзірше қолымызда бар деректерге сүйене отырып, XVI ғасырда таза қазақ тілінде тарихи еңбек жазған Қадырғали Қосымұлын — қазақ тіліндегі жазба шығармалардың бастаушысы деуге болады.

Қадырғалидың тарихи еңбегінің ғылыми жұртшылыққа белгілі болғанына бір ғасырдан артық уақыт өтті. Бірақ оқушылардың көпшілігі күні бүгінге дейін қазақ тіліндегі тұңғыш тарихи шығарма, жазба ескерткішті қалдырған адамның кім екенін, оның еңбегінің халқымыздың мәдени тарихынан алатын орнын жете білмей келді. Тіпті ғылыми жұмыспен шұғылданып, қазақтың тарихы, тілі және әдебиетін зерттеп жүрген кейбір оқымыстыларымыздың өздері де бұл авторға және оның еңбегіне соңғы уақытқа дейін жеткілікті назар аудармады. Сол себептен де Қадырғали Жалаиридің есімі ұмытылуға тақалып, өзінің тарихта алатын орнына ие бола алмады.

Осы жағдайды ескере отырып, Қадырғали би Қосымұлының «Жамиғ ат-Тауарих» («Шежірелер жинағы») еңбегінің жазылуына 400 жыл толуына орай өткізілген конференцияда қазақтың майталман жазушысы М.Мағауин «Ұлы тарихшы, ұлы қолбасшы» тақырыбына көсіле баяндама жасады. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні ретінде: «Бүгін Ұлыстың Ұлы күні, қазақ тарихының Ұлы күні, 400 жылдан соң бабамыздың бағалы еңбегімен ұрпағы етене қауышты. Соңғы 40–50 жыл бойында тарихқа, әдебиетке, мәдениетке қатысты көп түсінікті қайта қарау керек деп ұғамын. Айталық, би ұғымы біздің бабамыздың заманында ел билеуші, князь деген мағынаны білдірген. Оның мәнін жойған патшалық өкімет қой. Демек, біздің Қадырғали би бабамыз кезінде Сібір хандығын жайлаған халықтың ішінде ел билеушісі болған. Қадырғали Жалаири — қазақ халқының деңгейін көрсететін биіктік. Оның заманында халықтың санасы да күшті еді. Мен оның есімін Алматыдағы ұлттық кітапханаға беру қажет деп есептеймін», — деген ұсыныс жасады [3; 16].

Келешекте ұлы бабамыз Жалаиридің «Жамиғ ат-Тауарих» еңбегі әлі де толық зерттеулерді қажет етеді. Өйткені бұл туынды — тұнып тұрған байлық. XII ғасырдың басынан бергі қазақ хандығының ішкі-сыртқы жағдайларын зерделей білген Қадырғали бабамыздың есімі алдағы уақытта жарқырата көрсетуге тұрарлық есім.

Сөз соңында айтарымыз, қайткен күнде де Қадырғали би Қосымұлы Жалаири сынды ұлы ғұламаларымыздың бар екенін бағалай білейік, ағайын!

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның «Жылнамалар жинағы». — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1991. — 272 б.
- 2 Батырашұлы С. Қадырғали Жалайыри зираты Ресейдің Рязань облысындағы Қасымов қаласында жатыр // Егемен Қазақстан. — 2008. — 22 қаңт. — 4-б.
- 3 Алдабергенова М. Қадырғали Жалаири // Парасат. — 2008. — № 2. — 15, 16-б.
- 4 Мұсылман ғалымдары / Баспаға әзірл. Д.Тоқмырза. — Алматы: Шапағат-Нұр, 2006. — 104 б.
- 5 Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2006. — 768 б.
- 6 Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары (тарихи-филологиялық зерттеу). — Алматы: Рауан, 1995. — 240-б.
- 7 Қазақ Совет энциклопедиясы. Т. 7 / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Сов. энцикл. Бас ред., 1975. — 648 б.
- 8 Ұмытылмас есімдер / Құраст. Б.Ысқақов. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 224 б.
- 9 Тоғысбайұлы Б. Жылқының жалын, жаудың жағын айырған // Жұлдыз. — 1996. — № 4. — 64–93-б.
- 10 Умарова Г.С., Шарабасов С.Ф. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Астана: Фолиант, 2007. — 244 б.
- 11 Тоғысбайұлы Б. Тарихтың ашылмаған беттері. — Астана: Елорда, 2001. — 304 б.
- 12 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. — Алматы: Жазушы, 1985. — 560 б.
- 13 Жалайыр Ж.Қ. Қадырғали Жалайыр есімін ұмытпайық // Жұлдыз. — 2001. — № 7. — 156, 157-б.
- 14 Қойгелді М. Қазақ тарихына қатысты зерттеулерінде Мұхаммед Хайдар Дулати мен Қадырғали Жалайыридың еңбектеріне сүйенген / Академик Әлкей Марғұлан (1904–1985) // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2013. — № 1(61). — 18-б.
- 15 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. — Алма-Ата: Рауан, 1992. — 379 с.

- 16 Албани Б.Қ. Тарихи таным: ежелгі халықтар, тайпалар, рулар, жер жұтқан қалалар. — Алматы: Ататек, 1994. — 400 б.
- 17 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): Төрт томдық. — 1-кіт. — Алматы: Атамұра, 1996. — 544 б.
- 18 Михайловский Е.В., Ильенко И.В. Рязань. Касимов. — М.: Искусство, 1969. — 240 с.

Р.С.Каренов

Кадыргали Жалаири — выдающийся казахский историк средневековья, известный бий и государственный деятель

В статье описана научная и государственная деятельность гениального казахского ученого и бия, жившего и творившего в XVI столетии. Дана подробная оценка его главному произведению, в котором впервые обобщаются на государственном языке исторические события в Казахской степи в средние века. Проанализированы труды отечественных и зарубежных ученых, посвященные изучению личной жизни, научной и государственной деятельности Кадыргали Жалаири.

R.S.Karenov

Kadyrgali Zhalairi — the outstanding Kazakh historian medieval, known bi and statesman

Scientific and state activity of the ingenious Kazakh scientist and bi, living and creating in XVI century are described. The detailed assessment is given to its main work in which historical events in the Kazakh steppe in the Middle Ages are for the first time generalized an eyelid in a state language. It is analyzed the works of domestic and foreign scientists devoted to studying of private life, Kadyrgali Zhalairi's scientific and state activity.

References

- 1 Syzdykova R., Koygeldiev M. *Kadyrgali bi Kosymuly and his collection of records*, Almaty: Kazakh University Publ., 1991, 272 p.
- 2 Batyrashuly S. *Egemen Kazakhstan*, 2008, January, 22, p. 4.
- 3 Aldabergenova M. *Parasat*, 2008, 2, p. 15–16.
- 4 *Scholars of the Islamic world / Print prepared by D.Tokmurza*, Almaty: Shapagat-Nur, 2006, 104 p.
- 5 *History of Kazakhstan. Encyclopedic Reference*, Almaty LLP, «Aruna Ltd», 2006, 768 p.
- 6 Derbisaliev A. *Luminary of Kazakh steppe (historical and philological research)*, Almaty: Rauan, 1995, p. 204.
- 7 *Kazakh Soviet Encyclopedia. Vol. 7 / Ed. M.K.Karataev*, Almaty: The main edition of the «Kazakh Soviet Encyclopedia», 1975, 648 p.
- 8 *Unforgettable names / Compiler Iskakov*, Almaty: Kazakhstan, 1994, 224 p.
- 9 Togysbayuly B. *Zhuldyz*, 1996, 4, p. 64–93.
- 10 Umarova G.S., Sharabasov S.G. *History of Kazakh literature: The textbook*, Astana: Foliant, 2007, 244 p.
- 11 Togysbayuly B. *Unsolved pages of history*, Astana: Elorda, 2001, 304 p.
- 12 Ualikhanov Sh. *Favorites*, Almaty: Zhazushy, 1985, 560 p.
- 13 Zhalair Zh.K. *Zhuldyz*, 2001, 7, p. 156–157.
- 14 Koygeldi M. *In the study relied on the history of the Kazakhs works Mohammed Haydar Dulati and Kadyrgali Zhalayyri / Academician Alkei Murgulan (1904–1985) // Stellar family: a legendary figure*, 2013, 1 (61), p. 18.
- 15 Klyashtorny S.G., Sultanov T.E. *Kazakhstan: chronicle three millennia*, Alma-Ata: Publ. «Rauan», p. 379.
- 16 Albany B.K. *Knowledge of history: ancient peoples, tribes, genera, missing without a trace of the city*, Almaty: Atatek, 1994, p. 400.
- 17 *History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)*. Four vol. Vol. 1, Almaty: Atamura, 1996, 544 p.
- 18 Mikhailovsky E.V., Ilenko E.V. *Ryazan. Kasimov*, Moscow: Iskustvo, 1963, 240 p.

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: rkarenov@inbox.ru)***«Керей» тайпасының этникалық шығу тегі және шежіресі**

«Керей» тайпасының Орта жүздің басқа тайпалары арасындағы тарихи рөлі және орны ашылып көрсетілген. Орта жүзге жататын «Керей» тайпасының және Кіші жүзге жататын «Керейт» тайпасының шығу тегі суреттелген. «Керей» тайпасының құрамына енетін әр түрлі қазақ руларының тарих сипаттамасы берілген. Өз халқының тарихында айрықша рөл атқарған осы тайпадан шыққан аса көрнекті тұлғаларға көңіл бөлінген.

Кілт сөздер: тайпа, тарих, шежіре, зерттеу, көшу, өңір, тұлға, шығармалар.

Керейлер тарихындағы елеулі мәселелер

Қазақ халқының құрамындағы тайпалардың бірі — Керейлер екі үлкен этникалық бірлестіктен: Ашамалы Керей, Абақ Керейден тұрады. Ғылыми әдебиеттерде осы атаулардың төркіні туралы айтылған пікірлер аз емес.

Керейлер тарихындағы елеулі мәселе — ол Қазақ халқы құрамындағы Керейлер мен Керейттердің арақатынасына байланысты әр түрлі көзқарастардың орын алулары дер едік. Бұл екеуін бір тайпа ретінде қарастыратын ғалымдар арасында Н.А.Аристов, В.В.Бартольд, М.Тынышбаев, Р.Г.Кузеев, М.Мұқанов бар. Сонымен қатар оларды екі бөлек тайпа ретінде қарастыратын ғалымдар да бар екендігін айта кеткен жөн. Олардың қатарына мысал үшін Х.Ховорс, Грумм-Гржимайло жатады. Шындығына көшсек, «Керей» этнонимімен «Керейт» этнонимінің арасында елеулі алшақтық жоқ.

Көне түркі тілінде «-т» қосымшасы «-лар», «-лер» деген мағынада жұмсалған. Демек, «Керейт» — «Керейлер» деген сөз [1; 157]. Осының өзі-ақ Керейлер мен Керейттердің тарихи тамырларының ортақ екендігін аңғартады.

Олай болса, «бұлар (Керей мен Керейттер) неге бөлінген, қашан бөлінген?» деген заңды сауал туындайды.

XII ғасырдың аяғында Керейлер (Керейттер) монғолдарға қарсы күресіп, олардан жеңілді. Керейлердің бір бөлігі Шыңғыс ханға бағынғысы келмей, Дешті Қыпшақ даласына ауып барып, Жошы ұлысына кірді де, кейіннен Батый ханның Шығыс Еуропаға жасаған жорықтарына қатысты. Өзбек хандығы тұсында Мұхаммед Шайбанидың Орта Азияны жаулап алуына атсалысты. Олар өздерінің ежелгі атын (Керейт) сақтап қалды. Кейін Кіші жүздің құрамына «Керейт» деген атпен кірді.

Керейттердің (Керейлердің) енді бір үлкен тобы «Керей» деген атпен Орта жүзге қосылды. Осы айтылғандар, Қазақстанның батысындағы, Арал теңізі бойындағы Керейттер Шыңғыс ханның Керейлерге жасаған 1203 жылғы жорығынан кейін батысқа бөлініп көшкендер деп жүргендердің пікірінің шындыққа жақын келетінін байқатады.

Ғалымдардың күні бүгінге дейін басын қатырып келген тағы бір мәселесі, «Керейлер монғолтілдес болған ба, жоқ әлде түркітілдес пе» деген сауалға жауап іздеу. Айта кеткен жөн, оларды түркітілдестерге жатқызатындар арасында Рашид-ад-Дин, Әбілғазы, Н.А.Аристов, Х.Ховорс, Н.Потанин, М.Тынышбаев, Ә.Марғұлан, С.Аманжолов, М.Мұқанов, С.Козин тәрізді кісілер бар болса, ал оларды монғолтілдестер деп ойлайтындар арасында В.Бартольд, Б.Владимирцев, С.Киселев, Н.Поппе, Г.Санжеев, В.Трепавлов тәрізді ғалымдар бар. Егер аңдап қарар болсақ, алғашқы топты құраушыларды негізінен ежелгі түркілердің және кейінгі қазақтардың дәстүрлі деректерінен, рулық шежірелерінен біршама немесе жақсы хабардар зерттеушілер құрайтынын байқай аламыз. Ал екінші топтағылар — керісінше, дәстүрлі деректерден алшақ тұрғандар. Осының өзінен-ақ өмір шындығы кімге жақын екендігі аңғарта түседі [2; 4].

Рашид-ад-Дин ертедегі Керейлер қауымының сегіз тайпадан тұрғанын хабарлайды да, оларды келесі реттік тәртіппен орналастырады: «керейт, жарқын, қоңқайт, сақайт, туманут, албат, харашін, хиркүн». Керейттер осы құрылған қауымда үстемдік жүргізуші тайпа болған. Елді басқарып отырған хандардың әулеті солардан шыққан. Мемлекет те сол әулеттің атымен аталған [3; 24].

Рашид-ад-Дин Керейттердің жайлау-қыстауларының Онон, Керулен, Бұрхан-Халдун, Қалайыр, Селенга, Баргуджин-Тоқум тәрізді өзендер мен көлдер бойларында орналасқандарын атап көрсетеді. Бұл жерлерде монғолтілдестер де көшіп-қонып жүрген. Егер де Керейттер о бастан-ақ монғолтілдес болса, онда олар осындай ақуалда бірден-ақ монғолдарға айналып кетулері керек еді. Алайда олай бола қоймады. Оның себебі Керейттер түркітілдестер ұрпақтары болатын [2; 4].

Белгілі шығыс зерттеушісі Грумм-Гржимайло Керейлер IX ғасырдан бастап тарихқа әйгілі болған десе, Н.Аристов X ғасырда Керейлердің жан саны 900 мың адамға жеткен дейді [1; 159].

Н.Аристов Хайду хан (Үгедейдің немересі) әскерінің дені Керейлер мен Наймандардан тұрғанын айтады (1270–1301). Керейлер бұл кезде Қара Ертістің жоғары ағысында тұратын. Темір жорықтары кезінде (1370–1400) Керейлер Қара Ертістен Алакөлге дейін және Ерен-Қабырға тауларын мекендегенін білеміз. Жоңғарлардың күшеюі 1399–1400 жылдарда басталғаны мәлім. Моғолстан ханы Уәйіс (1408–1428) жоңғарлармен 61 рет шайқасып, тек бір рет қана жеңіске жетті. 1420–1430 жылдары жоңғарлар қазіргі Лепсі уезінің жерін басып, Керейлерді жан-жаққа бытыратып жібереді.

Керейлердің бұдан кейінгі тағдыры Арғындарға ұқсас. Олардың Ашамайлы руы Барақтың Ташкент пен Ходжентке қарсы жорығына (1420 ж.) қатысты. 1723 жылы Керейлер (Арғындар сияқты) басқаларға қарағанда аз шығынға ұшырады [4; 20–21].

Шежіре қазақ ішіндегі Керейлерді Бозанжар биден (Ақсақал) таратады. Одан Ойық, Тілік деген екі тармақ өсіп-өнеді.

Ойық тармағы Уақ ішіне өтіп кетеді. Тілік тармағынан Жаншаулы, Құлдаулы, Саужайлы деген үш ата шығады.

Саужайлы атасы Кіші жүздегі Керейттерге қосылады. Құлдаулыдан Тоқымбет, оның лақап аты «Арбалы». Бұлар Ашамайлыға қосылып кетеді. *Жаншаулыдан — Ашамайлы, Шөмішті, Ерші. Ашамайлының ұраны — «Шибай». Таңбасы — «Ашамай»* [5; 34].

Этнограф-жазушы Ақселеу Сейдімбек «Абақ Ана және Керейлер» жайлы келесідей деректер келтіреді: «Абақ Ұлы жүз Үйсін ішіндегі Сарымырза деген кісінің қызы екен. Керейдің немересі Дана бидің баласына Абақ тұрмысқа шығады. Шымыр атты бір бала дүниеге келген соң, Абақтың күйеуі қайтыс болыпты. Жесір қалған Абаққа сол кездің әменгерлік жолымен Уақтың немерелері сөз салады. Алайда сөз салғандарға Абақ жолын беріп, Керейдің шаңырағын құлатпай, түтінін түтетіп отыратындығын айтады. Осыдан кейін Уақ ұрпақтары Абақты шетқақпайлап, қағажу көрсете бастайды. Содан, әбден шыдамы таусылған, Абақ төркініне көшіп кетеді. Төркіні Абақты құшақ жая қарсы алып, әлпештеп ұстайды. Әсіресе жиені Шымырды Ұлы жүз елі еркелетіп, бетінен қақпай өсіреді. Бұл кезде тоқтасқан Сарымырза қарт Шымырға алабөтен бауыр басып, ел ішіндегі тойларда, бас қосуларда жанынан қалдырмай өзімен бірге алып жүреді. Мұндайда Сарымырзаның ықыласы түскен балаға сырт көздің де назары ауып: «Бұл қай балаңыз?» — деп сұраса, Сарымырза: «Менің Ашамайлы Керейім ғой», — деп жауап беретін көрінеді.

Шымыр нағашысынан жақсы тәрбие алып, ел аузына ілінген азамат болып, ұрпағы өсіп-өнген бір арыс елге айналған. Алайда «Шымыр» аты ұмыт болып, нағашысы Сарымырзаның дуалы аузымен айтылған сөзді былайғы жұрт та қайталап, «Ашамайлы Керей» деп атап кетіп еді дейді. Сөйтіп, одан тараған кейінгі ұрпақтары да «Ашамайлы Керей» атанып кетеді.

Абақ бәйбіше бетіне қарап отырған жалғыз баласы Шымырды жас кезінде оқу оқытып, білім беруді арман етеді. Сол кезде Үйсін елінде арғы тегі не түрік, не өзбек Нәзір деген молда болған екен. Абақ бәйбіше баласы Шымырды қолынан жетелеп Нәзірге алып келеді. Нәзір молда мән-жайды сұрап алған соң былай дейді: «Ислам дінінің шарифаты бойынша жас әйелдің некесіз жүруіне болмайды, міндетті түрде некелесуі керек. Күйеуі жоқ некесіз отырған жас әйелдің қолынан тамақ ішу де харам. Тіптен, ондай әйел су алған бұлақтың етегінде отырған елдің сол бұлақ суымен дәрет алуына да болмайды, дәреті бұзылады. Сондықтан біреумен некелесуің керек, сонсоң ғана балаңды Құдай жолымен тәрбиелеуге болады».

Нәзір молданың мұндай пәтуасынан кейін Абақ ана әрі ойланып, бері ойланып келеді де: «Молдеке, мен мынандай бір ойға келдім. Мен төркін жұртымда отырмын, сөз салатын әменгерімнің жоқ екенін білесіз. Сондықтан перзентімнің болашағы үшін өзіңіздің етегіңізден ұстасам ба деген ойға келдім. Алайда бір шартым бар, Сізбен некелескен соң тапқан ұрпақты «Керей» деп атауға мақұл болсаңыз ғана, некелік парызыма тоқтаймын», — деген тілегін білдіреді. Абақ ананың бұл тілегін Нәзір молда қабыл алып, некелеседі.

Абақ пен Нәзірдің арасынан туған бала «Керей» деп аталады. Кейбір шежіре дерегінде Керейдің өңі қара болған соң, оны Қарақожа (Құттықожа) деп те атаушы еді дейді. Ержете келе Керейдің қадірі артып, төңірегі Қара би деп атап еді деген де сөз бар.

Міне, осы Керейден (Құттықожадан, Қарақожадан) — Майқы туады. Бұл Шыңғыс хан заманындағы Майқы би емес. Майқының кейінгі ұрпақтарынан он екі ата Абақ Керейлер тарап еді дейді» [6; 252–253].

Қазақ шежіресіндегі Абақ Керей мен Ашамайлы Керей аттарының шығу тегін тергеген тұстарына үңілсек, Абақты Керейдің Ақылбай атты ұрпағының бәйбішесінің аты еді деген түсіндірмеге жолығамыз. Оның есімі әуелі Аппақ екен, келе-келе Абаққа айналған. Қазір «12 ата Абақ» деп жүрген бірлестік әу баста сол Абақ бәйбішенің өзі тәрбиелеген он екі немересінен өрбіген делінеді. Ал Ашамайлының әуелгі аты Ғали екен (енді бір шежіреде Ақберді), әкесі ашамайға мінгізіп барып келіншек алып бергендіктен, Ашамайлы атаныпты делінеді.

Ашамайлы Керейлер

XIII ғасырда монғол қысымынан ығысып, Ертісті бойлай, солтүстік-батысқа ауып, одан Тобылға жеткен Керейлердің бөлігі. Тобылдан өткен шағын тобы XV ғасырда Кіші жүз құрамына енген. Ашамайлы Керейлер қарақалпақ, өзбек халықтарының құрамында да бар. XIX ғасырда Ашамайлы Керейлер тайпасы Семей, Павлодар, Қарқаралы, Петропавл, Омбы, Ақмола уездерін мекендеген [7; 621].

Ашамайлы Керей үлкенді-кішілі мына рулардан құралған:

Тарышы — рулар бірлестігі. Тарышыдан — Смайыл, одан — Ақсары, Құлсары (Құрсары), Тоқымбет, Матақай (Манатай), Самай, Еменәлі (Семенәлі), Нұралы, Нұрымбет, Ақымбет. Бұл аталар XIX ғасырдың бас кезінде бүгінгі Орталық, Солтүстік Қазақстан, Омбы жерін мекен еткен. 1824 жылы Көкшетау округы ашылғанда, мұнда Құлсары — 870, Еменәлі (Семенәлі) — 895, Самай — 795 түтін болған [8; 570].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Тарышы — Смайылдың екі атасы (Құрсары (Көрсары) мен Ақсары) туралы мынандай қызық деректі ұсынады: «Құрсары (Көрсары), Ақсары «Төрт сарының нәсіл-жұрағаты»: «Орысқа қарамаймыз!» — деп, Алатау, Алтай тауларынан асып кеткен. Олар бұл күнде Қытайға қарап қалды: «Мейлінше бай болған, бодамсыз Керей» атанады», — дейді.

Құрсары, Ақсарыны Тұрлыбек орналастырған Ақмола облысына. Құрсарыдан: Есбол, Есенәлі; Есенәліден: Құдайқұл, Қодас, Жібек. Құдайқұлдан — Құдайберді; Жібектен: Жаңбыршы, Жәнібек. Мұнан Жанғабыл, Досай туады. «Соқыр Жанғабылдан» алтау туады. Бірі — Сүйінбай, Сүйінбайдан Ақыл бес ағайынды болған. Тау-Көтібақ баласы: Қызылтауда тұрғандықтан, атын «Тау» қойған. Ақыл-Күлік: Ақыл Сексен ішінде туғандықтан, атын «Ақыл» қойған. Өз заманында Ақыл «Тау» атанған.

Ақылдан тоғыз: бәйбішеден төртеу, тұңғышы — Асаубай. Асаубайдың кенжесі «Бәзіл қажы» атанған, қыстауы Сілетіде: Ешкіөлместе. Бәзіл қажыдан: Ғұбайдолла (Ғұбайдолда), Бопкен. Бопкен балалары: Жиыпалла (Жепла), Нұрхамит. Бұл екі баланың «қара орманын» сыпырып алып, Ғұбайдолланы Омбыға, Бопкенді Семейге жер аударған. Бұл Бопкен: «Семей барамын» — деп, Қызылтау бауырында атын ұрлатып, жаяулап қайтып, Ескелдіде отырған, Құдай рахмет қылсын Мәшһүр Жүсіпке кез болып:

– Қатын-балаңды тауып ал, — деп, — бір шабдар атты басыбайлы өзінікі қылып, мінгізіп қоя берді» [9; 380].

Сарман — Ашамайлы Керейдің рулар бірлестігі. Шежіре деректеріне қарағанда, Сарманнан Болат, Қорған деген рулар тарайды. Ертеректе олар Петропавл уезін мекендеген. Егіншілік, мал шаруашылығы, аңшылық, саятшылық, қол өнерімен шұғылданған [8; 33].

Сибан (Сибан Керейлер) — рулар бірлестігі. Шежіре деректері бойынша, Сибаннан — Ерімсары, Күнкене, Шимойын, Қорқыт, Шоқматор. 1822 жылға дейін Сибан Керейлер Петропавл уезін мекендеген. 1822 жылдан кейін Ерімсары, Күнкене рулары қазіргі Қостанай облысына; Шимойын, Шоқматор рулары Павлодар, Семей облыстарына қоныс аударған. Сибандар егіншілік, аң және балық аулаумен, мал шаруашылығымен айналысқан [8; 147].

Сибанның Қорқытынан (Қортығынан) — Қошқарбай, одан — Байжігіт, Ақпанбет, Тоқпанбет. Ақпанбеттен — Сейіт. Тоқпанбеттен — Беспай, Шыныбай, Сәдір, Қуат, Қадыр. Шыныбайдан — Жолғұтты (Жолымбет), одан — Еламан, одан — Әсіреп, Мүсіреп, Кенжетай. Мүсірептен — Ботбай,

Кәжімбай. Кәжімбайдан — Махмұт, Ақан, Мақан, Самырат. Махмұттан — Ғабит (Қазақтың ұлы жазушысы Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов) [10; 187].

Шимойынның бірнеше аталары Шығыс Қазақстанның Қатонқарағай аудандарындағы Наймандармен аралас қоныстанған. Шимойыннан — Байназар, Қайназар, Есназар, Ерназар, Жаназар, Маназар, Алданазар, Жолдыбай, Жылқыбай (Жылыбай), Досай, Отарбай деген он бір ата өрбіген.

Отарбайдан — Қосай, одан — Сырымбет, одан — Байбарак, одан — Бектемір, одан — Шүкей. Шүкейден — Мұқан, одан — Сәбит (атақты жазушы Сәбит Мұқанов) [10; 186].

Балтадан — Көшек, одан — Айтуған — одан Қошқыл, одан — Жәдік, Байқожа, Жарылғапберді. Жәдіктен — Мұратәлі, Құрманәлі, Ырсымбет, Сырлыбай, Дәулетберді, Сырымбет, Баталы. Жарылғапбердіден — Қара, Сары, Қожагелді, Дүйсенбі [11; 36].

Таз — Айтуар, Хангелді, Шаң, Естай, Достан деген аталарға бөлінеді. XVII ғасырда жоңғар шапқыншыларына қарсы азаттық жолындағы күресте қол бастаған Қара батыр осы Таз Ашамайлы Керейден шыққан [8; 515].

Көшебе — «Көшебелі көп Керей көше алмайды Сибансыз» деген атау алған. Көшебеден — Жауынгер, Жауғашты, Жалайыр, Шәукер (Шәукер Керей).

Жауынгерден — Бағлан, одан — Асылболат, одан — Байбол, одан — Андаспан, одан — Шілікті, одан — Жаңбыршы. Жаңбыршыдан екеу: Жоламан, Таузар.

Жауғаштыдан — Құдайназар, одан — Әлмембет [11; 36].

Ашамайлы Керейдің Көшебесінен тараған үлкен ру — Шәукер Керей. Ол — Қаратоқа, Жантоқа, Байтоқа, Жанұзақ, Жасұзақ, Байұзақ, Малдыбай, Барлыбай, Өтеміс, Бегімбет болып он атаға бөлінеді. Олар бұрынғы Петропавл уезін, көлденең Есілдің теріскей бетін, Ресейдегі Тюмень облысының Есіл, Есет өзендерінің алқаптарын, Қорған облысының Лопатинский ауданын, Петропавл қаласын мекендеген. Ертеде аңшылықпен, балық аулау, саятшылықпен, егіншілікпен, қолөнерімен, мал шаруашылығымен шұғылданған [12; 210].

Сақал Керейлер. Олар, шежіре деректері бойынша, Асан, Үсен, Сапар деген үш атаға бөлінеді. Сақал Керейлер ертеде Петропавл уезін, көлденең Есіл бойындағы Жолдыөзек өңірін, Омбы облысының Есілкөл ауданын мекендеген. Олар егіншілікпен, аңшылықпен, қолөнерімен, мал шаруашылығымен шұғылданған [13; 617].

Сағындық Керейлер — рулар бірлестігі. Шежіре деректері бойынша, Сағындық Керейден: Тоқсары, Аю, Тұрлыбек, Көтеней, Есбол, Қамысбай, Қамшыбай, Қалпақ, Тамшыбай, Жолаушы деген рулар тараған. Петропавл уезін, көлденең Есілдің теріскей бетін, Еманалы болысын мекендеген. Сағындық Керейлер егіншілікпен, мал шаруашылығымен, аңшылықпен, саятшылықпен және қолөнерімен шұғылданған [13; 607].

Қазақ шежіресі бойынша, Ашамайлы Керейден — Ошыбай, одан — Баһрам, одан — Төбей, одан — Тұрсынбай, одан — Жарбақ, одан — Жанай, одан — Бекарыс, одан — Наурызбек, одан — Қажығали, одан — Әлмұхамед, одан — Пархат, одан — Танаш [11; 33].

Этнографиялық зерттеулерде Танаш жиі аталмай, оның жоғарыда қарастырылған кейінгі ұрпақтары (Тарышы, Сарман, Сибан, Балта, Таз, Көшебе, Сақал, Сағындық Керейлер) туралы көз жазылған.

Абақ Керейлер

Он екі арыс Абақ Керей — Орта жүзге кіретін Керей ұлысының үлкен бір тайпасы.

Ашамайлы Керейден Қара бидің қызын Үйсін Абақ батыр (Майқы бидің немересі) алып, Керей жерлерінде тұрып қалады. Одан өрбіген ұрпақ «Абақ Керей» атанып кетеді. Олар негізінен Қытай, Монғол жерінде [5; 35].

Осыған ұқсас оқиғаны А.Сейдімбек өз еңбегінде былайша баяндайды: «Ел аузындағы шежіре сөздің бірінде Дана деген биден Керей туып еді дейді. Керей ел көзіне ертерек түскен, ақылына дәулеті сай адам болыпты. Алайда, Керей жігіт шағында қайтыс болып, жаңа қаз басқан баласы жетім қалады. Керейдің жетім баласын ашамайға мінгізіп жүргенде көз көргендер «Керей мырзаның ашамайлы баласы ғой» дейді екен. Содан, ол бала ел ішінде «Ашамайлы Керей» атанып кетеді.

Ашамайлы Керей үш әйел алып, олардан он жеті бала көріпті. Солардың ішінде кіші әйелінен Қараби жалғыз туыпты. Қарабиден Абақ туыпты. Абақтан он екі ата Абақ Керейлер өрбиді» [6; 270].

Бүгінде Абақтан тараған ұрпақтар он екі арыс ел болады. Олар:

Жантекей ұрпақтары ертеде Өскемен, Зайсан уездерін мекендеген. Ұрандары — Шақабай [14; 271].

Жәдік ұрпақтары да бұрын Өскемен, Зайсан уездерін мекендеген. Олардың ұраны — Жантай [14; 347].

Қарақас ұрпақтары бұрын Шұбартау, Шұбарайғыр, Жауыр, Жорғабайтал тауларын; Бақанас, Дағанды өзендерінің бойын мекендеген. Ұрандары — Үшбай, таңбасы — Ашамай.

Шұбарайғырдан: Балта, Қабыл, Бөлек, Төлек, Өтес, Құланшаш аталары тараған. Шұбарайғырдың арғы атасы — Жаната. Бірде ол өрісте жүрген Шұбарайғырдың үйірін айдап алып, малданған екен. Осы себеппен Жанатадан тараған ру Шұбарайғыр аталып кеткен деген аңыз бар. Олар Қара Ертістің сол жағалауын қыстап, жазда Сауыр мен Көксүне тауларының шалғынды алқаптарын жайлаған. Шұбарайғыр ұрпақтары негізінен мал өсіріп, пішен шапқан. Кей жерлерде суармалы егіншілікпен айналысқан [12; 298].

Ителі — Токтағұл, Елтоқ болып екіге бөлінеді. Ертеде бұл рудың жайлауы — Алтайдың оңтүстік беткейі, Қара Ертістің жоғарғы ағысындағы «Китің арша» жайылымы. Ал қысқы мекені — Бурылтоғай, Шіңгіл өзенінің жағасы. Ителінің ұраны — Бұқарбай. Кейде күллі Абақ Керейге ортақ Жәнібекті де ұрандай береді [15; 145].

Шерушіден — Бақат, Ұзынмылтық, Құрман аталары тараған. Олар кезінде Өскемен (Нарын, Үркер бөктерін), Зайсан (Оңтүстік-Шығысында) аймағын мекендеген. Жалпы саны 850 түтінге жеткен. Шерушілер қыста Қара Ертіс, Ұрынға, Кран, Кемерши, Күртіні (қазіргі Монғолияда) мекендеп, жазда Абақ Керейдің басқа руларымен бірге Оңтүстік Алтайдың биік тау алқабындағы көгалдарда көшіп-қонып жүрген. Олардың негізгі кәсібі мал өсіру, суармалы егіншілікпен де айналысқан. Шерушілердің негізгі бөлігі осы күнгі Монғолия мен Қытайда тұрады. Ұраны — Байтайпақ [12; 243].

Меркіт-Лепсі, Шағыр, Мыңлы, Сақау деген аталарға бөлінеді. Бұл жерде Үйсіннің Қойылдар тармағына жататын Мың, Албанның Қызылбөрік руына жататын Сақау аталары осы Меркіттегі «Мыңлы, Сақау» аталарымен туыс емес пе екен деген сұрақ туады [5; 35].

Молқы, шежіре деректері бойынша, Мошан, Қошан, Айтуған, Ботабай болып бөлінеді. Молқы ұрпақтары ертеде Зайсан уезінің Қара Ертіс бойын мекендеген [16; 109].

Жастабан. Одан екеу: Бекназар (одан Шақантай, Құдайберді, Қожакелді); Қосай (одан Рысбек, Күтке, Төлеке) ұрпақтары тарайды [4; 21].

Көнсадақтан төртеу: Атақозы, Бойкөбек, Жаулан мен Қожаберген [11; 33].

К.Жолмұханбетовтың «Ғасырлар белесі» атты кітабында Абақ Керейден тағы екі ру таратылады: Қолқа мен Құлтайболат [5; 35].

С.Жұмағали «Керейлер жайлы бірер сөз» деген мақаласында: «...Біздің әкелеріміз күні кешке шекара ашылғанша Құлтай-Болаттан ұрпақ жоқ деп келді. Ал біз бүгін елге оралған ағайындардың ішінен Құлтайболат бабамыздың ұрпағы бар екеніне көз жеткіздік» [11; 32], — деп толғанады.

Абақ Керейдің ұраны — «Жәнібек». Таңбасы — «Абақ».

Абақ Керейлердің Монғолияға көшу себептері

Қазақ сахарасында, Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз деп бөлінген халықтың, Абақ Керей Орта жүздегі аса ірі тайпасы болған.

Бір жылы Орта жүз жерінде үлкен той болады. Тойға Ұлы жүз бен Кіші жүздің тайпалары да шақырылады. Тойдың қымызы ішіліп, табағы тартылып болған соң, жұрт ойынға ойысады. Өкінішке орай, қызықтың қызуы қосылып, ойыннан от шығады. Тойда Арғын мен Керей жігіттері бір нәрсеге келісе алмай, ерегісіп төбелеседі. Көп адам сойылға жығылады. Бөгде атаның балалары арашаға түсіп, «ес кетіп, жан шықты» дегенде екі жақты айырады.

Сойылға жығылғандардың ішінен Арғынның Ақмырза деген жігіті өліп, жаласы Керейге артылады. Арғын мен Керей жауласады, мал қуып, барымта алып, өштеседі. Ел басшылары мен жұрт жақсылары кеңес құрып, «Қазақ жолы» бойынша Керейден құн әперіп, Арғынның аяғына жығып, екі жақты бітімге келтірмек болады. Оған Керей жағы: «Біз адам өлтіргеннен саумыз, өз арасындағы өштігін осы араға жасап, бірін-бірі өлтіріп, жаласын бізге жауып отыр. Кісі құнынан артық малымызды барымталап тартып алды. Ақ іске құн тарта алмаймыз. Бұлардың Арғынға бұрғандарың», — деп ырық бермейді. Арғын жағы іргелі, белгілі тайпа болғандықтан, «құн алмай қоймаймыз» деп қасарады. Керіс барған сайын күшейіп, насырға шабады.

Арғын кез келген жерде Керейдің адамын тарпа бас салып сабап, малын қуып, берекесін кетіреді. «Арғыннан қорлық-зорлық көрдік, ара ағайын әділдік айтпай, Арғынның сөзін сөйледі. Іргеден қадау, белдеуден жау шығып, түбіміз бір болса да көңіліміз кір болды» деседі. «Қастық

калып, өштік өшіп, естен кетіргенше, мойны ұзақ бір жерге қоныс аударғанымыз рауа көрінеді» деп, Керей бұл маңнан аууға бекиді. Ол 1771 жыл екен.

Ол заманда іргенің бүтіндігінің сақталуы, береке-бірліктің күшті, ел ішінің алалықта болмауы бәрінен маңызды саналған.

Қазақ өз ішінен қырқысып, Керейдің ауа көшуі қалған елге жеңіл тимейді. Ел қамын ойлаған қасқа мен жайсаңдар бас қосып, «Керейді тоқтатайық» деп кеңес құрады. Бірақ, кеңес тиянақ тапқанша, Керей көшіп береді. Кеңестің соңғы шешімі олардың соңынан елші жіберіп көшті ақылмен, көнбесе күшпен қайтарып келу болады. «Бұл аса қиын іске басы бағалы, аузы дуалы, әрі Арғын» деп әйгілі Бұқар жырауды тағайындап, қасына сарбаздар қосып аттандырады.

Көш Сырдарияның бойын бойлай суыт тартып, үдере жылжиды. Ақыры Бұқар жырау Сыр бойын жағалап, жебелей қуып көшке жетеді. Елдің еңкейген кәрісінен, еңбектеген жасына дейін жұдырықтай жұмылып, қуғыншы-елшінің келе жатқанын көреді. Бұқар нөкерлеріне: «Елдің сұрқы суық екен, дес берер түрі жоқ. Енді қызыл тілдің күшімен бір іліп көрейін. Ілдірсе — істің оңғарылғаны, ілдірмесе — істің құрығаны», — дейді:

*Керей, қайда барасың,
Сырдың бойын көбелеп.
Сендер қашсаң, мен қойман,
Арғымақпен жебелеп.
Енді алдыңнан шығайын,
Жауған күнше себелеп.
Ақмырзамды өлтірдің
Ақ сойылмен сабалап.
Мен Арғын деген арыспын,
Азуы алты қарыспын.
Сен бұзау терісі шөншіксің,
Мен өгіз терісі талыспын.
Абылай алдында бітпесең,
Құдандалы таныспын.
Егер Абылай алдында бітпесең,
Атасын білмес алыспын.
Көшің кетер бір жаққа,
Өзің кетерсің бір жаққа,
Көш соңынан салпақтап,
Есің кетер сол шақта.
Жар басына қамалып,
Жарты лашық тігерсің.
Аузыңдағы асың кетер,
Көздеріңе жасың келер,
Бұл қылығыңды қоймасаң,
Сонау кеудеңдегі қалқайған
Дулығалы басың кетер, —*

деп [17; 49], көшті тоқтады. Бірақ көшбасшылары: «Арғынның қылығына орай, Керейдің малына сұрау болмаған соң, өкпелеп аудық. Енді қайырыла алмаймыз», — деп мән-жайды ұғындырып, Бұқарларды жолға салады. Көш Қалба, Маңырақ таулары, Жайсаң, Кішкене көлдері бар өңірге келіп, ірге теуіп, Сауырдың тұмсығынан Үлеңгір көлінің бойына дейін жайыла қонып мекендейді. Бұл Керей тайпасының ежелгі қонысы екен. Жаугершілік заманда әрі ауып, бері ауып мекендеген бұл өлкенің Тарбағатай жағында Найман рулары, өр Алтай жағында Торғауыт болады.

Жүре келе Абақ Керей елі Найман, Торғауыт тайпаларымен жанаса қонып, жарыса жайылып, ақыры бір күні жайылымға таласып қалады. Қолдарында өзіне қарасты орынды дәлелдейтін ханнан алған таңбалы қағазы да болмағандықтан, Абақтың билерін Торғауыт, Найман тайпасы ілтипат етіп танымайды. Олар: «Төресіз ел, төбесіз жер болмайды. Қолдарында белгі хаттарың да жоқ, бұған қарағанда қашқын көрінесіңдер, ұры, өтіріктерің де бар екен. Билерінде әділдік болмағандықтан билігі өтпейді, біріңді-бірің басқара алмасаңдар, бүйткенше хандарыңды тауып алыңдар», — деген екен. «Сондықтан хандарыңнан таңбалы қағазы мен төрелікке бір баласын әкеліңдер, не болмаса біздің бірімізге ел болып бірігіп, басқаруымызда болыңдар», — деп салмақ салады. Олардың бұл

өңірде тоқтатпауға айналған сыңайына көз жүгірткен соң, Абақ елі толғана келіп, дербестігімізді сақтайық деп келіседі. «Қашан да кірмесің деп көзге түрткі қылады» деп, Абақ Керейлер Монғолияға аууға шешім қабылдайды.

Осылайша тарих тепершігінің шырғалаңында ғұмыр кешкен Керей елінің ұрпақтары, 1840 жылдарда Шыңжан өлкесі, немесе Алтайдың күнгеі бетін мекендеген, Абақ Керей елінің Молқы, Жантекей, Шеруші руларының біразы қазіргі Баян-Өлгий (қазақша аты Бай-Бесік) аймағының оңтүстік-батыс шекараларын асып келіп, Қобда беткейіне қоныс тепкен.

Жоғарыда келтірілген деректер журналист Ш.Білгішбайқызының «Орталық Қазақстан» газетінде «Біз Керей тегіненбіз» деген мақаласынан алынды. Бұған біздің қосарымыз, әрбір азаматтың басты мақсаты — өз әулетін жұртқа, көпшілікке өрем жеткен жеріне шейін таныту. «Жеті атасын білмеген жетесіз» деген аталы сөзді біз ешқашан да қаперімізден шығармауды жөн көруіміз керек.

Керей тайпасынан шыққан, тарихтан алар орындары бар қадір-қасиеті мол жандар

Керей тайпасынан заманның, уақыттың өзі данасы мен батырын, бағланын тарих бетіне шығарды. Олардың үлгілі өмірі өз алдына бір төбе болса, келешек ұрпақтың дұрыс өсіп-өнуі үшін нағыз тәрбие көзі, асыл мұрасы, тәлім құралы:

1. Қожаберген жырау Толыбайсыншыұлы (1663–1763) — Абақ Керейден шыққан.

Абақ Керейдің ішіндегі Шұбарайғыр руы 1400–1500 жылдары аралығында қалыптасқан екен. Шұбарайғырдан — Өтес, оның ұрпағы — Дәулен. Дәуленнен — әйгілі Толыбай сыншы. Ол кезінде әрі би, әрі атақты сыншы болыпты. Толыбай сыншы деген атағы жайылып, одан көп ұрпақ өрбіген екен. Ең кенжесі — Қожаберген тек Шұбарайғыр руының ұраны ғана емес, үш жүзге аты шыққан, ту ұстап, тұлпар мініп, жаумен алысқан, домбыра ұстап, күй шерткен, қобыздан жыр төккен батыр, күйші-жырау болған.

Қожаберген батырдың мекені — қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданындағы Гүлтөбе деген жер. Сонда дүниеге келген, ұлы дүрбелеңдер мен ұлт бостандығы үшін жанкешті айқастарға толы бір ғасыр өмір сүріп, ақтық демі де сол Гүлтөбеде үзілген. Ол Үргеніш, Бұқара, Самарқан медреселерінде оқып, өз заманының ең ғұлама адамдарының бірі болған. Төрт-бес жұрттың тілін білген. Жаумен өткізген шайқастарда қатардағы сарбаздықтан Ордабасы дәрежесіне дейін көтерілген. Елшілік қызметпен айналысқан. Тәуке ханның «Жеті жарғысын» құрастыруға да қатысқан. Өзі айтқандай, оны бұзау терісіне өз қолымен көшіріп жазған.

Қысқаша айтсақ, Қожаберген жыраудың қазақ халқының тарихында алар орны ерекше. Елі үшін сіңірген өзге де еңбектерін былай қойғанда, ісі қазақ халқының басты әніне айналған «Елім-ай» әні мен ұлтымыздың бір ғасырлық дерлік қасірет пен ерлікке толы шежіресі боларлық «Елім-ай» дастанын айтсақ та жеткілікті.

1759 жылы жаздың басында жеңіспен елге оралған батырлар арнап келіп, мүлдем қартайған Қожаберген жырауға сәлем беріп, қазақ әскерінің жеңіске жетіп, жер-суды қайтарып алғанын айтып, қарт қолбасшыны қуантады. Сонда Қожаберген жырау қолына қобыз алып «Жеңіс» атты тарихи толғау шығарыпты [18; 30].

Қожаберген Толыбайұлын даңқты Бұқар жырау ұстаз санаған. Атақты Абылайханның өзі бата алған, ақылгөй, дана тұтқан. Бауыржан Момышұлы «Қожаберген жыраудай бұрын-соңды өмір сүрген қазақ ақындарының бірде-біреуі қазақ жұрты жерінің көлемін, шекарасын айқындап берген емес. Ол кісінің «Елім-ай» жыры — әскери дастан», — десе, белгілі тарихшы Ермахан Бекмаханов: «Елім-ай» дастаны — тарихи эпопеялық жыр. 1723 жылы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған ірі апаттың суретін ел көзіне елестеткен бірден-бір тарихи құжат», — деп бағалаған. Академик Манаш Қозыбаев: «Оны тек дастан деу аз сияқты. Оның арнасы кең — жырға ұлттың болу-болмауы, Отан тағдыры арқау болған. «Елім-ай» шын мәнінде ұлттық сананың биік шыңы, ұлттың сергелдеңге душар болғандағы мұңы, болашаққа құлаш сілтеп, қайсар, намысшыл қазақтың ұлт болмысын жаңғыртуға ұмтылысының шаншыла айтқан қайнар жыры, сыры», — дей келіп, «Илиада», «Одиссей» секілді мифологиялық шығармалармен қатар қойған. Әйгілі ақын Кәкімбек Салықов «Жеті жарғы» ашыпсың жарқын мәнін» деген толғауын Қожаберген жырауға арнаған:

*Ерен тұлға бабамыз Қожаберген,
Ер екенсің уақыттан оза желген.
Ел жаңарды, ақталды ақ сенімің,
Болашаққа қолыңды соза берген.*

*Ойран салған жан едің ойраттарға,
Ел шебінде тұрғанда ойландты Алла.
Ойлы сазға орадың жырларыңды,
Зар заманда зобалаң толғантқанда.
Сегіз қырлы, бір сырлы байқағаным,
Үлгі болды ұрпаққа бай талабың.
Әз-Тәукенің әйгілі заманында
Тайдырыпсың сан рет жау табанын.
Тарих сырын кең аштың, асыл бабам,
Жау қалмапты қазақты басынбаған.
«Елім-аймен» жеткіздің мұңға бөлеп,
Қазағымның көл-көсір жасын маған.
Бар қазаққа ерекше жақын адам,
Ұстаздығың ешқашан басылмаған:
Қаршадайдан жабыссам домбыраға,
«Елім-айдан» бастатты ақын ағам.
Ұстаз болып Бұқарға қарқындадың,
«Жеті жарғы» ашыпсың жарқын мәнін.
Бұрын өткен Шыңғысхан жорығынан,
Алаша ханын қазақтың айқындадың.
Кім сыйламас сендей зор ғұламаны,
Терең жаздың «Алқакөл сұламаны»,
Бүгін басқа күн туды: дербес елміз,
Басқан ізің болардай жыр алаңы.
Бір қуансақ ескерткіш қойып алып,
Сені атадық тарихтан ойып алып.
Шырт ұйқыдан, Қожеке, аунап түсіі,
Болып жатыр бір үлкен тойың анық.*

Даңқы сарбаздығымен де, сардарлығымен де, ақын-жыраулығымен де алты Алашқа әйгілі болған Қожаберген батыр 1763 жылы қазан айында 101 жасқа қарағанда ауырып қайтыс болған. Оның сүйегі «Бүркіт қонған» деген орманның маңындағы әкесінің есімімен аталатын «Толыбай сыншы» бейітінде жерленген.

2. Біржан сал Қожағұлұлы (1834–1897) — қазақ поэзиясы мен өнерінің тарихында алатын орны ерекше, даңқты халық композиторы, асқан әнші, дарқан ақын.

Біржанның руы — Ашамайлы Керей, оның ішінде — Тарышы. Тарышыдан — Смайыл, одан — Нұралы. Нұралыдан — Батыр, одан — Кенже, одан — Бертіс. Бертістен — Қожағұл, одан — Тұрлыбай, одан — Біржан сал. Ол әкесі Тұрлыбайдан гөрі, елдің билігіне, шешендік сөзіне үнемі араласқан атасы Қожағұлдың тәрбиесін көбірек көріпті [19; 11].

Бойында әншілік дарыны бар, домбырада шебер ойнайтын Біржан жастайынан қазақ даласына танымал болған. Ол бірегей сазды-поэтикалық шығармаларды дүниеге келтірген. Ел аралап, алуан түрлі айтыстардың ортасында жүрген. Айналасына дарынды жастарды жиып, өзіндік көшпелі театр құрған.

Кезінде Біржан сал қазақ жерінің барлық түкпірін аралайды. Ел көреді, жер көреді, талай той-думандардың сәні, көркі болады. Жүрген жерлерінің бәрінде бүгінге дейін ел аузында жүрген, халқымыздың өшпес мәдени қазынасына айналған әндер шығарады. Бүгінгі әншілеріміз айтып жүрген «Ләйлім шырақ», «Теміртас», «Жайма шуақ», «Айтбай», «Бурылтай», «Айбозым», «Асыл-Ақық», «Керкекіл», «Ақ серкеш», «Мәті-Дәулен», «Алтын балдақ», «Телқоңыр», «Аққошқар», «Көкек», т.б. әндері — мәңгі өлмейтін туындылар. Бұлардың бәрі бұрын жеке дауыста орындалса, ұлы композиторымыз Мұқан Төлебаев біразын «Біржан-Сара» операсында пайдаланған. Арқаның ақиығы Біржанның Жетісу бұлбұлы атанған ақын Сарамен айтысы да — өлмес қазынамыз [20; 236, 237].

Ақиық ақын К.Салықов өзінің «Біржан сал жайлы толғаныс» атты мақаласында ұлы әнші, ақтангер ақын туралы ойын былай түйіндейді: «Көкшетау өңірі, Сырымбеттің етегінде, Есілдің жағалауын жас кезімде еркін жайлап өскендіктен анам жағынан Үкілі Ыбырайға, ата жағынан Ақан Серіге және олардың аға деп сыйлаған ұстаздары Біржан салға деген сүйіспендік ана сүтімен дарыды

десем, артық болмас. Үш алыпты бір елдің, бір атаның ұлдарындай көріп Көкшетау Есіл өңірінде сал, серілер үмбетін құрып мектебін ашқандай көріп, өлеңдерін ертеден айтып жүрдім.

Ол кезде керей, уақ, атығай, қарауыл деп бөлінбейтінбіз. Өз басыма Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ бәрі де туған аталарымдай көрінетін. Оған қоса халық ақыны, әкемнің жақын ағасы Молдахмет Тырбиұлы және Үкілі Ыбырайдың немересі, өзімнің туған бөлем әнші ақын Мұса Асайыновтар бұл төрт дүлдүлдің арасына рулық жік салмайтын. Үш жүзге бөлінгендерді жек көріп, «Атамның берген ақылы» деген өлең жазып, бөлімпаздардың кесірін де татқанмын. Қазір ғой, тәуелсіздіктің бір жетістігіндей шежірешіл болып алдық, үш жүз бе, үйді-үйге бөлініп теріс қарайтындар да табылып жатыр. Айтайын дегенім де: Біржан сал атамыз да керейдің ұлы екен, Үкілі Ыбырай бабамыздың «Атыңнан айналайын, керейім-ай, құдайдың арнап берген мерейін-ай» деп сыйлаған өлеңі де еске түсті.

Біржан салдың қанына сіңген даналықтың бір мәйегі — ел бірлігін сақтау. Ол Ақсары болысының беделді биі болған мың жарым жылқылы атасы Қожағұл Бертісұлын қанша арқау етсе, «Ақсары, Тоқсары мен екі Керей» деп қана өзі шыққан керей елін ғана емес, қатарлас өскен атығай, қарауылды бауыр тартып бәрінің бастарын қосуға тырысқан. Ол, ол ма ойшыл ақын: «Сайраған Орта жүздің бұлбұлымын» деп шалқып, кейде «қазақ жоқ Біржан десе нанбайтұғын» деп бүкіл елге қызмет еткенін алға тартады. Осы ойды Сәкен Сейфуллин:

*Қазақта кім білмейді Біржан салды,
Ағызған қызыл тілден шекер балды.
Сан ақын жарысқанда талай тойда,
Үздік боп бәйгіні ақын Біржан алды, —*

деп үлкен сүйіспеншілікпен жырға қосыпты. Біржан сал ел төңірегінде қалып қоймас ұлы өнерін шет елдерге жеткізуді армандайды. Сонда:

*Қырымға қарайтұғын ақиықпын,
Аң алмай жерге бекер қонбайтұғын.
Тұлпармын Көрғұлының ғиратындай,
Алдына жүгірсе мал салмайтұғын, —*

деп асқақ арманын қосып тасқындата жырлайды. Азаматтық үлкен мінез білдіріп, ел бірлігімен бүкіл елдің ұлағатты ұлдарын паш етеді: «Қарқабат, Қарақожа ата-бабам» деп керейін де ұмытқандай болады. Ол өз ата-бабасын ешқашан ұмытқан жоқ, ол елде бар асылдарды сүйеу етеді. Қалай десек те, көз көрген үлкендер Біржан салды Сегіз серіден кейінгі қазақтың сал, серілерінің шоқтығы биік ағасы, әншіліктің атасы санайтын. Міне, сол ұғымды өмір бойы көкейіме сақтап, бұлтарпай ұлағаттап келемін» [21; 133].

Рулық-патриархалдық әдет-ғұрыпқа қарсы шығып, жырына әйел теңсіздігін, әлеумет күйін арқау еткен өнерпаздың өмірі қиындықтар мен мұқтаждыққа толы болды. Қуғынға ұшырап, ауруға шалдыққан Біржан сал 1897 жылы дүниеден өтті.

3. Сәбит Мұқанов (1900–1973) — қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі. Ол 1922–1926 жылдары Орынбордағы рабфакта оқыды.

1923 жылы публицистік және әдеби қызметпен айналыса бастады. С.Мұқанов «Абай — қазақ әдебиетінің классигі», «Жамбыл — Қазақстанның халық ақыны», «Сәкен Сейфуллин» мақалаларын жазды.

1935 жылы Мәскеу Қызыл профессура институтының әдеби бөлімшесін бітіреді.

«Адасқандар», «Теміртас», «Өмір мектебі», «Жұмбақ жалау» (кейіннен өңделіп «Ботагөз» деп аталады), «Балуан шолақ», «Сырдария», «Тыңдағы толқындар» сияқты повестері мен романдары жарияланды [21; 202, 203].

Сәбең өзінің «Халық мұрасы» атты тамаша еңбегінде қазақ шежіресі туралы ойын былай түйіндейді: «Шежіре соншалық көп болғанымен, өрісі оншалық кең болмайды. Мысалы, Нұртаза маған: «Сенің әкең — Мұқан, оның әкесі — Шүкей, оның әкесі — Бектемір, ол — Байбарактан, Байбарак — Сырымбеттен, Сырымбет — Қосайдан, Қосай — Отарбайдан, ол — Шимойыннан, Шимойын — Сибаннан, ол Керейден туған» деп сегізінші атамен мені қазақтың ең көне руының бірі Керейге апарып тірей салды.

Мұндай шежіренің бергі жағы дұрыс болғанымен, арғы ескілікті жағы жаңылыс сияқты. Өйткені Керей тарихта соңғы мыңжылдықтың аржағынан мәлім. «Ашамайлы», «Абақ» болып бөлінетін Керей мың жылдан астам (мүмкін, одан көп болар) жасаған өмірінде, егер жүз жылда орта есеппен үш ата жасайды деп мөлшерлесек, кемінде отыз ата болып бұтақталады. «Абақ» негізінде Қытай мен

Монғолияда, «Ашамайлы» — Совет Одағында, Октябрь революциясына дейінгі әкімшілікте 50 болыстан астам ел болған. Бұл Нұртаза айтатын есептен әлдеқайда көп.

Керей жайлы осылай болса, оның бергі бір бұтағы Сибан, көне кездегі Италияның белгілі саяхатшысы Плато Карпинидің (1182–1252) Орта Азия көшпелілері жайында жазған еңбегінде аталады. Сонда бір ғасырда үш ата жасайды деп жорамалдасақ, тарихта мәлім кезінен бастағанда, Сибан мен менің арам 20–22 атаға созылады. Одан арғы Сибандар қайда?

Ауызша айтылатын шежірелердің бәрі де осындай. Қандай шежіреші қазақ болмасын (хат танымайтындары) жеті атасына дейін жақсы біледі де, одан арғысын бұлдыратып жібереді.

Кейде аталардың бұрынғы-соңғылары алмасып та кетеді. Мысалы, қазақ шежіресінде «Күрлеулі» (Қостанай мен Баянауылда) қазақтың, қыпшақтың бергі бір атасында саналса, біздің мың жылдықтың басында жасаған тарихшы Рашид-ад-Дин жазған «Жамғу-эт-тауарихта» Алшын бар, оны біз Кіші Жүздің бір бұтағына санаймыз. Рашид-ад-Дин кезінде «жүздер» болмаған.

Жалпы алғанда «қазақ» аталатын шежірелердің нұсқалары көп және өзара қайшылықтары да аз емес. Қазақтар бергі аталары мен арғы (түпкі) аталарын бір келкі айырады да, ортадағыларын шатастырады.

Кейбір рулар ауысып та келеді. Мысалы, «Қаракесек» немесе «Бике» аталатын, тағы сондай рулар Орта жүзде де, Кіші жүзде де бар. Бір жорамалда: Кіші жүзде «Керейт» аталатын румен Орта жүздегі «Керей» бір тұқым. Тіпті Сібірдегі «Корея» аталатын ұлтты да осыларға қосып қояды. Мәшһүр Жүсіп бұл жайда: «Аржағын Алла біледі», — деп тұңғыыққа тіреледі [22; 21, 22].

Сәбит Мұқанов — тамаша әңгімеші, кейіпкерлерді әлеуметтік-психологиялық сипаттаудың шебері болды. Ол қазақ романының дамуына үлкен үлес қосты [23].

4. Ғабит Мүсірепов (1902–1985) — қазақтың әйгілі жазушысы, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, Социалистік Еңбек Ері. Туған жері — қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданы.

Ғабен Орынбордағы рабфакта оқып жүргенде өзінің тырнақалды туындысы — «Тулаған толқындар» повесін жазады. Содан былай қарай баспа орындарында, партия, кеңес мекемелерінде жауапты қызмет атқара жүріп, шығармашылық жұмысын толассыз дамыта береді. Соның нәтижесіндей болып, «Қос шалқар», «Көк үйдегі көршілер», «Шұғыла», «Талпақ танау» әңгімелері мен «Бір адым кейін, екі адым ілгері» повесі жыл аралатып барып, бірінен кейін бірі жарық көреді.

Шығармашылық жолының бір белесін аналар туралы әңгімелер топтамасымен түйіндеген жазушы енді кең тынысты туынды жазуға кіріседі. Екінші дүниежүзілік соғыстың аяғын ала ол өзінің тұлғалы туындысы — «Қазақ солдатты» романын жазады. Роман тың тақырыбымен, образдарының көркем бейнеленуімен, сюжет құру шеберлігімен, тартымды тамаша тілімен таңдаулы қазақ романдарының қатарына қосылады. Бұдан кейін ол араға біраз уақыт салып барып, өзінің ең ірі салалы да салиқалы шығармасы «Оянған өлке» романын жариялайды.

Ғабит Махмұтұлы «Кездеспей кеткен бір бейне» кітабы үшін Абай атындағы республикалық сыйлық алады. Араға бес-алты жыл салып барып, прозадағы соңғы елеулі туындыларының бірі — «Ұлпан» повесін жариялайды.

Сонау отызыншы жылдарда-ақ үлкен драматург екенін танытып, «Қыз Жібек» операсының либреттосын, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» пьесасын берген Ғ.Мүсірепов кейінгі жылдарда да бүкіл қазақ драматургиясының тамаша туындысы болып табылған «Амангелді», «Ақан сері-Ақтоты» пьесаларын жазады. Оның шығармаларының негізінде кинофильмдер түсіріледі [20; 191].

Академик Серік Қирабаев «Ғабен романдары — рухани мәдениеттің озық үлгісі» атты мақаласында: «Ғабит — қазақ көркемсөзінің айтулы шебері. Оның тіл байлығы, әр сөзді орын-орынына қоя білуі, тілінің тазалығы кімді де болса ғажап қалдырады. Бұл тұрғыда онымен тең келетін жазушы біздің ұлттық әдебиетімізде жоқ. Оның тіл мәдениеті көп жазушыға үлгі бола алады. Әрине, жазушылық шеберлік деген тек тіл байлығы ғана емес, «Ғабит суреткер» деген ұғымға жоғарыда сөз болған шығарма идеясының терең ашылуы, әлеуметтік өмір шындығынан туатын тартыстардың нанымды өрістеуі мен шешілуі, образ жасаудың дәлдігі, көркем тілдің бейнелілігі — бәрі кіреді. Ғабит — осы жайлардың барлығын тең шеше білген жазушы. Ол заман талабын, өзгерістер заңдылығын ерекше сезінді, әлеуметтік күштердің ара салмағын дұрыс пайымдады, болашақты болжай алды, өткеннің бағасын дәл ұғынды. Осы тұрғыдан да ол үлкен суреткерлікке көтерілді. Адам бейнесін ашуда үлкен образдармен шектелмеді, эпизодтық бейнелердің өзінде аз сөзбен, жеке бір көріністе оны жарқ еткізе түсу — Ғабит өнеріне тән дүние. Жазушы жасаған

монологтар, ішкі монолог, диалогтар, әр кейіпкердің сөзінің ісімен сәйкестігі де жазушы шеберлігінің құрамына кіреді.

Ғабит — ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің ірі өкілдерінің бірі. Оның шығармалары халықтың осы дәуірде туған рухани мәдениетінің озық үлгілеріне қосылады», — деп, Ғ.М.Мүсіреповтің шығармашылығына өте жоғары баға береді [24; 4].

Сөз соңында мына бір қызық ақпаратты жұртшылық есіне сала кеткен жөн сияқты. Ғабит Мүсіреповтің шығармалары әлем халықтарының 34 тіліне, олардың ішінде француз, ағылшын, неміс, испан тілдеріне аударылған. Екі жүз томдық әлемдік әдебиет кітапханасына қазақ жазушыларынан М.Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясы мен Ғабеннің «Этнографиялық әңгімесі» ғана еніпті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақтың көне тарихы / Дайынд. М.Қани. — Алматы: Жалын, 1993. — 400 б.
- 2 *Омарбеков Т.* Байырғы Керейлер (Керейттер) // Қазақ тарихы. — 2012. — № 4. — 2–5-б.
- 3 *Ақанов М.* «Керей», «Ашамайлы» және «Абақ» этнонимдері туралы // Қазақ тарихы. — 2007. — № 3. — 23–29-б.
- 4 Қазақ шежіресі. Үш тараудан құралған жин. — Целиноград: «ҚАЛАМГЕР» шығармашылық алқасы, 1991. — 92-б.
- 5 *Жалмұханбетов К.* Ғасырлар белесі. — Астана: «Ақарман-медиа» ЖШС, 2010. — 278 б.
- 6 *Сейдімбек А.* Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. — Астана: Фолиант, 2008. — 728 б.
- 7 Қазақ Совет энциклопедиясы. — Т. 1 / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1972. — 648-б.
- 8 Қазақ Совет энциклопедиясы. — Т. 10 / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1977. — 648-б.
- 9 *Көпейұлы М.Ж.* Ит дүние. Таңдамалылары. — Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. — 416 б.
- 10 *Үсенбаев Т.* Қазақ шежіресі. — Т. 2. Орта жүз — Жан Арыс. — Алматы: «Полиграфкомбинат» ЖШС, 2007. — 376 б.
- 11 *Жұмағали С.* Керейлер жайлы бірер сөз // Азия-Транзит. — 2003. — № 9(42). — 32–36-б.
- 12 Қазақ Совет энциклопедиясы. — Т. 12 / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1978. — 600 б.
- 13 Қазақ Совет энциклопедиясы. — Т. 9 / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1976. — 640-б.
- 14 Қазақ Совет энциклопедиясы. — Т. 4 / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1974. — 672-б.
- 15 Қазақ Совет энциклопедиясы. — Т. 5 / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1974. — 656-б.
- 16 Қазақ Совет энциклопедиясы. — Т. 8 / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1976. — 664-б.
- 17 *Бұқар жырау Қалқаманұлы.* Шығармалары. — Алматы: Полиграфия, 1992. — 96-б.
- 18 Тінәлі: Шежіре / Құраст. Б.Смағұлов. — Астана: «Полиграфкомбинат» ЖШС, 2012. — 544-б.
- 19 Біржан сал Қожағұлұлы. Өлеңдер. — Алматы: Жазушы, 1967. — 228-б.
- 20 Тарихи тұлғалар / Құраст. Б.Тоғысбаев, А.Сужикова. — Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2006. — 376 б.
- 21 *Салықов К.* Біржан сал жайлы толғаныс // Жұлдыз. — 2013. — № 9. — 131–139-б.
- 22 *Умарова Г.С., Шарабасов С.Ф.* Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Астана: Фолиант, 2007. — 244 б.
- 23 *Мұқанов С.* Халық мұрасы: Тарихтық-этнографиялық шолу. — Алматы: Жазушы, 2005. — 304 б.
- 24 *Қирабаев С.* Ғабен романдары — рухани мәдениеттің озық үлгісі // Егемен Қазақстан. — 2002. — 26 сәуір. — 4-б.

Р.С.Каренов

Этническое происхождение племени «Керей» и его родословная

В статье раскрыты историческая роль и место племени «Керей» среди других племен Среднего жуза. Описано происхождение племени «Керей», относящегося к Среднему жузу, и племени «Керейт», принадлежащего Младшему жузу. Дана историческая характеристика различных казахских родов, входящих в состав племени «Керей». Автором уделено внимание выдающимся личностям — выходцам из данного племени, сыгравшим особую роль в истории своего народа.

R.S.Karenov

Ethnic origin of the tribe «Kerey» and its genealogy

The historical role and place of «Kerey» tribe among other tribes of the Middle Zhuz are revealed. The «Kerey» tribe origin relating to the Middle Zhuz and the «Kereyt» tribe belonging Junior Zhuz are described. The historical characteristic of various Kazakh childbirth which is a part of a «Kerey» tribe is given. Attention is given to outstanding individuals — people from this tribe that played a special role in the history of his people.

References

- 1 *Ancient history of Kazakhs* / It is prepared by M.Kani, Almaty: Zhaly, 1993, p. 400.
- 2 Omarbekov T. *History of Kazakhs*, 2012, 4, p. 2–5.
- 3 Akanov M. *History of Kazakhs*, 2007, 3, p. 23–29.
- 4 *Genealogy of Kazakhs (the collection consisting of three chapters)*, Tselinograd: «KALAMGER» publ. group, 1991, 92 p.
- 5 Zhalmukhanbetov K. *Difficulties of centuries*, Astana: LLP «Akarman media», 2010, 278 p.
- 6 Seidimbek A. *Oral History Kazakhs: Research*, Astana: Foliant, 2008, 728 p.
- 7 *Kazakh Soviet Encyclopedia, 1* / Ed. M.K.Karataev, Almaty: The main ed. of the Kazakh Soviet Encycl., 1972, 648 p.
- 8 *Kazakh Soviet Encyclopedia, 10* / Ed. M.K.Karataev, Almaty: The main ed. of the Kazakh Soviet Encycl., 1977, 648 p.
- 9 Kopeyuly M.Zh. *Dog life. Favourites*, Almaty: International club after name of Abay, 2008, 416 p.
- 10 Usenbayev T. *Genealogy of Kazakhs, 2, The Middle Zhuz — Zhan Arys*, Almaty: «Poligrafkombinat» LLP, 2007, 376 p.
- 11 Zhumagali S. *Asia Transit*, 2003, 9 (42), p. 32–36.
- 12 *Kazakh Soviet Encyclopedia, 12* / Ed. M.K.Karataev, Almaty: The main ed. of the Kazakh Soviet Encycl., 1978, 600 p.
- 13 *Kazakh Soviet Encyclopedia, 9* / Ed. M.K.Karataev, Almaty: The main ed. of the Kazakh Soviet Encycl., 1976, 640 p.
- 14 *Kazakh Soviet Encyclopedia, 4* / Ed. M.K.Karataev, Almaty: The main ed. of the Kazakh Soviet Encycl., 1974, 672 p.
- 15 *Kazakh Soviet Encyclopedia, 5* / Ed. M.K.Karataev, Almaty: The main ed. of the Kazakh Soviet Encycl., 1974, 656 p.
- 16 *Kazakh Soviet Encyclopedia, 8* / Ed. M.K.Karataev, Almaty: The main ed. of the Kazakh Soviet Encycl., 1976, 664 p.
- 17 Buhar Zhyrau Kalkamanuly. *Works*, Almaty: Polygraphy, 1992, 96 p.
- 18 Tinaly: *Genealogy* / Compiler B.Smagulov, Astana: LLP «Polygraphcombinat», 2012, 544 p.
- 19 Birzhan sal Kozhagululy. *Works (songs)*, Almaty: Zhazushy, 1967, 228 p.
- 20 *Historical figures* / Compilers B.Togysbaev, A.Suzhikova, Almaty: LLP «Almatykitap», 2006, 376 p.
- 21 Salykov K. *Zhuldyz*, 2013, 9, p. 131–139.
- 22 Umarova G.S., Sharabasov S.G. *History of Kazakh literature: The textbook*, Astana: Foliant, 2007, 244 p.
- 23 Mukanov S. *Heritage of people: historical and ethnographic overview*, Almaty: Zhazushy, 2005, 304 p.
- 24 Kirabaev S. *Egemen Kazakhstan*, 2002, April, 26, p. 4.

UDC 101.1: 316

B.K.Dusalina, P.P.Soloshchenko

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: aidana.akesina@gmail.com, p_soloshchenk@mail.ru)*

Philosophical aspects of humanization process of higher education

The article touches upon the problems of modernization of higher educational system in the context of the need of cultivating humanistic values in terms of civilizational crisis and mission of classical university in educating an independent and responsible person as the basic condition of educational humanization as well. The social and philosophical analysis of cognitive bases of humanization process of higher education including world and national tendencies of educational system development is offered.

Key words: humanization, education, classical university, Bologna process, activity approach.

We understand the word humanization as an ability of the education as social institution to provide conscious independence got by a person in mastering space and time in his life. One can judge on the prevalence of positive (or negative) tendencies in the process of humanization of the educational system which is the main condition for the reproduction of social life in all its diversity according to the increase (or decrease) of independence degree of the subject of educational activity.

In this regard general theoretical ideas of form and content of educational process are extremely mobile and specific historical types of educational programs of this or another society remained and still remain in a condition of constant transformation. Therefore, the problem of modern Kazakhstan humanization of education, in our opinion, is to maintain and use their own positive experience in this activity taking into consideration the general vector of the development of world education within the globalization conditions in organization and structure of the educational system. Nowadays, most representatives of domestic socio-humanistic knowledge taking an interest in humanization of education agree that current system of education and, in particular, such as the element of high school, continues to carry out, first of all, social order for training of narrow experts for the social production, skilled workers implementing functionaries sought technologised system of work organization [1; 54, 55]. This leads not only to the predominance of utilitarian and pragmatic approach to learning, in which knowledge becomes an information item, a product for sale and consumption, but also to the loss of students' own totality, to the formation of «one-dimensional man» (Marcuse), to the fragmentation of the human being as «person seldom meets himself» in modern technocratic world (Heidegger).

Currently, recognizing the objective character of widespread informative and communicative technologies, one should not stop thinking about its ambiguous influence on culture of thinking. From our point of view, human adaptation to the world of information technology is formed «mosaic» style of thinking. There is a weakening of reflective ability that leads to fragmentation of consciousness and has a negative impact on the development of the whole personality and complicates the process of self-identification. And as a result: the weakening of judgment's ability (Kant's «lack of judgement's ability is stupidity»), decrease of critical needs, profanity of objective and evidence-based knowledge, the promotion of sensual life's cult, strengthening of social apathy and infantilism, spread of irrational outlooks and superstitions. All this leads to a decrease of human's independence in choosing his relationships with the world around, to the gradual loss of the ability to be independent and responsible in perceiving and solving problems of social and personal life.

However, the main contradiction connected with tendencies said above, in our opinion, is as follows: the desire to be integrated into a new socio-technical system is due to the changes of person's determination

in the informational world. Thanks to the Internet, private life of the person expands his space that leads to mixture of norms of individual and public life. Familiarizing with virtual, network, interactive forms of the organization of social being which are distinguished by considerable acceleration of social time, allows Internet users to become more active members of civil society, to react faster to the given information on current events. This leads to the fact that, on the one hand, a person starts modeling his image according to new norms and values connected with the desire to improve his status, to achieve the most complete self-expression, subjective welfare and quality of life. On the other hand, a person becomes an object of manipulation from financial and political groups who use the information flows for their own selfish interests, thereby depriving an ordinary individual of ability to independent thinking, understanding and responsibility. The result is a paradoxical situation: the excessive activity of a person according to his status in society, achievement of freedom of individual self-expression in the absence of perceived need for self-improvement, a growing desire to consume and get pleasure from consumption at refusal of demonstrating creative dedication in his activity; constant improvement of requirements towards social life conditions in the absence of an ability to make socially responsible decisions due to the efforts of his own thinking [2; 53].

The paradox said above finds itself in the sphere of modern education as a deuniversalization of the personality, bringing down its educational activity to the level of getting educational products and services. And as a result, there is an unjustified simplification and facilitation (optimization) of the content of educational programs, increasing the role of entertainment and game component of students' educational activities, increase of students' claims of the knowledge towards certification indicators by means of extortion of good and excellent marks. One can note that the number of the certified specialists having various levels of professional knowledge and skills in society increases but education level decreases, the sphere of creative activity of each person is reduced, educational possibilities in the comprehensive development of man as a person decrease [3; 18]. In our understanding, education as process of personal formation is, first of all, awakening of interest to the purposes and meanings of his own existence, lives of other people and human society. It is of little use and even dangerous the knowledge without meaning and meaning without knowledge. In other words, a specialist without strong moral beliefs and social attitudes and fanatical follower of an idea but without particularly special and philosophical and ethical knowledge is both of no importance and even dangerous. The process of self-education is also added in the process of personal formation to the education as a social need. The independent and profound work on one's views makes various creations of human spirit available for the personality, allows it to self-improve in the chosen field of activity getting satisfaction from an embodiment of his opportunities into reality. Genuine personality shows himself in the ability to do what others can do but much better than they do setting all people a new standard of work. Therefore, the formation of personality is impossible without finding freedom by a person to disclose his creative potential. And the meaning of the word freedom is not in its usual meaning (that is, to do what I want and wish) but in the meaning of self-developed ability to find solutions to the tasks that arise in real-life practice, that is the ability to act not only according to the known standards, stereotypes, algorithms but every time to vary individually general modes of action towards the individual unique situations [4; 232–237].

The classical university was founded on this world outlook base, that is, the association of educational subjects on the basis of free communication that means «the need of one to get information and the need of another is to tell the information already acquired by him» (L.N.Tolstoy). At classical university according to one of its ideologists Wilhelm von Humboldt, the educational process must move away from students' narrow pragmatic professional training and see its primary purpose in their spiritual development. Besides educational tasks, the university has to carry out research tasks as well. Instead of mechanical transfer of knowledge, it is necessary to create the atmosphere of open scientific research carried out by joint efforts of students and teachers. Thus the science is already thought to be not as isolated from society life activities on accumulating and explaining the facts but as a force that drives society forward on the way of disinterested search of truth for the sake of improving the quality of human life. «As soon as sciences refuse search, Humboldt V. writes, as soon as one starts thinking that it isn't taken from spirit depth but is found by extensive collecting, all is irrevocably and forever lost and it is lost both for science and state as well. Only growing from inside and being able to penetrate into the depths of personality science transforms human character and the state, as a humanity, is nothing to do with knowledge and speeches but does with nature and human actions» [5; 32]. The university carries out its valuable and ideological function only so far as free search of truth by community of teachers and students is realized in it and free scientific research helps «finally to be aware of its own activity» (Weber M.).

However, from the first steps of its existence, the classical university faced a dilemma between upholding of the academic freedom and authorization of its educational and scientific activity by the government. This duality leads quickly to the fact that the university from the center of spiritual and academic freedom is increasingly becoming a company to release employees with their corporate ethics. Science for members of the university corporation becomes a profession, teachers turn into officials from education and for students entering the university has less to do with the desire for spiritual development, moral perfection or scientific feat, as an attempt to make a successful career in business or politics using social prestige of the university degree. Thus, the classical university is more and more absorbed or forced out by professionally oriented commercial university the activity of which doesn't differ from the activity of usual commercial corporations. At such university the main efforts of teachers are directed to the increase of financial resources as a result of the competition for getting research grants or to attract more number of students who are able to pay for their education the cost of which is constantly growing [6; 73]. As well as any establishment, commercial university needs the effective management one of the main objectives of which is to obtain a high position in the university rating, to provide high inflow of applicants and high competitiveness of the university's diploma. There is another contradictory situation in which the management of universities, on the one hand, seeks the development of new flexible forms of teaching, the development of special courses designed to meet various demands of students, interaction with potential employers. And, on the other hand, the system of teacher's activity looks more and more like the activity on the educational conveyor in the conditions of highly competitive market of educational services when familiarizing of students to high cultural meanings, their spiritual and moral development are not included among the criteria for the effectiveness of the learning process [7; 21].

The President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev pointed to the possibility of removing this contradiction in his lecture «Innovative industry of science and knowledge — a strategic resource of Kazakhstan in the XXIst century» conducted at the «Nazarbayev University». Speaking of the need of higher education's standards of the twenty-first century for our educational system, the President said that our country makes a decisive step towards innovative education that meets international standards. Summing up the experience of the advanced countries of the world, Nazarbayev N. A. drew attention to the fact that today it is people with their knowledge and skills form the basic strategic resource of the development and knowledge becomes a driving force of progress and a source of new life benefits. The post-industrial triad, that is, education, science, innovations is a bridge on which Kazakhstan will pass to new level of a stable and sustainable development. Therefore it is important to form a cult of continuous knowledge in Kazakhstan society. Addressing to the students of «Nazarbayev University» as to Kazakhstan future intellectual elite, the President of Kazakhstan emphasized that spiritual integrity is necessary in the transnational world not to lose oneself. We should not forget that the work for the benefit of the country is a sacred duty of the educated person. The education for our people has always been of a special value and the identity of the highest morality. To serve science is, first of all, to serve people, to devote the researches to the people and society. Great discoveries are the matter of pure reason and noble heart. True pleasure depends on opportunity and ability to create and unhappiness and meanness root in inability to creativity. Combining fundamental scientific advances with moral insistence to itself, Kazakhstan students will become true national elite capable to meet the challenges of time [8].

The education of such elite is impossible without maintenance and development of classical university's traditions already in new conditions of globalizing cultural space and transnational economy as the classical university was caused to life by urgent need of people in distributing ideas of humanity in all spheres of public life, in realization of human rights on free development in existing system of public relations. Learning ideals and norms of humanity and estimating its personal importance the subject of education feels need for its realization as the potential abilities, aims at becoming an independent subject of all types of activity, free responsible creator of himself and society as well [9; 118, 119].

The participating countries of Bologna Process declared that it is the humanization of education that is becoming one of the top priorities for the European Higher Education which Kazakhstan has recently joined to. The following key principles were announced at the International Conference of European Ministers responsible for Higher Education, held in 2009. The aim of the European Higher Education Area is to provide higher education institutions with the necessary resources to continue working out all ranges of its purposes such as to train students for life as active citizens in a democratic society, to train students for their future careers and provide conditions for their personal development, to create and maintain wide advanced knowledge base and stimulate scientific researches and innovations. Defending the high value of a variety of

educational systems, the state policy will fully recognize the importance of various missions of higher education beginning from training and scientific researches to participation in social unity and cultural development [10].

All students and staff of higher education institutions should be prepared to respond to the fast-changing demands of society. The rapid entry of Kazakhstan into European educational space, reforming of the national educational system in accordance with the realities of modern civilization cannot be complete without basic recognition of a priority of educational humanization over other projects of modernization of this important social sphere that clearly and precisely written in the Law of the Republic of Kazakhstan «On education». In this law humanistic values are included in a number of the basic principles of state policy in the field of education among which are: availability of formation of all levels for the population taking intellectual development of psychological physiological and individual characteristics of each person into account; secular, humanistic and developing nature of education, the priority of civil and national values, human life and health, free development of personality; respect of human rights and freedoms; stimulation of personality's education and development of person's talent [11].

But is the cultivation of these values, its real embodiment of educational activity into practice, into specific educational programs where the leading role is played not by people themselves but by their social roles, not subjective human characteristics but objective order of things possible? Are we ready to a new form of interpersonal communication in which everyone acts as the owner of a unique spiritual inner world and respect to the person initially doesn't depend at all on his social merits and achievements but is recognition of his aprioristic importance for our society? Are we able to put «the science of conscience» said by wise Shakarim above all our knowledge? In our opinion, possible prospects of the classical university are in answers to these questions capable to stop servicing inquiries of social situation having an opportunity to advance momentary requirements of social structures and, moreover, are able to create the atmosphere of searching new ways of achievement of social and individual wellbeing preparing and growing up an initiative, creative, disinterested and responsible type of the personality. And that was actually declared in 2007 by the rectors of Kazakhstan universities having signed the Memorandum in which it is said that according to present requirements universities have to conduct research, educational and methodical activity regardless of political ideology and economic power [12].

In essence education aims not only to train a specialist but to create personality, that is, the person capable to think independently and orient in the world around, free from the dogmas, able to distinguish private and universal values, highly moral and politically mature. Perhaps we have difficulties in our economic and social relations because we have lost or have not acquired moral and spiritual reference point. And that's why it is nonsense to talk about culture of the person, nation and state without such reference point. The reason of defects of modern educational system is found not in the individual in itself, but in the form of social relations, in the form of social division of labor which spoils a person, brings up one-sidedly and therefore has to be improved. People are envious, evil, stupid and untalented not because they were created by the nature. It is necessary to make circumstances human. The real humanity is a revolutionary change of social relations and it's the construction of such society which will reveal talent, universality of each person, his moral perfection, ability to disinterested creation of good and beauty.

The calling, appointment and task of each person are to develop his own abilities. All our life is solving problems. It is necessary to bring up the ability to solve problems by oneself instead of giving ready advices. Only by attaching to logic of fight, logic of the solution of tasks you will be able to bring up the ability to think creatively, to find new and not to be afraid of it. It is necessary that growth of material resources would have been constantly accompanied by the increase of moral and cultural level of people. People will assert themselves owing to the wealth of their personality, to the treasures of world culture but not to the possession of things. The task is to create a person capable to consume by increasing welfare of people, that is, to acquaint everyone to inherent values of culture. To master cultural values creatively is able only that person who works creatively and develops spiritual and material culture at the same time. Creative activity is a freedom, a condition of worthy and happy human life and a key principle of his all-around development [13; 161–163].

Dreams of a complete, universal person were expressed long ago, as Abdildin Zh.M. states, but society, unfortunately, still creates conditions for formation of «partial», unilateral, one-sided individual turned into a small screw, into an obedient mechanism. However, to solve its many problems modern society really needs all-around, integrated personality. Creative and interesting work is not only for elite, «gifted» people. Everyone can develop his abilities freely, to assert and realize himself as a personality. Each certain person thinks

so far as he becomes a social successor of material and spiritual culture of previous generations. Only in society the child joins culture and learns to think. The leading principle of creative and productive thinking is the ability to put problems, to maintain tension of contradictions and to find ways of its solving. The ability to think should be brought up since the childhood. The problem of education is one of the fundamental problems of formation and development of personality. Education begins from the process where science has begun itself, that is, from asking questions, problems and clarifying conflict situations. After all, known isn't learned yet. Only when the child passes the way of forming scientific truth and when he enters the busy world of search and problems, he will get the concept of the learning subject. Then there will be no need to train your memory and forcibly place some knowledge into your head. The concept «incapable pupil» disappears. It is true that the ability to think can't be «presented» in the form of ready rules for all occasions. But references to the natural inability to think is only an excuse of teacher's false unwillingness to create conditions in which such ability would be born and formed. Such position doesn't accord with the concept of scientific and dialectical concept of thinking. Perspective installation of training is not specialized schools. Every healthy child can master the objective world of culture, develop his ability to think, create a truly human mind [13; 173, 174]. But it will become possible only if the principle allowing every member of society the ability to independent mastering universal, active way of interrelation with world around and allowing each person to become the active participant of modern social transformations will be realized at all levels of social practice. For this purpose it is necessary to go on absolutely another on quality subjective paradigmatic level of social self-organization at which possibility of use by someone and someone, even under the guise of so-called state needs, as object or means will be minimized. It is in these conditions when the role and traditional mission of education on providing more the best in comparison with the present, future as well as character and quality of training of gradutors of any stage and level of new educational system changes. The order for training the person with universal abilities to activity will come in place of the order to train the graduator with strictly fixed set of abilities.

References

- 1 Izotov M.Z. *Proceedings of National Academy of Sciences of Republic of Kazakhstan*, 2011, 6, p. 52–59.
- 2 Karipbaev B.I., Soloshchenko P.P. *Bull. of University of Karaganda. Ser. History. Philosophy*, 2013, 2, p. 50–57.
- 3 Porus V.N. *Alma mater*, 2009, 2, p. 17–22.
- 4 Ilyenkov E.V. *How to start a personality / Ed. R.I.Kosolapov*, Moscow: Politizdat, 1979, 238 p.
- 5 Furman M. *Problems of Education*, 2010, 3, p. 32–47.
- 6 Korotkiy G.A. *Problems of Philosophy*, 2011, 10, p. 68–75.
- 7 Karpov O.A. *Problems of Philosophy*, 2010, 5, p. 15–24.
- 8 Nazarbayev N.A. Innovative science and industry knowledge — a strategic resource of Kazakhstan in the XXI century [electronic resource] // URL: <http://www.inform.kz/rus/article>. (date accessed 11.04.2014).
- 9 Baturin V.S. *Bull. of University of Orenburg*, 2012, 7, p. 114–120.
- 10 Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Louvain-la-Neuve, 28–29 April 2009 [electronic resource] // URL: http://www.edu.gov.kz/ru/dejatelnost/bolonskii_process (date accessed 14.04.2014).
- 11 The Law of Republic of Kazakhstan «On Education» [electronic resource] // URL: http://www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo/zakony_respubliki_kazakhstan. (date accessed 19.04.2014).
- 12 Memorandum of Universities of Republic of Kazakhstan [electronic resource] // URL: http://www.edu.gov.kz/ru/dejatelnost/bolonskii_process. (date accessed 23.04.2014).
- 13 Abdildin Zh.M. *Time and Culture: reflections philosopher*, Almaty: Alash, 2003, 477 p.

Б.К.Дүйсалинова, П.П.Солощенко

Жоғарғы білімді гуманизациялау процесінің философиялық аспектілері

Мақалада жоғарғы білім жүйесінің модернизациясы мәселесі өркениеттік дағдарыстар жағдайындағы гуманистік құндылықтарды көкке көтеру қажеттілігінің контекстінде қарастырылды. Білімді гуманизациялаудың басты шарты ретіндегі дербес және жауапкершілікті тұлғаны тәрбиелеудегі классикалық университеттің миссиясы дәйектелді. Авторлармен білім жүйесінің дамуындағы әлемдік және ұлттық тенденциялары ескеріліп, жоғарғы білімді гуманизациялау процесінің когнитивтік негіздемелеріне әлеуметтік-философиялық талдау ұсынылды.

Б.К.Дюсалинова, П.П.Солощенко

Философские аспекты процесса гуманизации высшего образования

В статье рассмотрены проблемы модернизации системы высшего образования в контексте необходимости культивирования гуманистических ценностей в условиях цивилизационных кризисов. Аргументирована миссия классического университета в воспитании самостоятельной и ответственной личности как главного условия гуманизации образования. Авторами предложен социально-философский анализ когнитивных оснований процесса гуманизации высшего образования с учетом мировых и национальных тенденций развития системы образования.

References

- 1 *Изотов М.З.* Социально-философские проблемы развития образования в независимом Казахстане // Известия НАН Республики Казахстан. — 2011. — № 6. — С. 52–59.
- 2 *Карипбаев Б.И., Солощенко П.П.* Проблема образования в контексте социальной модернизации // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2013. — № 2. — С. 50–57.
- 3 *Порус В.Н.* Высшее образование для XXI в. // Alma mater. — 2009. — № 2. — С. 17–22.
- 4 *Ильенков Э.В.* Что же такое личность? // С чего начинается личность / Ред. Р.И.Косолапов. — М.: Политиздат, 1979. — 238 с.
- 5 *Фурман М.* Вильгельм фон Гумбольдт и Берлинский университет // Вопросы образования. — 2010. — № 3. — С. 32–47.
- 6 *Короткий Г.А.* Образование: история и современность // Вопросы философии. — 2011. — № 10. — С. 68–75.
- 7 *Карпов О.А.* Современная теория научного образования: проблемы становления // Вопросы философии. — 2010. — № 5. — С. 15–24.
- 8 *Назарбаев Н.А.* Инновационная индустрия науки и знаний — стратегический ресурс Казахстана в XXI веке // URL: <http://www.inform.kz/rus/article> (дата обращения 11.04. 2014)
- 9 *Батурич В.С.* Состояние и проблемы постсоветского образования в контексте теории деятельности // Вестн. Оренбург. гос. ун-та. — 2012. — № 7. — С. 114–120.
- 10 Коммюнике Конференции Европейских министров, ответственных за высшее образование, Лувен-ла-Нев, 28–29 апреля 2009 // URL: http://www.edu.gov.kz/ru/deyatelnost/bolonskii_process (дата обращения 14.04. 2014).
- 11 Закон Республики Казахстан «Об образовании» // URL: http://www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo/zakony_respubliki_kazakhstan (дата обращения 19.04. 2014).
- 12 Меморандум университетов Республики Казахстан // URL: http://www.edu.gov.kz/ru/deyatelnost/bolonskii_process. (дата обращения 23.04. 2014).
- 13 *Абдильдин Ж.М.* Время и культура: размышления философа. — Алматы: Алаш, 2003. — 477 с.

B.J.Zhusupova

*Ye.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: zhusupova2013@mail.ru)***On the question of the status of the uncertainty principle in social cognition**

Modern social world dramatically accelerated over time, extended in space, filled with a huge amount of new processes, inexplicable in terms of the traditional worldview, sharp contradictions, apparent paradoxes. Unaware of what awaits us in the future, we are already seeing a lot of unusual phenomena, showing the humanity immersed in a completely new, unknown to us the reality. Therefore, in the field of social cognition is particularly acute uncertainty principle, which indicates the limitations and inadequacy of even the classical theory of knowledge, forced to transform into a social paradigm postnonclassical social studies. A selection of her keynote depends on the resolution of the status of the principle of «uncertainty» in cognition.

Key word: Uncertainty, social, relations, culture, society, human, ontological, status, epistemological, philosophical, postmodern, synergetic.

What is the status of the uncertainty principle in social cognition — the ontological or epistemological — not a simple question and discussion, widely discussed in the philosophical literature. German physicist Werner Heisenberg, who discovered the uncertainty principle in quantum mechanics, and thus brought to life in his philosophy, gave him unique ontological status. A ontological uncertainty unwittingly brings to the concept of chaos. Therefore the status of uncertainty has a deep philosophical meaning to solve all knowledge, including the social. He involuntarily rests on the fundamental epistemological and epistemological problem in principle the possibility or impossibility of knowing the world man, raises the question of determinacy or indeterminacy of world development, it causes uncertainty. These reasons are rooted in the very ontology of the world, objective, leading to the approval of its randomness, or they are subjective, that is directly related to the limitations of human abilities in his reflection. Hence, it becomes an actual problem shifts paradigms of both scientific and social research. In addition, the solution of these problems depends very definition of a philosophical category «uncertainty», which is still undefined.

The etymology of this concept until disproportionately affects its epistemological dimension, so there is a lot of work examining the problem of uncertainty through epistemological epistemological aspect. However, in the history of philosophical thought and uncertainty considered as an objective characteristic of being that allows speak about the ontological status of this category. And this is obviously reflected in ancient mythology.

In the works of A.F.Losev, M.Eliade, V.B.Poizner contains mythological interpretation of chaos. So, A.F.Losev writes: « To summarize the ancient notion of chaos, we must say that it seems as majestic tragic image pervoedinstva space in which all being melted from which it comes and where it dies, which by virtue of a universal principle of continuous and uninterrupted infinite and limitless development. Antique chaos is the limiting dilution and dispersion of matter, and therefore he — eternal death for all living things. But it is also a limiting condensation of all matter. He — a continuum, devoid of any gaps, any empty spaces and even any distinction at all. And because he — the principle and source of all becoming, always living the creative womb of life for all decorations. Antique chaos almighty and faceless, all making out, but the formless. This — the monster world, the essence of which is emptiness and nothingness. But it is nothing that has become a global monster. This — infinity and zero simultaneously. All these elements are fused here into one indivisible whole, and in this synthetical is precisely the solution of one of the most original images of the ancient mythological and philosophical thinking... there is no doubt that all the Greek attitude should be interpreted as elements infused skepticism, surprise, uncertainty, and any kind of chance» [1; 389].

In Greek mythology, cosmogony Chaos portrayed as pristine boundless emptiness, gaping space that existed before the world, its contents were material fog and darkness. Over time, this mist in the rotational action took the form of eggs, consisting of ether, the rapid rotation of the egg was split into two parts — the sky and the earth. According to the beliefs of others, chaos — is the element of water. In gesiodovskoy cosmogony Chaos gave birth to Erebus, nobody, Eros, Gaea, Tartarus, and Moira [2; 123, 124].

Thus, Chaos — period openness of heaven and earth. Time came out of nothing, out of Chaos. According M.Eliade, «In terms of cosmology gloom identity chaos, and the new ignition lights symbolizes creation, revival shapes and borders. Masks that depict ancestors, spirits of the dead, visiting, according to

the ritual ceremony live (Japan, Germany, etc.), also indicate that the former borders were abolished and replaced by a mixture of all levels and types of existence. In this paradoxical gap between the two «times» (= two states Cosmos) it becomes possible to communicate between the living and the dead, ie, between «forms» and to implement -shaped, potential, inchoate way of existence. In the «darkness» and «chaos», returning to the world by the destruction of the old year, all forms are identical, this universal merger («night» = «flood» = «decay») is possible without effort, «automatically» achieve coincidentia oppositorum for all levels of reality [3; 205].

Rich material associated with the comprehension of the ontological status of the uncertainty present in ancient esoteric and philosophical teachings. Paramount importance is the canonical book of Taoist philosophy of «Tao Te Ching», and also one of the main books of Tibetan Buddhism «Tibetan Book of the Dead». The book Tao Te Ching we find the idea of the inclusion of certain indefinite into the darkness: «The Tao of incorporeal. Member vague and uncertain. However it nebulae and uncertainty hidden things. It is deep and dark. However, its depth and darkness hidden finest particles. These particles have the finest supreme reality and authenticity. «A famous U-Wei (the principle of non-action) is largely dictated by the space of uncertainty» [4; 101].

The Tibetan Book of the Dead, describing an intermediate state between human life and death, called the bardo experience, says: «The first main bardo experience — experience the state of uncertainty: someone or that he really umiraet, ie loses kontakt this material world, or that shall live. This uncertainty oschuschaet people not in the sense that he would leave, leaving his body, but is unique in that it can utratit any ground under nogami — mira realnogo exit and enter nerealny» [5; 213].

Indians invented the number «zero» as the embodiment of eternal primordial emptiness, is the beginning of the birth of the world of things. With no boundaries, parameters, variables by Zero — have not a number. Different nations designated void differently: Indians — Sunyata, Jews — Ain, Greeks — Chaos. Formless emptiness, nevosprinimaema and untouchable, neosoznavaemo has no eye, ear, nose, tongue, body, mind, shape, sound, color, smell, taste, touch, quality unlike other number. All the worlds and even the gods came from Zero not — number. Do not have a zero — Genesis of it at the same time, periodically appear Genesis and Antitytie that eventually vzaimounichtozhayutsya. Zero — is a kind of reference point, any final predetermined value, without it there is no negative or positive number.

Yet the first rational philosophical problems to reflect uncertainty about the ancient philosophers. It was in ancient Greece for the first time most clearly emerges epistemological and ontological relationship of the uncertainty. Confirmation of this relationship is «Apeiron» Anaximander — is inherently uncertain, vseporozhdayuschaya substance. On the uncertainty of motion and development show and paradoxes — paradoxes of Zeno of Elea.

Interesting extensive material containing an attempt to understand the uncertainty through its connection epistemological and ontological aspects is our famous dialogues of Plato, in which we find the original sites associated with the concepts of «choir», «MeOH», «Ukon».

«Hora» — this is the third type of being placed between the idea and the copy — eidos — things of the material world, which is the intermediary between the speculative and sensual data. It is in Chora (special place) the transition from intellegibelnogo in tangible material where the matter becomes imprint ideas is a place where ideas materialize. In the dialogue «Timaeus» Plato wrote about the choir: «Always seeing everything, she never and in no way acquires any form that would be similar to the shape of its constituent items. Nature this inherently such that accepts any prints while moving and changing shape under the effect that it includes, and hence it seems that it is different in time is different; and entering into it or out of the thing — it's imitation vechnosuschemu, prints on a sample taken a surprising and inexplicable way... Or it can be compared to the way when drawing shapes on any soft surfaces do not admit to them in advance could see this or that figure, but to start doing everything possible to smooth. Similarly, the beginning, the purpose of which is to in its entirety well take forever prints all existing things must itself be inherently alien in any form. And because we do not say, if my mother and vospriemnitsa all that is born and visible at all sensual — this earth, air, fire, water, or some other [kind], which was born out of four [elements], or from which they themselves were born. On the contrary, denoting it as the invisible, formless and vsepriemlyuschy view, it is extremely involved in a strange way conceivable and extremely elusive, we do not really go wrong» [6; 291].

Thus, Horus — is a cross between eidos and material thing, has no form — formless. Choir — This is absolutely nothing absolute otherness. If there were no choirs, ideas worked to exactly the same things, indistinguishable. But in reality, many non-identical things, the reality is diverse and varied. So, what exactly

is born in Chora individual, even unique things. Choir « deforms idea» moment produces bias, whereby occurs diversity of the material world. Plato presents it as a smooth surface, devoid of borders and outlines of shapes. Without Choirs world would represent a cluster of copies. On the one hand, an expression of absolute ignorance of the great project of the multiplicity of the world, and on the other, without which it would be impossible to make a total change.

Plato Meon — the exact opposite of Eidos. It is not available for thinking umopostiganiya, but manifested in Eidos. And Eidos, in turn, may think only in conjunction with MeOH. Meon — is a formless set the principle of evolution and isolation. Meon from the Greek word « non-existent, non-existent,» akin to nothingness. It is both a philosophical concept that reflects all the uncertainty, the opposite limit, nonidentical himself and neintellegibelnoe. If, for example, Parmenides believed that being is, and not nothingness, Plato said about the existence of nothingness as something indefinite.

Development problems of uncertainty present in the philosophy of Aristotle in his concept of «entelechy», which represents the ultimate expression of the ontological, epistemological and teleological certainty, which includes some uncertainty — «Gil» — matter, which the philosopher called lower construction form of being.

Category «uncertainty» Aristotle is present at a ratio of her with such categories as «matter» and «form», «possibility» and «reality». «Form» — is a relative term, and this relativity is due to the fact that the relationship between generic and sensual manifested in the middle between them, namely in certain things, this concept through her. The notion of being an intermediate link between the essence of a thing and its specific phenomenon manifests itself in the development. Being so, according to Aristotle, is manifested in the fact that it is the fundamental entity of the things some unspecified state into reality. Uncertainty so — it uncertain possibility. The essence of the matter passes through a specific difference and becomes a reality. Aristotle builds a kind of ladder hierarchy of things, which is the form of every thing for the lower things, and at the same time standing up for the matter. It is in the form of relativity considers the relative uncertainty.

Thus, the dialectic of possibility and reality Aristotle sees through the category of 'uncertainty', thereby bringing the theory of «not-yet-being» [7; 85]. This theory he regards as the third part of the ontology, while the first two sections are devoted to the analysis of existence and causal analysis of substance.

Plato's ideas about the existence of MeOH, which bind with otherness uncertainty continue to evolve in the Neoplatonists, especially Plotinus. So, using the idea of emanation, in which degradation occurs in the process of the emergence of matter, Plotinus interprets it as a set, devoid of metaphysical self. Matter — just a copy of Eidos, devoid of quantity, quality and presents a framework, endless uncertainty. Compared with the eternal principle it is Eidos their destruction, the primary necessary evil. But at the same time sensual world is beautiful and intelligent, as yet involved in the divine essence — there indefinitely and is known through uncertain [8; 567].

Like Plato and plotinovskie ideas were echoed in contemporary philosophy of postmodernism, where the idea of uncertainty plays a key role in explaining the dynamics of the modern world. In Derrida, for example, there is the idea of Choirs, while Zh.Deleza — MeOH idea when building his concept of the simulacrum.

Great importance attached to the uncertainty relating to Christian theologians and philosophers who have experienced the impact of the Greek ancient philosophy. They dominated epistemological its consideration. On the one hand, these considerations led to the pole apophatic, and on the other, to the development of the theme of the fall of man, the ontological cleavage of human nature that can be overcome only through transcendence. Indeterminacy problem apophatic Absolute detail puts Dionysius. Christianity claims that there are two ways of knowing God: cataphatic or positive and apophatic or negative. Positive way to know God is presented in the revelation and he testifies of God as Love, Wisdom, Power. And this is the path to knowledge of God's names. But at the same time, God is transcendent, it is the mystery hidden, Nothing is different from the created world. « Therefore, those who loved the truth — says Dionysius — regardless of whatever was the truth, should chant presuschestvennoe Bogonachalie, which is higher than some being Sverhblagostyu not as Reason or Power, not as thinking, or Life, or entity, but as (something) completely excludes what — or change the property, life, imagination, idea, name, reason, thought, thinking, nature, condition, base, limit, boundlessness, that is all that is inherent to existence... what we know God is His energy, his world of acting. However, we can not know God in himself. We can not think of God in Himself, in His essence, in his innermost secrets. Attempts to think of God in Himself plunged us into

silence, because no thought or verbal expressions can not conclude in the infinite concepts that defining limit» [9; 306].

On this occasion, V.N.Lossky wrote that «the Greek Fathers in the knowledge of God went through the negatives... the way to talk about the negatives makes lifting mystic to God as to join the «divine darkness» where all sorts of images and fading names, where the Divine acts like a bottomless mystery [10; 209]. Writer and theologian says that all definitions of God is a relationship between the finite and the infinite.

As the main problem is the uncertainty in the knowledge of God and therefore human life is mainly engaged in the work of Nicholas of Cusa and his doctrine of Learned ignorance. «Our finite mind, moving through similes, can therefore not exactly understand the truth of things. Because the truth is there is no more or less, it is something indivisible and, except as the very same truth, nothing exactly measured can be like a circle, whose existence is something indivisible, can not be measured in terms of non-. Not being true, our mind, too, never grasps the truth so precisely that he could not comprehend it all precisely without end, and belongs to the truth as a polygon to the circle: being inscribed in a circle, he is so like him, the more angles has but even multiplying their corners to infinity it will never be equal to a circle, if not resolved to an identity with it... So, the truth we clearly know is that exactly as it is, it is elusive: our mind relates to the truth, as an opportunity — to the absolute necessity of not being able to be neither more nor less than what it is. No wonder the essence (quidditas) things, the truth of things, incomprehensible in its purity, and even philosophers searching for her, no one has found it as it is. And the deeper will be our learning in this ignorance, the closer we get down to the truth» [11; 24].

Epistemological status of the problem of uncertainty, its advantage over the ontological gave in modern philosophy. The world seemed like Aristotle closed, but the dominant epistemological problems. David Hume says of the limited cognitive abilities of the subject and outputs the impossibility of objective knowledge about the world in general, and Dzh. Berkli solipsistic claims about the illusory nature of the known world and the immaterial.

The problem of uncertainty in the logical and epistemological aspect, interpreted as the result of limitations of human nature ontologically presented in Kant's transcendental philosophy, which determined the further development of German classical idealism, but at the same time and subsequent European philosophy. Kant leads the concept of «thing in itself», antinomy, design of any subjective forms of knowledge, raises the question of the interdependence of science and morality.

During the Enlightenment, Immanuel Kant realized that science is the destroyer of false omniscience, but in order to realize this and want to save the moral position of the person. This doctrine is called a philosopher genuine enlightenment that unlike naive education, on the one hand, the man pulls out of the traditional superstitions, and on the other, eliminating the optimistic hopes for the absolute strength of the theoretical reason, from the fanatical belief that the mind is able to solve any problem human life. And most importantly, the scientific reason he did not give a reason for such confidence.

Kant's doctrine that the mind has its own borders denies skeptical agnostic David Hume, but also destroys the audacity research scientist, his unsubstantiated claims on prophecy and people management. «What can I know? — This question was for the philosopher had not only methodological, but above all an ethical component, which should keep scientists from the scientific conceit. «What temperament and talent... — Kant wrote in the» Critique of Pure Reason «-need some respects in the discipline, with this easy to just agree. But the idea that the mind, which, in fact, obliged to enforce its own discipline to all other endeavors, he still needs discipline, can certainly seem strange; in fact, he still avoided the humiliation precisely because seeing solemnity and serious posture with which he speaks, no one suspected that he was lightly playing creatures of the imagination instead of concepts and words instead of things» [12; 113].

Triumph of human reason in the Enlightenment to the fact that even the general scientific built regulatives human behavior in situations of human choice. Especially Kant opposed attempts to justify scientific ideas of God's existence and immortality of the soul, that practiced not only theologians, but also philosophers (recall Descartes). According to Kant, these studies can not be conclusive, not only, but also lead to antinomies — uncertainties — insoluble.

It is important to note that the phenomenon of uncertainty is present explicitly or implicitly in various statuses (ontological and epistemological) in different types of mythological and historical philosophical outlook in both the East and the West. No exception and Turkic mythology. Cosmogonic mythology of the Turks who inhabited southern Siberia, has a scene that was born from Chaos Space, personified in the water, which in turn gave birth to the triune Cosmos (Heaven, Earth, Underworld).

But the water is not only spawned the world, but also joined him. Hence the great importance in Turkic mythology is the World River. It is important mythological symbol, the rod of the universe, the world's way, penetrating the three worlds. Source of the river, the middle and the mouth correspond to the three worlds. However, the water — it is original chaos spawned life. According to mivopoeticheskoy tradition sees chaos in water, it connects with it something hostile, alien, contrary to the cosmic order. Water — other, unspecified world. Underwater World — a secret something opposite of life. Mythological tradition says that washing your face like death». We Khakases there is an expression: «Khakassia evolved from land, and Russian — from the water. «In this case, the contrast between land and water used to refer to ethnic differences «-another's». It is believed that the name of one of the tribes have joined the Kazakh people — Usuns mentioned yet about 176 BC, dates back to the Old Turkic usun — «water, the crowd, the people» [13; 157].

Fruitful approach for understanding the peculiar epistemological status uncertainty, which brings them developed Russian philosophers, BC Soloviev, PA Florensky, V.Ern, NA Berdyaev, C.JI. Frank, Acting Lossky. Being religious philosophers, they are closely analyzed any uncertainty, uncertainty in knowledge, one accompanied by criticism of European rationalism. Truth as seen by them as Estina substantiate the beginning of being heuristically valuable in searching and finding opportunities to find existential grounds of uncertainty. In the philosophy of Vladimir Solovyov assotsiiruetsya uncertainty and chaos, and in the philosophy of P.Florensky, S.Frank and H Lossky — with «incomprehensible».

Epistemological uncertainty has become particularly relevant in the twentieth century after occurred entirely new scientific discoveries in quantum physics, questioning the traditional principles and ideals of classical science. Clarify the meaning of uncertainty in quantum physics and philosophy further in using a wide range of works of foreign scientists and philosophers.

Understanding existential component of the problem of uncertainty in social philosophy in the works of such thinkers of the twentieth century as representatives of existentialism, personalism, philosophical anthropology Martin Heidegger, J.-P.Sartre, Camus, E.Mounier, Ortega y Gasset and others. Ontology of Martin Heidegger treats uncertainty as original or acquired through concealment time category.

Original interpretation of the uncertainty principle we find in postmodern cultural studies, which proclaims it as the fundamental ontological principle. Postmodernism as if meditating over chaos, to understand the semiotic meaning of culture, describing the cognitive process as knowledge on fractals and apply the concept of fractals as the argument of the uncertainty principle in social philosophy. Here are allocated work Derrida, Deleuze, J.-F.Lyotard. Jean Baudrillard examines the concept of fractal values inherent in social processes, hence it 's called modern society as unstable and uncertain.

Toffler formulates his famous concept of «futuroshok» future shock, or to emphasize the uncertainty in the vision of the future of humanity. Such a shock — an essential feature of modern life. Its appearance is associated with accelerating climate variability and instability of cultural and social processes that are open and uncertain in futurological term.

Of key importance is attached to the problem of uncertainty in the synergy and the theory of dissipative systems. From the perspective of these new concepts are called critical points uncertainty Development (bifurcation point), or appearing in the upcoming self-organizational processes, to which are, of course, all human processes. Conceptual and theoretical basis for synergy and theories of dissipative systems create jobs I.Stengersa, G.Hakena, Prigogine. In turn, the theory of Prigogine arose largely due to a critical understanding of the philosophy of life Bergson, which is based on an interesting assumption that life is made of inert matter in uncertainty as a condition for the free creative act [14; 74].

On uncertainty and instability as the fundamental properties of life in general and of human existence in particular are among numerous supporters among modern scientists and philosophers. Twentieth century science proves that in addition to subjective and objective uncertainty exists, which, unlike the first does not depend on the subject. In other words, randomness and uncertainty are not only the result of ignorance. This is clearly confirmed by the uncertainty principle as a fundamental W.Heisenberg of quantum mechanics, according to which it is impossible to coordinate the simultaneous measurement of the elementary particles in space and speed in time (this also applies to the measurement of other parameters). Hence, the main conclusion of the opening of the Heisenberg following: the interaction between the measured object and measuring instrument, which affects the measurement results, and unpredictable; uncertainty principle has an objective (ontological) status and does not depend on the person who performs the measurement.

On the existence of objective chance in the early twentieth century physicist spoke M.Smoluhovsky, together with Albert Einstein created the theory of Brownian motion. In his article «On the concept of the origin of the laws of chance and probability in physics», he writes that «... this article is in no way purports to

full and final resolution of the whole complex philosophical issues related to the concept of probability; however, it may be, to encourage further research in a particular direction that it pushed to the forefront and properly lit main guiding idea of the objective side of the concept of probability, which is still almost no attention» [15, 330]. Since the recognition of absolute chance went against determinism scientist appeals to philosophical formulation of the problem, stating that « the philosopher turns his attention primarily on the subjective, psychological aspect of the concept of probability, analyzes the epistemological meaning it explores how probable statements, together with reliable and false statements included in the system of formal logic. But he does not address the nature of objective phenomena underlying the concept of probability» [15; 331]. He believes that «all of probability theory, which is considered an accident, the risk and uncertainty in philosophy, science, and management of both the unknown part of the reason must be found to be unsatisfactory in advance. Physical probability of an event can only depend on conditions affecting its appearance, but not the degree of our knowledge» [15; 332]. In his work, the work of M.Smoluchowski demonstrates the existence in nature of objective chance: « In order to make more clear the physical laws of chance and the concept of objective completely independent of human cognition likely consider in conclusion another phenomenon, which can be considered the most perfect type of what we have called «random» namely, the radioactive decay of an atom. As you know, over time radium atoms undergo a transformation, throwing each α - particle and converted into atoms of emanation; while in the atoms of radium is not observed the slightest progressive evolution modeled on aging. On conversion, we can not affect any means and it can not be predicted in advance» [15; 346].

We conclude that in the early twentieth century, science has proven that objective uncertainty and randomness exist objectively. British philosopher and mathematician, RB Russell defined philosophy as «no man's land «between science and religion, arguing that the divide between them constantly moves in one direction and then the other, and this means that the philosophical problem may eventually become scientific. That is what happened with the problem of uncertainty, which came out of the womb of the philosophical, became a scientific and science has given her an affirmative answer. Later they move again, this problem has moved to the philosophical field.

Philosophical reflection on the uncertainty principle allows you to look at this phenomenon from all sides and comes to the conclusion that it has as a separate epistemological and ontological status, and their unity. This can be seen clearly and actually expressed in a social context, namely the structure of decision - making social.

In a state of uncertainty in the process of making important social decisions much depends on how a native of uncertainty has to do a subject that decides. It affects the decision-making method. When it is necessary to receive and be aware of the uncertainty of an objective with one hand. On the other hand, it is obvious that it is impossible to ignore the subject, in fact it will formulate the purpose and mode of action. Therefore, in the process of decision-making in social processes, there are such kinds of uncertainties, as both objective and subjective, ontological and epistemological.

At first glance, the uncertainty principle inadvertently runs into the problem of determinacy or indeterminacy of social development, which makes it possible or impossible social cognition in general. But this dilemma arises if the use of the linear paradigm of social research. If the use of other research paradigms, such as postmodern « rizomorfnyu « in which there is no principle of centering and a single code, or synergistic, the uncertainty in social cognition as well as in social development clearly emerges as an indispensable attribute them, without questioning and certainly not denying the importance and possibility of social sciences themselves. And this is not just another clever paradox of human cognition, and an indication of the specificity of the object and subject of social cognition — society and its media rights, which grasp the essence and existence which not only reached its logical conclusion, as overgrown even greater uncertainty explicitly present in the modern era.

References

- 1 Losev A.F. *History of ancient aesthetics, Early classics*, Moscow: Iskusstvo, 2001, 583 p.
- 2 Hesiod. *Complete collection of texts*, Moscow: Labyrinth, 2001, 256 p.
- 3 Eliade M. *The Myth of the Eternal Return*, Moscow: Academic Project, 1998, 258 p.
- 4 The Tao Te Ching. *The book and the way of grace*, Moscow: ABC — classic, 2002, 144 p.
- 5 *Tibetan Book of the Dead*, Moscow: Otkryty mir, 1999, 352 p.
- 6 Platon. Op.: In 3 t., Moscow: Mysl, 1998, vol. 3 (1), 798 p.

- 7 Aristotle. *Metaphysics*, Moscow: Eksmo, 2006, 193 p.
- 8 Plotin. *Ennead*, Moscow: Oleg Abyshko, 2004, 2880 p.
- 9 Sv.Dionisy Areopagite. *Divine names*, Kiev: Mysticheskoe bogoslovie, 1991, 593 p.
- 10 Lossky V.N. *Dogmatic theology*, Kiev: Publ. Svyato-Troizkoy Sergius Lavry, 2012, 586 p.
- 11 Kusansky N. *On Learned ignorance*, Moscow: Azbuka, 2001, 320 p.
- 12 Kant I. *Critique of Pure Reason*, Moscow: Eksmo, 2010, 736 p.
- 13 Krause V. *Tocharian language*, Moscow: Publ. Inostr. Literatury, 1959, 157 p.
- 14 Bergson A. *Creative Evolution*, Minsk: Harvest, 1999, 1408 p.
- 15 Smoluchowski M. *On the concept of randomness and probability of the origin of the laws of physics*, Moscow: Nauka, 2006, 234 p.

Б.Ж.Жүсіпова

Әлеуметтік танымдағы белгісіздік принципінің дәрежесі туралы

Мақалада қазіргі әлеуметтік әлем жан-жақты жаңаруда, өзгеру үстінде екіндігі туралы айтылған. Зымыраған уақыт, шексіз кеңістік, дәстүрлі көзқарасқа бағынбайтын түсініксіз қарама-қайшылыққа толы көптеген құбылыстар. Белгісіз болашақтың алдында тұрған адамзат ойдан тыс феномендермен ұштасуда. Сондықтан автор әлеуметтік таным саласында белгісіздік принципін айқындап, классикалық парадигманың шамасын кемітуге болады деген қорытындыға келген. Классикалық таным теориясы постклассикалық әлеуметтік парадигмаға айналып, күрделі өзгерістер үстінде. Сол себепті танымда «белгісіздік» атты принциптің дәрежесін шешу мәселесінің өзектілігі анық.

Б.Ж.Жусупова

К вопросу о статусе принципа неопределенности в социальном познании

В статье отмечено, что современный социальный мир кардинально ускорен во времени, расширен в пространстве, наполнен огромным количеством качественно новых процессов, необъяснимых с точки зрения традиционного мировоззрения, острых противоречий, явных парадоксов. Подчеркнуто, что уже сегодня наблюдается масса необыкновенных феноменов, свидетельствующих о погружении человечества в совершенно новую, неведомую нам реальность. Автором сделан вывод о том, что в области социального познания особенно остро проявляется принцип неопределенности, который указывает на ограниченность и даже неадекватность классической теории познания, вынужденной трансформироваться в социальную парадигму постнеклассического социального исследования, а выбор ее лейтмотива зависит от решения вопроса о статусе принципа «неопределенность» в познании.

References

- 1 Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранняя классика. — М.: Искусство, 2001. — 583 с.
- 2 Гесиод. Полное собрание текстов. — М.: Лабиринт, 2001. — 256 с.
- 3 Элиаде М. Миф о вечном возвращении. — М.: Акад. проект, 1998. — 258 с.
- 4 Дао Дэ Цзин. Книга пути и благодати. — М.: Азбука — классика, 2002. — 144 с.
- 5 Тибетская Книга Мёртвых. — М.: Открытый мир, 1999. — 352 с.
- 6 Платон. Соч.: В 3 т. — М.: Мысль, 1998. — Т. 3(1). — 798 с.
- 7 Аристотель. Метафизика. — М.: Эксмо, 2006. — 193 с.
- 8 Плотин. Эннеады. — М.: Олега Абышко, 2004. — 2880 с.
- 9 Св.Дионисий Ареопагит. Божественные имена. — Киев: Мистическое богословие, 1991. — 593 с.
- 10 Лосский В.Н. Догматическое богословие. — Киев: Изд-во Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2012. — 586 с.
- 11 Кузанский Н. Об ученом незнании. — М.: Азбука, 2001. — 320 с.
- 12 Кант И. Критика чистого разума. — М.: Эксмо, 2010. — 736 с.
- 13 Краузе В. Тохарский язык. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959. — 157 с.
- 14 Бергсон А. Творческая эволюция. — Минск: Харвест, 1999. — 1408 с.
- 15 Смолуховский М. О понятии случайности и о происхождении законов вероятности в физике. — М.: Наука, 2006. — 234 с.

И.В.Рынковой

Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, Москва (E-mail: rrnat@yandex.ru)

Проблема религиозного самосознания в трудах профессоров духовных академий XIX–XX вв.

Статья посвящена проблеме самосознания в трудах русских религиозных философов. Отмечено, что на протяжении многих столетий русская религиозная мысль искала пути к тайне человеческой личности. Начиная с XIX в. в духовных академиях Москвы, Киева, Петербурга и Казани читаются философские курсы. Автором подчеркнута, что в сочинениях профессоров этих учебных заведений традиционные принципы богословия получают серьезное философское обоснование, достаточно широко используется опыт новоевропейской философии. Особое место в их трудах занимает проблема самосознания, которое является неотъемлемым качеством духовной сущности человека.

Ключевые слова: русская религиозная философия, проблема самосознания, богопознание, духовность личности, духовное начало.

Ты, прекрасный сосуд, получивший бытие от Бога, прославляй своего Создателя... И весь этот мир есть для тебя как бы живая книга, которая проповедует славу Божию и возвещает тебе, имеющему разум, о сокровенном и невидимом величии Божиим, чтобы ты познавал Бога истины.

Святитель Василий Великий

В религиозном мировоззрении осуществляется постижение глубинной сущности человека, имеющей духовную природу, сопряженную с Божественным бытием. В недрах религиозной веры и религиозного мировоззрения возникает религиозное самосознание и самопознание человека, в котором человек осознает себя причастным духовному, абсолютному божественному миру, имеющим возможность устанавливать связь с этим миром, приобщаться к нему.

Наполнение самосознания человека онтологическим содержанием происходит в процессе сознательно-волевого, практического духовного делания — опытного богопознания и богоуподобления человека, направленного на раскрытие образа Божия в душе человека. «Познай себя самого, из чего и каким ты сотворен... И этим достигнешь красоты Первообраза», — писал в IV в. отец и учитель Церкви святитель Григорий Богослов, исходя из евангельского свидетельства апостола Петра о том, что через Христа и во Христе человек становится «причастником Божественного естества» (2 Петр. 1,4).

На протяжении многих столетий русская религиозная мысль искала пути к тайне человеческой личности. Со времени Сократа для древних мыслителей наука и философия были существенно различны: одна давала человеку знание, другая делала его мудрецом. Конечно же, они понимали, что человек может служить предметом всестороннего научного изучения, даже сами производили такие попытки, но все-таки решение загадки о человеке выносили за пределы науки. И если наука на основании всех своих опытов могла приходить только к установлению положения доктрины Протагора: *παντων χρηματων μετρον ανθρωπος* («человек есть мера всех вещей»), то в учении Платона философия *a priori* выходила из другого положения: *παντων χρηματων μετρον θεος* («мера всех вещей есть Бог»). Согласно последнему положению философия приходит к заключению, что благо человека заключается не в том, что есть человек, а в том, чем он может быть, и действительная мудрость заключается не в изучении человеческой природы, а в развитии ее по идеалу человечности.

Отсюда видно, что философия неразрывно связана с процессом познания, а вернее, самопознания того, кем должен быть (=стать) человек. Человеку дана способность осознания его персональной бытийности, осознания существа человеческой личности. Человек не просто есть «великий мир» в качестве некой данности, но он способен стать таковым в процессе духовного преуспевания. Такое становление (или рождение) имеет характер все большего одухотворения «микромира» и его возрас-

тания, поэтому преп. Максим называет его уже не «малым», а «великим» миром. Исходным пунктом его взглядов является идея о приведении всего тварного бытия к Богу [1; 338, 339].

В послании к своему ученику Тимофею апостол Павел пишет: «Вникай в себя и в учение; занимайся этим постоянно: ибо, так поступая, спасешь и себя и слушающих тебя» (1 Тим. 4,16). Этими словами подчеркивается, что усвоение дара благодати есть процесс, в котором активно участвует весь человек «всею душою своею и всем разумением своим» (Мф. 22,37), и апостол Павел здесь имел в виду то, что для человечества отнюдь было не ново и на языке мудрецов всех времен и народов называлось самопознанием. И, конечно, под этим понималась не отвлеченная игра ума, а работа над собой, созидание личности, напряжение духа, собирающее и сопрягающее все силы и функции души. И этот девиз был актуален не только в младенческую пору человечества. Например, с особой силой звучит призыв к самоосознанию у Ф.М.Достоевского. «Не вне тебя правда, — говорит он, — а в тебе самом; найди себя в себе, подчини себя себе, овладей собой, — и узришь правду. Не в вещах эта правда, не вне тебя и не за морем где-нибудь, а прежде всего в твоём собственном труде над собою» [2; 526].

Начиная с XIX в. в духовных академиях Москвы, Киева, Петербурга и Казани читаются философские курсы. В сочинениях профессоров этих учебных заведений традиционные принципы богословия получают серьезное философское обоснование, достаточно широко используется опыт новоевропейской философии. Особое место в их трудах занимает проблема самосознания, которое является неотъемлемым качеством духовной сущности человека, запечатляющей образ Творца, хранящей закон богоподобного совершенства человека.

Феодор Александрович Голубинский (1798–1854), протоиерей, русский богослов и философ, профессор Московской духовной академии (МДА), основатель московской школы теистической философии, подчеркивал, что высшая и главная цель философии состоит в том, чтобы возбудить в человеке нужду искания единой бесконечной Божией премудрости. Исходным пунктом философского познания и построения философской системы, по Голубинскому, является присутствие в человеческом «я» идеи Бесконечного Существа, Бога. Анализ этой идеи, считал философ, требует различения философии как «состояния духа» и философии как «ведения, или знания». Первое — понимание философии как состояния духа — Ф.А.Голубинский связывал с очищением самосознания, полагая, что когда «напряженное действие разума утихнет, чувство, воображение, разум и воля со своими занятиями конечными ослабеют, тогда и сознание Бесконечного откроется вовне» [3; 36, 37].

Вместе с тем, рассматривая философию как состояние духа в качестве обязательного условия нравственной жизни человека, Голубинский видел в ней необходимую предпосылку для разработки философии как ведения, или знания, учения, позволяющего определить онтологический статус человека и его познавательные возможности. «Философия, — пишет он, — есть система познаний, приобретенных разумом (Intellectus), под управлением ума (Rationis) и при способствовании опыта, как внешнего, так и внутреннего, о всеобщих главнейших, существеннейших силах, законах и целях природы внешней и внутренней, равно и о свойствах Виновника всех оных — Бога, — система, направленная к тому, чтобы возбудить в духе человеческом, воспитать и направить любовь к премудрости Божественной и человеку предназначенной» [3; 53]. Отсюда конечная цель философии, не столько научная, сколько практическая, — «возбудить в человеке любовь к премудрости, красоте и благодати Божественной» [3; 51]. Жизнь человека, по мысли философа, не может удовлетвориться лишь ощущением сопричастности к посюстороннему миру, а ищет причину самой себя («Начальника и Правителя жизни») и находит её в источнике истины и мудрости — Существом Бесконечном, которое непосредственно представлено человеку через скрытый в глубине человеческого сознания духовный орган, сопричастный Существому Бесконечному, т.е. через «ум». Поэтому самосознание личности основано именно на силе ума и есть выражение преодоления ничтожности человека, его ограниченности. Стремясь к совершенству, ум становится внутренним «оком» души и с необходимостью дополняет существо самосознающего «Я».

Федор Федорович Сидонский (1805–1873), протоиерей, профессор Санкт-Петербургской духовной академии, автор труда «Введение в науку философии», в своем формулировании начал умозрительного знания основную задачу видел в уточнении статуса философии, определении её роли, структуры и сущности.

Философия, хотя и должна пользоваться силами чисто человеческими и довольствоваться одной силой разума, не должна забывать прибегнуть к Откровению, к помощи горней, но только не к сомнительному частному озарению, а к откровению истинному, данному для всего человеческого

рода. Высшее умственное самосознание, на котором утверждаются философская выпренность и самостоятельность, развивается из человеческого разума, в его таинственном единении с Первосущим. Отсюда философия, по мнению Ф.Ф.Сидонского, должна всегда усиливаться, чтобы вознестись к полному развитию разума [4].

Поскольку человек — носитель образа Божия, то в меру своего духовного возрастания он видит за внешними явлениями божественные силы; проникая в тайны природы, он одновременно расширяет горизонты познания, ибо все большее число вещей и явлений становится доступным разуму. Бесконечность процесса познания — благо, но лишь тогда, когда признается, что полная истина недоступна познанию и должна дополняться верой. Освещение и выяснение границ познания являются функцией самосознания, в котором содержатся нравственное начало, проявляющееся в чувстве собственного достоинства, и вера в откровение, убежденность в неприкосновенности религиозных истин. Это значительно расширяет задачу философии, которая, по мнению проф. Сидонского, состоит не только в создании научных гипотез и поиске общего принципа объяснения явлений жизни, но и во включении в рамки богопознания. Лишь тогда философия избегает опасности превратиться в простую догадку, когда дополняется Откровением.

Философ был убежден, что сознание человека имеет целый ряд врожденных идей, к которым можно отнести чаяние Божества, идею бессмертия души, идею собственной свободы. Ф.Ф.Сидонский называл эти врожденные идеи «мыслями». Он указывал, что эти «мысли» так тесно связаны с разумной природой человека, так «плотно завиты во все видимое строение мироздания, что тот принял бы на себя дело бесконечного перестраивания вселенной, кто захотел бы дать ей стройный вид без одной из этих мыслей» [5; 302, 303]. Эти идеи («мысли»), отмечает философ, оказывают воздействие на весь ход человеческой жизни, открывая перед людьми смысл их дальнейшего существования и вдохновляя их на совершение благородных поступков и совершенствование своего внутреннего мира.

Рассмотрению задач философии в отношении богопознания посвящены и работы *Сильвестра Сильвестровича Гогоцкого (1813–1889)*, философа и педагога, историка философии, профессора Киевской духовной академии. Задачи философии, по его мнению, заключаются в разумном уяснении истины бытия Божия и развитии правильных понятий о Его существе. Возвышение человеческого духа к Богу проявляется как во внутреннем чувстве, так и в последовательном развитии целой системы философского знания, так как «вся совокупность знания и деятельности утверждается единственно на идее безусловной истины и правды и препровождает к ней» [6; 334].

По мысли С.С.Гогоцкого, философия «в самом общем своем истоке имеет одного общего деятеля — разум (самосознающий) и одну задачу — ведение о сущем и должном, о мире физическом и нравственном, и о смысле их единства и разделения» [7; 4].

Человек предстоит в открытости и незавершенности: он открыт для становления. В плане существования признается одновременная причастность человека двум мирам: миру, чувственно воспринимаемому, и миру умопостигаемому. Своим телом человек принадлежит земле, но своим умом он вышел за пределы материального мира и принадлежит миру умопостигаемому, духовному. С.С.Гогоцкий последовательно исследовал нравственную природу человека, моральный смысл существования бытия в целом, связывая моральную природу единичного со Всеобщим Началом — Совершенным Существом. Развитие личности, по мысли философа, есть стремление к непрерывному обновлению, нравственному усовершенствованию, которые суть «подражание вечности», т.е. «искаание нового в пребывающем» [8; 286].

Василий Николаевич Карпов (1798–1867), русский философ и психолог, профессор Санкт-Петербургской духовной академии, глубокий и самобытный исследователь, переводчик трудов Платона, хорошо известный в XIX в., не только заявляет основной задачей философии самопознание, но и следует этой задаче в жизни и в своих работах. По учению Карпова, органом познания истины «служат все силы души, сосредоточенные в вере и ею просветленные», «ум и сердце не поглощаются одно другим» [9; 300]. «В человеке можно найти законы всего бытия, — говорит философ, — подслушать гармонию жизни, разлитой во всей вселенной, и созерцать таинственные символы связей, соединяющих все мироздание» [9; 300].

По мысли философа, самопознание требует, чтобы человек, «отвлекая свой взгляд от предметов внешних, которые известным образом ограничивают его, обращался к себе, входил в себя», подобно великим христианским подвижникам, для которых самопознание было непрерывным делом целой жизни и которые опытно пришли к твердому убеждению, что «все великое и прекрасное во времени должно быть почитаемо великим и прекрасным, поскольку образует, улучшает и приготовляет чело-

века для вечности...» [10]. Говоря о самосовершенствовании человека как о постоянном совершенствовании собственной внутренней природы, укреплении душевных сил, философ возвращает античный идеал «деятельного мудреца». Деяния людей, не утруждающих себя подвигами добродетели и самосовершенствования, он называет «чесанием уха, а не философией» [11; 105].

Рассматривая проблему самосознания, философ обращается к анализу связи идеи безусловно истинного и доброго в человеческой душе с идеей её Объекта — Высочайшего Существа, которое на человека, его душу и дела наложило печать вечной истины и вечного добра [12; 109]. Важнейшее положение антропологии В.Н.Карпова — признание человека целостным микрокосмом, гармонично соединяющим в себе чувства и разум, ум и сердце. Нравственное чувство помогает человеку действовать по согласованию с нравственным законом, «расширяет наше сердце, вмещает в нем всю широту данной нам Богом заповеди о любви и возбуждает нашу волю» [13; 652].

Высшее знание, подчеркивает В.Н.Карпов, в котором заключен смысл «высших духовных стремлений», возможно не иначе, как через углубление в само существо души, отсылающее к предмету этих стремлений, к объектам «духовного воззрения» — Богу, природе и человеку [14; 30,31]. Такое «самоуглубление» позволит человеку более детально изучить собственные душевные стремления. При этом, говорит философ, результаты самопознания однозначно свидетельствуют о том, что одним интеллектом, теоретическими изысканиями человек не может выстроит «здание истины» [15; 16].

По мнению профессора МДА *Виктора Дмитриевича Кудрявцева-Платонова (1828–1891)*, истина предмета, которую ищет познание, раскрывается через рассмотрение феноменальной стороны предмета на фоне его идеального образа, через соотношение того, чем он является, с тем, чем должен быть. При этом в суждениях веры теоретический разум строит познание трансцендентной стороны бытия, которая неведома на пути эмпирического познания вещей, но которая реально дана познающему мышлению в непосредственных интуициях человеческого духа. Так, по мысли философа, необходимо обратить внимание на двойную область истины, содержащейся в Откровении. В Откровении два рода истин: одни из них не превышают области человеческого разума, другие совершенно непостижимы для него. По отношению к первым очевидна польза философии. Философия доказывает и раскрывает эти истины в правильной последовательности, и через это открывает им свободнейший путь к сердцу и уму человека. Истины же второго рода должны постигаться путем веры [16; 14–30]. Вера есть особенный, таинственный способ познания, сверхрациональный тип знания, который превышает человеческий разум, естественное свидетельство приобщения к реальности более высокой, чем телесный мир.

Идея Божества, будучи основным началом философского познания, составляет последнюю и высшую цель этого познания. Философское начало — только первоначальная опора и почва для дальнейшего исследования, «зерно, из которого должно развиться роскошное дерево науки с его цветами и плодами; но плод этого развития есть то же самое зерно или семя, из которого оно первоначально возникло» [17; 223]. И как растение представляет в своей жизни органический цикл развития и возвращения к тому, из чего оно вышло, так и философия, исходя из идеи Божества, по мысли философа, должна стремиться к той же идее Божества как высшей и последней цели познания [17; 223].

Таким образом, самый факт живого отображения в человеке безусловного бытия как истинного бытия свободно-разумной личности говорит человеку о том, что в его ограниченно-условном бытии существует какая-то особая связь с истинно безусловным бытием и что его действительное положение в мире вовсе не есть положение механического фокуса, в котором только отражается противоположность условного и безусловного, а имеет для себя и особое основание, и особую цель.

Достижение этой цели невозможно вне религиозного мышления, без познания своих отношений к Богу как истинному Первообразу своей личности. «Идея бесконечного, всемогущего Существа, — говорит профессор Казанской духовной академии *Вениамин Алексеевич Снегирёв (1841–1889)*, — есть собственно составная часть процесса самосознания, логически необходимая, а потому неустраиваемая. В самом деле, полагая себя в самосознании как определенное, ограниченное и единое существо, мыслящее, действующее произвольно, или как личность конечную и сверхчувственно-духовную, человек тем самым, по основному закону своей мысли, вызывает в себе идею личности бесконечной и безграничной, а потому всемогущей и всемогущей и противопоставляет себе содержание этой идеи как реально и вне его сущее» [18; 400].

Признавая стержнем антропологии ту часть психологии, которая исследует «духовные явления человеческой жизни», философ резко отделяет психическую жизнь человека от душевной его органи-

зации по причине обладания самосознанием, душевными волнениями и чувствованиями. Снегирёв полагает, что человек лишь способен «направлять свою жизнь и деятельность сообразно с высшими отдаленными целями, воплощать в своей жизни в той или иной степени идеал совершенства» [19;72]. Философ вводит два центральных понятия, касающихся человеческой природы: 1) *свобода*, выражающаяся в способности человека ставить определенные цели и решать их; 2) *разумность*, включающая в себя такие характеристики человека, как самосознание, абстрактное мышление и объяснение, эстетические, религиозные и нравственные чувства. При этом Снегирев признает «наукой о человеке» именно исследование человеческого духа, освобожденного от телесности и чувственности, т.е. самости.

Большое значение в трудах В.А.Снегирева уделяется философскому учению о сердце. По мнению философа, жизнь души есть живой непрерывный процесс, где в каждом моменте задействовано все содержание души, все три её элемента — интеллектуальный, волевой и сердечный. Отражая в себе внешний мир (через деятельность ума) и сама в нем отражаясь (через волю), отражая саму себя в акте самосознания, душа из-за постоянного собственного изменения как бы «колеблется» всем своим существом. Жизнь души — это живой непрерывный процесс, в каждом моменте которого принимает участие все её содержание. Отсюда, по словам философа, «признание особого — сознающего и самосознающего — начала духовного <...> вполне удовлетворительно объясняет все в области явлений самосознания» [18;204]. Живой опыт прославления Бога и благодарности Ему раскрывает самосознанию человека безусловное, бесконечное содержание его личности. Видение абсолютного, неизменного, свободного бытия в сердце человека свидетельствует о реальном преображении, богоуподоблении человеческой личности.

Теорию о сердце как о центре духовной активности личности, как о чувстве мистического единения с объектом познания, где человек становится носителем духа как особой энергии, развивал и *Памфил Данилович Юркевич (1826–1874)*, профессор Киевской духовной академии. Философ рассматривает сердце как средоточие телесной и духовной жизни человека, орган всех сил, отправлений, движений, желаний, чувствований и мыслей человека в совокупности их направлений и оттенков. П.Д.Юркевич указывает на то, что «закон для душевных деятельностей не полагается силою ума как его изобретение, а предлежит человеку как готовый, неизменяемый, Богом учрежденный порядок нравственно-духовной жизни человека и человечества, и притом предлежит он, по апостолу, в сердце как глубочайшей стороне человеческого духа» [20; 87]. Отсюда в конечном человеческом самосознании лежит необходимая и достоверная мысль о бытии конечного духа, Бога и мира.

Алексей Иванович Введенский (1861–1913), профессор кафедры систематической философии и логики МДА, подчеркивал, что вопрос о смысле жизни является центральным в русской философской традиции. Мыслитель, говорит философ, должен искренне допросить себя и спросить о том, чего жаждет его душа. Удовлетворяется ли он только лишь житейскими вопросами или его волнуют вопросы «вечные», которые глубже всех забот и интересов? Ибо только «эти» вопросы, говорит философ, «способны поднять человека над принижаящими веяниями и влияниями среды, перенести его в чистую сферу мысли и помочь сознать подлинные задачи и направление желательной философии будущего» [17; 241].

Обнаруживая в себе стремление к постоянному и единому, к добру и чистой духовной радости, устремляя душу на идеальное содержание и смысл своей жизни, человек как бы выходит из времени, живет буквально «вне времени». «Именно это, — подчеркивает философ, — мы разумеем, когда говорим, что «мера времени есть вечность»» [21;261]. Раскрытие вечности во времени позволяет нам прийти к постижению Существа, которое ни в каком смысле не зависит от времени и в котором утверждается сверхвременное идеальное основание человеческой жизни.

На проблеме тайны и смысла человеческого бытия останавливается и *Виктор Иванович Несмелов (1863–1937)*, русский философ и богослов, создатель первой русской систематической антропологии, профессор Казанской духовной академии, автор учения, которое, по существу, представляет первый систематический опыт философского обоснования православного учения о человеке.

В центре антропологических построений В.И.Несмелова — загадочная двойственность человеческого бытия в этом мире. С одной стороны, человек — дитя природы, «простая вещь» физического мира, подвластная жестким законам биологии, физиологии; с другой — человек, как неповторимая личность, обладающий разумом, свободой и нравственностью, ясно сознающий свою безусловную ценность, выходящую за пределы мира вещей. В человеке присутствует безусловное, надприродное начало: разум, самосознание, свобода и нравственность.

Философ отмечает, что «...сознание живет только в том случае, когда оно сознает самого себя, т.е. когда оно есть самосознание, следовательно, — когда оно и есть личность и в своей деятельности выражается как личность сознанием я» [18; 353, 354]. При этом «...образ безусловного бытия не создается человеком в каких-нибудь абстракциях мысли, а реально дан человеку природою его личности» [18; 393]. Бог является истинным «Первообразом» человеческой личности, потому что Он — истинная Личность. Образ Божий в человеке «не возникает под формою какого-нибудь явления сознания, а представляется самою человеческою личностью, во всем объеме ее природного содержания, так что это содержание непосредственно открывает нам истинную природу Бога, каким Он существует в Себе Самом» [18; 410]. Таким образом, человек лишь потому существует в качестве личности, что отображает в себе Безусловную Сущность и Личность.

И несмотря на то, что, по мнению философа, личность человека в ее обычной жизни, реально-эмпирическом бытии, подчинена физическому организму, главная проблема, стоящая перед личностью, — привести жизнь в соответствие с идеей Бога о человеческой личности. Несмелов заявляет, что образ Бога вовсе не дан человеку в готовом понятии. Поэтому познание Бога происходит в процессе *самосознания человеческой личности*, и наоборот, «думая о Боге, человек думает о себе самом, и религиозное сознание человека в действительности всегда и непременно является составной частью его самосознания» [18; 417].

Таким образом, мы видим, насколько важное значение среди профессоров духовных академий XIX–XX вв. придавалось проблеме самосознания. В понимании философов основным объектом толкования теистической философии должен являться человек в его возвышенном стремлении к совершенству. Потребность в самопознании, стремление понять и реализовать свою сущность и предназначение — это, несомненно, существенное проявление духовного содержания бытия человека. Обретая такую способность, человек становится на путь познания своей природы, как имеющей отношение к духовному божественному миру. Он научается осознать и опознавать онтологическое, т.е. божественное, или абсолютное, содержание своего внутреннего мира, видеть, что оно является выражением и свидетельством глубин сущностного бытия человека. И в этом устремлении и заключается истинная философия, а действительное знание и осуществление духовно-нравственных категорий в жизни составляют подлинную мудрость.

Список литературы

- 1 Максим Исповедник, преподобный. Творения. Кн. 1. — М.: Мартис, 1993. — 352 с.
- 2 Достоевский Ф.М. Дневник писателя. — М.: Современник, 1989. — 560 с.
- 3 Голубинский Ф.А. Лекции по философии и умозрительной психологии. — СПб.: Тропа Троянова, 2006. — 160 с.
- 4 Сидонский Ф.Ф. Источник определений философских // Введение в науку философии. — М.: Директ-Медиа, 2011. — 375 с.
- 5 Сидонский Ф.Ф. Введение в науку философии. — СПб.: Типография Конрада Вингебера, 1833. — 398 с.
- 6 Гогоцкий С.С. Философский лексикон: В 4 т. Т. 1. — СПб., 1859.
- 7 Гогоцкий С.С. Введение в историю философии. — Киев, 1871.
- 8 Чижевский Д.И. Гегель в России. — Париж, 1939. — 357 с.
- 9 Зеньковский В. История русской философии. — М.: Академ. проект, Раритет, 2001. — 880 с.
- 10 Карпов В.Н. О самопознании // Русское самосознание. — 1998. — № 4.
- 11 Карпов В.Н. Введение в философию. — СПб.: Тип. И.Глазунова и Ко, 1840. — 148 с.
- 12 Карпов В.Н. Систематическое изложение логики. — СПб.: Тип. Братства Якова Третьяка, 1856. — 324 с.
- 13 Никольский А. Русская духовно-академическая философия, как предшественница славянофильства и университетской философии в России // Вера и разум. — Харьков, 1907. — № 5.
- 14 Карпов В.Н. Вступительная лекция в психологию // Христианское чтение. — СПб. — 1868. — Ч. 1. — № 2. — С. 189–229.
- 15 Карпов В.Н. Философский рационализм новейшего времени // Христианское чтение. — СПб. — 1860. — Ч. 1. — № 1. — С. 288–326.
- 16 Цвык И.В. Проблема истины в русской духовно-академической философии XIX века // Вестн. Моск. ун-та. — 2004. — № 2. — С. 14–30.
- 17 Кудрявцев-Платонов В.Д. Об основных началах философского познания // Корнилов С.В. Философская школа Московской духовной академии. — Калининград, 2006. — 264 с.
- 18 Русская религиозная антропология: В 2 т. Т.1. — М.: Моск. духовная академия, 1997.
- 19 Снегирев В.А. Науки о человеке // Православный собеседник. — 1876. — Т. 3.

- 20 Юркевич П.Д. Философские произведения. — М.: Правда, 1990. — 420 с.
21 Введенский А.И. Время и вечность // Богословский вестн. — 1900. — Т. 3. — № 10.

И.В.РЫНКОВОЙ

XIX–XX ғасырлардағы рухани академия профессорларының еңбектеріндегі діни сана-сезім мәселесі

Мақала орыстың діни философтарының еңбектеріндегі сана-сезім мәселесіне арналған. Ғасырларға созылған көптеген жылдар бойы орыстың діни ойлары адамзат тұлғасының құпиясын ашатын жолдарды іздестіріп келеді. XIX ғасырдан бастап Казань, Мәскеу, Киев және Петербургтың діни академияларында философиялық курстар оқытылып келеді. Осы оқу орындарындағы профессорлардың шығармаларында діни ілімнің дәстүрлі принциптері маңызды философиялық негіздемеге ие болды, жаңа еуропалық философияның тәжірибесі кеңінен қолдануда. Олардың еңбектеріндегі ерекше орынды адамның рухани мәнінің бөлінбес сапасы болып табылатын сана-сезім мәселесі алады.

I.V.Rynkovoy

The problem of religious identity in the works of the professors of the theological Academy of the XIX–XX centuries

This article is devoted to the problem of self-consciousness in the works of Russian religious philosophers. For many centuries the Russian religious thought was looking for the way to the mystery of the human person. Since the XIX century in the theological academies of Moscow, Kiev, St. Petersburg and Kazan read philosophical courses. In the works of professors of these universities traditional principles of theology get a solid philosophical Foundation, is widely used the experience of modern European philosophy. A special place in their work is the problem of consciousness, which is the essential quality of the spiritual nature of man.

References

- 1 Maxim Ispovednik, *Saint. Creations*. Book 1, Moscow: Martis, 1993, 352 p.
- 2 Dostoyevsky F.M. *Diary of the writer*, Moscow: Sovremennik, 1989, 560 p.
- 3 Golubinsky F.A. *Lectures on philosophy and speculative psychology*, St. Petersburg: Tropa Troyanova, 2006, 160 p.
- 4 Sidonsky F.F. *Introduction in philosophy science*, Moscow: Direkt-media, 2011, 375 p.
- 5 Sidonsky F.F. *Introduction in philosophy science*, St. Petersburg: Printing house Konrada Vingebers, 1833, 398 p.
- 6 Gogotsky S.S. *Filosofsky lexicon*: in 4 t. T. 1, St. Petersburg, 1859.
- 7 Gogotsky S.S. *Introduction in philosophy history*, Kiev, 1871.
- 8 Chizhevsky D.I. *Hegel in Russia*, Paris, 1939, 357 p.
- 9 Zenkovsky V. *Istoriya of the Russian philosophy*, Moscow: Academic project, Rarity, 2001, 880 p.
- 10 Karpov V.N. *Russian consciousness*, 1998, № 4.
- 11 Karpov V.N. *Introduction in philosophy*, St. Petersburg: Type. I. Glazunova and company, 1840, 148 p.
- 12 Karpov V.N. *Systematic statement of logic*, St. Petersburg: Printing house Bratstva Yakov Trey's, 1856, 324 p.
- 13 Nikolsky A. *Belief and reason*, Khar'kov, 1907, 5.
- 14 Karpov V.N. *Christian reading*, St. Petersburg, 1868, p. 1, 2, p. 189–229.
- 15 Karpov V.N. *Christian reading*, St. Petersburg, 1860, p. 1, 1, p. 288–326.
- 16 Tsvyk I.V. *The Messenger of the Moscow university*, 2004, 2, p. 14–30.
- 17 Kudryavtsev-Platonov V.D. // Kornilov S.V. *Filosofskaya school of the Moscow spiritual academy*, Kaliningrad, 2006, 264 p.
- 18 *Russian religious anthropology*: in 2 t. Vol. 1, Moscow: Moscovskaya duhovnaya akademiya, 1997.
- 19 Snegiryov V.A. *The Orthodox interlocutor*, 1876, Vol. 3.
- 20 Yurkevich P.D. *Philosophical works*, Moscow: Pravda, 1990, 420 p.
- 21 Vvedensky A.I. *Theological messenger*, 1900, Vol. 3, 10.

Е.Л.Гореликов

*Новгородский государственный университет им. Ярослава Мудрого, Великий Новгород
(E-mail: Egoryj.Gorelikov@novsu.ru)*

Исторические пути духовного самоопределения гражданского общества

В статье сформулирована целостная концепция генезиса идеологических оснований гражданского общества, определена поступательная логика духовного развития мировой цивилизации. Отмечено, что духовный прогресс человечества предстает как восхождение общественного сознания от чувственных переживаний первобытной эпохи, через рассудочную организацию коллективной практики в традиционном обществе, к системной интеграции современного инновационного социума и творческому совершенствованию гражданской культуры глобального социума. Определено, что если в традиционном обществе доминировал религиозный канон как сопряжение установок морали и искусства, то методологическим основанием инновационного социума стала наука, корректируя нормы права, политики и экономики. Автором сделан вывод, что созидание общества мировой Культуры будет определяться творческой мыслью гуманистической философии.

Ключевые слова: гражданское общество, общественный прогресс, гуманизм, мораль, искусство, религия, право, политика, экономика.

Целью статьи является определение исторического генезиса духовных оснований целостной организации гражданского общества. Проблемный замысел статьи связан с информационной глобализацией современного постиндустриального социума, способствующей существенному повышению роли духовного фактора в действиях гражданских сил мирового сообщества. В этой проекции будущее глобального социума зависит от исторической логики духовного самоопределения гражданского общества.

Наиболее последовательное в логическом плане понимание социальной истории человечества как исторически обусловленного процесса роста разумной энергии в коллективной жизнедеятельности людей было сформулировано Гегелем. Главная особенность человека, в понимании Гегеля, состоит в целенаправленном преобразовании действительности на основе творческих потенциалов своей духовной сути, утверждающих его как индивидуальное воплощение всеобщей логики объективного разума, как действительность всеобщего мышления [1; 24, 25]. Коренное свойство человека, по мнению философа, состоит в духовной «свободе», в способности разумного самоопределения собственного существа, независимо от внешних условий, в творческой самореализации как явлении идеальной силы духа. Согласно Гегелю, люди сами творят свою историю в соответствии с созидательной логикой всемирного мышления. Основными этапами исторического возвышения самосознания человечества к полноте разумной свободы служат эпохи стихийного прошлого, «полусознательного» настоящего и разумно-всеобщего будущего [2; 53, 54]. Практическим претворением всеобщего разума в общественной жизни людей выступает, по Гегелю, государство, наиболее зрелой формой которого является монархия [1; 358].

Марксизм конкретизировал историческую логику Гегеля в понимании общественного прогресса, представив мировую историю как последовательность социальных эпох в разворачивании созидательной энергии общественной практики. «В практике должен доказать человек истинность, то есть действительность и мощь, посюсторонность своего мышления» [3; 1]. Целостность исторической жизни человечества определяется в марксизме тремя видами действий людей — их взаимным общением, утверждающим самобытный характер социума, совместным трудом по преобразованию природной среды и мыслительной энергией индивидов в совершенствовании личных способностей. Поскольку орудием мышления служит язык, развиваемый людьми в процессе их конструктивного общения, постольку результаты мыслительной деятельности определяются категориальным строем речи. Поэтапное культивирование в общественной практике идейных начал общения, производственно-трудовых ресурсов и потенциалов мышления определяет общую логику исторического прогресса человечества от периода первобытной Дикости через техногенную эпоху Цивилизации к грядущему социуму мировой Культуры. На первом этапе естественные кровнородственные чувства объединяли людей в общественный организм, на втором — локальные интересы профессиональных сообществ направляли их к согласованию взаимных усилий в преобразовании природы. В будущем социуме глобаль-

ной Культуры категориальный потенциал языковой практики обеспечит всемирную творческую интеграцию человечества.

Если объективный идеализм Гегеля способствовал самоутверждению Германии в мировом обществе XIX столетия, то социально-исторический материализм Маркса стал идейной основой «коммунистического прорыва» России в индустриальное общество XX в. Таким образом, практика показала продуктивность как логического историцизма Гегеля, так и исторического материализма Маркса. Однако как германский трансцендентальный логицизм, так и советский «экономический детерминизм» были отброшены современным социумом как односторонние проекты будущего человечества. Развернутую критику историцизма как теории общественного прогресса дал К.Поппер [4]. Но глобальные угрозы современности заставляют отвергнуть исторический индетерминизм К.Поппера. По мнению П.Куртца, «гуманистические идеи и ценности выражают вечно обновляющуюся веру человека в свою власть самостоятельно разрешать стоящие перед ним проблемы и осваивать сферы, ранее неведомые» [5].

В российской социально-философской традиции XIX столетия общая линия исторического прогресса человечества была представлена В.С.Соловьевым в виде трех этапов взаимодействия людей с природой — «традиционно-страдательного», «локально-технократического» и «всемирно-гуманистического», обусловленных силой чувственных влечений, ограниченным потенциалом рассудочного мышления и всеобщей энергией интеллекта [6; 427]. Русская философия стала исторической наследницей европейской интеллектуально-гуманистической культуры, согласовав ее рационально-аналитический подход с восточной религиозно-синтетической традицией. Если досоветская Россия жила по законам восточной культуры, признав религиозный смысл человеческой жизни и определив ее социальные черты формулой «народность—православие—самодержавие», то СССР выразил прагматический дух западного образа жизни, нацеленного на обретение полноты земного счастья.

Ныне народы евразийской цивилизации ищут способы соединения земного благополучия людей с духовным развитием, личного счастья — с общечеловеческим. Пути к такому единству намечены историческим генезисом идейных оснований общественной практики. Поэтому очень важно выяснить историческую логику духовного прогресса мирового сообщества как основания интеллектуального развития практической жизни глобального социума.

Высшей идеей исторической практики человечества является принцип духовного тождества личности человека с полнотой творческой энергии мироздания. Гуманизм — это учение о творчестве как генеральной духовной способности людей, определяющей исторический прогресс человечества. Согласно этой идее универсальная сила мирового разума направляет динамику материальной жизни людей к совершенству социальной целостности. Поскольку условием творчества является свобода, которая не всегда разумна, а иногда и безумна, постольку характер коллективных действий людей определяется не только творчеством, но и материальным антагонизмом. Поэтому, надо думать, на каждом качественно специфическом этапе общественной жизни людей можно наблюдать периоды их повышенной духовной или материальной активности, определяющие историческое начало или завершение социальных эпох, представляющие возникновение в сознании народных масс новых духовных ценностей и последующее их претворение в общественной практике. Наше внимание нацелено, прежде всего, на выявление идейных начал исторического обновления жизни мирового сообщества.

Принцип необратимости исторического процесса, качественной специфики отдельных ступеней социального прогресса человечества заставляет признать, что каждый новый этап исторической жизни общества отличается от всех других приоритетным развитием идеологической сферы, намечающей особые ориентиры духовной жизни народных масс как идейные начала становления целостной культуры глобального социума. Генезис Цивилизации как исторической предпосылки формирования общества всемирной Культуры человечества охватывает три периода: 1) родового общественного строя эпохи «варварства», обеспечивающего процесс «деторождения»; 2) «традиционного» общества, нацеленного на социальное закрепление основных граней материального воспроизводства общества; 3) «инновационного» общества, культивирующего системную интеграцию локальных сообществ в целостность глобального социума. На начальном этапе формирования «цивилизованного общества» усилия людей были направлены на укрепление естественных связей с природной средой, результатом чего стало рождение родоплеменного сообщества. Стремление родоплеменных сообществ к сращению своего коллективного существа с природой позволяет охарактеризовать его гуманистическую суть как «космоцентристский», или «натуралистический», гуманизм.

Духовная жизнь родоплеменного общества определяется синкретизмом, нерасчлененностью своих внутренних различий, мифопоэтической слитностью сознания людей с особенностями их материальной деятельности, и концентрируется в нравственной традиции как простейшей форме духовной консолидации народных масс, возникшей в их повседневной практике [6; 287]. У родового строя, отмечал в свое время Ф.Энгельс, «не было никаких других средств принуждения, кроме общественного мнения» [7; 268, 269]. В истории человечества миф возникает как нравственное самосознание родоплеменного общества, утвердившего разумные основания совместной жизни людей путем признания целесообразного устройства всей окружающей действительности и распространившего силой воображения на весь мир целенаправленный характер поведения самого человека. Последующее усложнение способов производственной деятельности людей обусловило их дифференциацию по различным социально-профессиональным сословиям, что привело к расчленению синкретических мифологических образов по отдельным формам общественного сознания, ставшим идейными ориентирами различных видов общественной практики.

В идеологической жизни общества выделяют следующие формы общественного сознания: мораль и искусство, религию и правосознание, политическое и экономическое сознание, науку и философию. Нам представляется, что науку и философию не следует относить к идеологическим формам «общественного сознания», предназначенным для идеального выражения практических интересов людей. Наука и философия являются логико-гносеологическими, теоретико-познавательными видами интеллектуального творчества людей, нацеленными на разработку методологического инструментария в постижении внутренних закономерностей окружающей действительности и обнаружении новых явлений их чувственной реализации.

Главное различие между наукой и философией состоит в приоритетной опоре научной мысли на аналитические методы познания, тогда как философия нацелена на постижение универсальной целостности бытия и руководствуется в осмыслении действительности синтетическим методом мышления. Если в рамках современной Цивилизации практическая деятельность народных масс протекает под преобладающим влиянием науки, то идеальным руководителем в созидании грядущего мира Культуры будет выступать философия как интеллектуальная проекция универсального единства мира и средоточие творческой силы всемирного разума. «Тогда, — по мнению К.Маркса, — мерой богатства будет... уже не рабочее время, а свободное время» [8; 217].

В контексте этих представлений об элементарных формах общественного сознания определим идеологические приоритеты основных исторических ступеней поступательного развития мировой цивилизации, нацеленной на производственное преобразование окружающей действительности в соответствии с ростом материальных потребностей людей. В идейном развитии мирового сообщества культ моральных ценностей реализуется непосредственно вслед за разложением родоплеменного уклада общественной жизни, в исторических рамках раннеклассового общества «бронзового века», «азиатского способа производства» с его жесткой кастовой дифференциацией населения и соседской земледельческой общиной, частной собственностью и рабским трудом. В нормах морали нравственная традиция очищается от локальных особенностей и обретает идеальный канон, нацеленный на укрепление государства [6; 329]. Мораль — это совокупность безусловных требований «должного» нравственного поведения людей, утверждающаяся как приоритетная форма общественного сознания в исторических условиях формирования государственной власти и становления социально-классового сообщества [6; 114]. Возвышение морали над индивидуальной судьбой человека получает предельно «объективированный характер» в «погребальном культе» Древнего Египта, подчинившего распорядок земной жизни общества требованиям загробной реальности, признавшего земное бытие людей лишь подготовкой к загробному существованию.

Если мораль стремится утвердить духовное единство, неизменность общественной жизни людей, отделить ее от переменчивой природной среды, то искусство хочет выразить внешний порядок явлений действительности, стремится раскрыть чувственную гармонию материального бытия, установить внешнюю взаимосвязь вещей в их способности к саморазвитию и совершенствованию. Это художественное стремление определило духовную суть античного мира, обусловило художественно-эстетический характер классического рабовладельческого общества. Для Гегеля, подчеркивает Ф.Энгельс, «история древней Греции представляет собой «осуществление «художественного произведения» как такового» [9; 307].

Если мораль выражает духовное единство совместной жизни людей, а искусство служит способом объективации внутренних связей бытия в материальных явлениях действительности, то универ-

сальное объединение внутренних и внешних параметров мировой реальности достигается во вселенских замыслах религиозной веры. В результате религиозной унификации самосознания средневекового социума универсальные духовные ценности стали определять поведение людей, содействуя росту взаимопонимания между ними и рационализации общественной жизни. «Поэтому монополизация воспитания молодежи стала для церкви центральной проблемой» [10; 336]. В целом для «традиционного общества» было свойственно стремление к обособлению от природной стихии и обретению постоянного канона социальной организации. Данный образ жизни можно определить как «социоцентристский» или «созерцательный гуманизм».

Религиозно-нравственная канонизация социальных норм содействовала развитию в средневековом европейском социуме школьно-цеховой системы подготовки мастеров профессиональной деятельности. Массовое появление во времена Возрождения гениальных личностей стало практическим подтверждением правильности «образовательного вектора» в формировании гражданского самосознания человеческого сообщества. Творческий дух Возрождения определил переход мировой цивилизации от традиционного уклада социальной действительности к «инновационному обществу», провозгласившему всеобщие потенциалы человеческой мысли основой всякого бытия. В русле интеллектуализации идеологических ориентиров общественной практики новоевропейского социума «мораль» замещается «правосознанием», «искусство» перерастает в «политику», а религия как учение о высшем благе сменяется экономикой как теорией достижения благополучия не в загробном мире, а в реалиях земной жизни людей.

В рамках «инновационной стадии» развития человеческой цивилизации возрастает роль когнитивных оснований общественной практики, усиливается значение поисковой деятельности, повышается влияние науки на регламент социальной деятельности. Жизнь общества приобретает научно организованный характер. Поскольку наука нацелена на количественную меру исследуемых явлений, постольку рождение новоевропейского общества связано с ломкой правовых перегородок между условиями и оценкой граждан по «капиталу». Отсюда возникает общее название текущего этапа мировой истории — «капитализм». Он включает три стадии: «ранний» (XV–XVIII вв.), «зрелый» (XIX–XX вв.) и «тотальный» капитализм XXI в. Социально-массовым отражением на этих этапах потенциалов научного мышления становится последовательное культивирование рациональных особенностей правового, политического и хозяйственно-экономического видов общественного сознания, определивших идейные первоосновы социальных отношений мануфактурного, индустриального и постиндустриального укладов общественного производства.

Качественной особенностью раннего капитализма стало приоритетное развитие в общественном сознании «юридического мировоззрения». Право можно охарактеризовать как подкрепленный узаконенным систематическим насилием рациональный способ организации коллективной жизни людей на основе юридической фиксации государством границ допустимой свободной деятельности индивидов и социальных групп. В определении пространства социальной свободы правосознание руководствуется в основном дедуктивным методом мышления, идет от общего понятия справедливости к частным аспектам ее реализации, закрепленным территориальными границами национально-государственного единства.

Если эпоха Возрождения в целом была связана с пробуждением рациональной культуры Античного времени, то «реформационный дух» XVI–XVII вв. способствует закреплению в жизни европейских народов правового регламента построения национально-буржуазных государств «просвещенной монархии». Тезис Людовика XIV «государство — это Я» указывает на идейное родство «просвещенного абсолютизма» и «непросвещенного деспотизма» периода «азиатского способа производства»: различие этих эпох количественное. Для жестко правовой организации раннекапиталистического общества «просвещенного абсолютизма» была характерна максима «все, что не разрешено, запрещено». Разрешительная форма «правовой организации» общества исключала равенство граждан перед законом. Стремление граждан к рациональной консолидации совместной жизни предполагало выравнивание прав граждан перед законом. Требование юридического равенства граждан перед государством определяет исходную идейную установку гражданского общества новоевропейского социума.

Правовое государство, возникшее на обломках абсолютной монархии, выступает как претворение либерально-демократических ценностей общественной жизни, как утверждение общей разумной воли свободных и равноправных граждан [9; 297]. Здесь утверждается принцип отрицательного права — «разрешено все, что не запрещено». Если право служило главным идейным наставником «национально-буржуазных» государств XVII–XVIII вв., то идеологическим руководителем индустриального

общества XIX–XX столетий становится политика, определившая своим проективным мышлением экспансионистские цели держав «транснационального капитализма». В то время как право устанавливало границы свободной деятельности людей, разделяя их по социальным разрядам, политика намечает цели их совместных действий в достижении общего блага.

Политика представляет собой целенаправленный способ организации общественной жизни в соответствии с наиболее общими интересами граждан в достижении внешней безопасности и гражданской солидарности. Политическое государство концентрирует собственные усилия прежде всего на преобразовании внешних условий своего существования в соответствии с растущими потребностями граждан в «общем благе». Поэтому «благие стремления» граждан подталкивают политическое государство к внешней экспансии. Такая особенность достаточно отчетливо проявилась в колониальной политике индустриальных держав Новейшего времени. Политика преодолевает межклассовые противоречия в обществе путем усиления внешней экспансии. Мировая система полного закабаления индустриальными державами аграрно-ремесленных стран как источников сырья и рынков сбыта товаров получила наименование «империализма». Черты этой стадии развития капитализма получили обобщенное выражение в широко известной работе В.И.Ленина [11; 387]. Экспансионистский характер практической воли мировых держав в XX в. ясно говорит о «свободе» как идейном средоточии социальных замыслов «политики». «Что мы понимаем под политикой? — определяет М.Вебер ее общий дух. — Это понятие имеет чрезвычайно широкий смысл и охватывает все виды деятельности по самостоятельному руководству» [12; 644, 645].

Закономерным итогом империалистической политики европейских держав Новейшего времени стали мировые войны XX в., приведшие во 2-й половине столетия к расколу цивилизации на два военно-политических блока — стран капитализма и стран социализма. Социальное крушение социализма позволило избежать опасности гибели всего человечества в термоядерной мировой войне. Но устранение политической конфронтации привело к усилению давления на природное окружение хозяйственной системы транснационального капитализма, определило возникновение глобального экологического кризиса, что также может привести человечество к мировой катастрофе. Преодоление угрозы экологической катастрофы требует более полного подключения к социальному управлению научного разума. В целом инновационный образ жизни техногенной цивилизации, связанный с развитием научного интеллекта и личной инициативы граждан, можно охарактеризовать как «персоналистский», или «деятельный», гуманизм.

На рубеже XX–XXI вв. осуществляется переход мирового сообщества к информационно-кибернетическому типу общественного производства. Пространство человеческого общения оказывается вновь, как и во времена средневековья, зоной особого внимания социума, объектом социального культивирования и выдвигает на передний план постиндустриального общества задачу целенаправленной подготовки субъектов производства, проблему образования и воспитания. «Образованию вообще свойственна форма: образование есть обнаружение формы всеобщего, и это есть мышление вообще» [2; 389]. Поэтому возникающий «глобальный социум» определяется в своей качественной специфике как «образовательное общество» [13; 4–10, 14; 18].

Практическим субъектом образовательной стратегии в жизни глобального социума выступает «гражданское общество». Оно представляет собой добровольное и сознательное объединение креативно мыслящих людей, самостоятельных по социальному статусу, интеллектуально развитых и солидарных в претворении общего блага ненасильственными средствами. Следовательно, суть «гражданского общества» состоит в «проективно-созидательной» деятельности граждан. «Социальный проект — итог творческой деятельности людей, вне и помимо которой он не существует» [15].

Если в период средневековья воспитательные и познавательные задачи общества были разведены по разным социальным группам «духовенства» и «мыслителей–натуралистов», то в современном мире эти общественные функции соединяются в облике интеллигенции, все более явно претендующей на роль социального лидера информационного общества. «Править, — заявлял Гегель, — должны знающие..., а не невежество и тщеславие лиц, считающих себя всегда правыми» [2; 422]. Образование являет собой разумную основу общественной жизни и потому «должно развиваться и процветать на всякой ступени духовных форм, ибо такая ступень развивается в государство и на этой основе цивилизации переходит к рассудочной рефлексии как в отношении законов, так и в отношении всех форм всеобщности» [2; 65, 66].

Развитие современного научно-информационного производства ведет к утверждению интеллектуального сообщества социальным лидером постиндустриального общества, определяющим его ра-

зумное качество. Нравственным ядром интеллектуальных кругов выступает интеллигенция [16; 343]. Обращенность интеллигенции к всеобщим законам бытия, отказ от социального насилия и склонность к творчеству позволяют охарактеризовать ее образ жизни как «созидательный», или «ноосферный», гуманизм [17; 10].

Интеллигенция являет собой общественный слой граждан, занятых в воспроизводстве идейных оснований совместной созидательной деятельности, выражающих творческую суть общества, исповедующих гуманистические ценности и добровольно претворяющих общее благо ненасильственными средствами рационального убеждения и личного примера. Растущая угроза экологической катастрофы требует от современного мирового сообщества преодоления потребительской психологии в жизни людей, ограничения эгоистических чувств в человеке и полного развертывания его творческой сути. Спасение человечества от экологической катастрофы будет зависеть от мировоззренческой перестройки людей, от переориентации их деятельности с покорения природы внешней на совершенствование природы внутренней, на одухотворенное развитие самого человека [18; 99].

Утверждение гуманистического потенциала гражданской личности в глобальной практике современного информационного общества начинается с образовательной коррекции человеческой личности в соответствии с универсальными идеями мировой культуры, когда человеческий индивид становится претворением всемирного разума, его образом и подобием. Зависимость сознания людей в рамках информационно-образовательной парадигмы глобального социума от идеальных канонов всемирного разума ведет к смещению общественных интересов от познавательной активности к коммуникативной, уход от критического духа познания к позитивным установкам культуры общения. Средоточием коммуникативной стратегии глобального социума, нацеленной на спасение человечества от исторической катастрофы, служит идея «братского единения» людей как носителей всемирного разума. Таким образом, логика развития ценностных приоритетов «инновационного социума» представлена в последовательном возвышении гражданских идей «равенства», «свободы» и «братства».

Подводя итоги анализа исторических особенностей духовного развития мирового сообщества, мы приходим к определенным выводам.

1. Прогресс цивилизации раскрывается в духовных стремлениях общественной жизни как поэтапный процесс культивирования отдельных форм общественного сознания.

2. Каждая формационная ступень социального прогресса мировой цивилизации характеризуется приоритетным развитием особой идеологической сферы общественного сознания.

3. Возрастающая угроза экологической гибели человечества в XXI в. служит практическим поводом для разработки экологически чистой, информационно-автоматизированной системы общественного производства, нацеленной на претворение гуманистического уклада глобального социума на основе научного познания всеобщих законов мировой целостности.

4. Средоточием гуманистических потенциалов всемирного общественного сознания служат мировые религии — буддизм, христианство и ислам, определившие идейные основы цивилизаций Востока, Запада и Юга.

5. Продолжающийся духовный прогресс человечества предполагает завершение формирования Евразийской цивилизации, историческим ядром которой выступает Россия, а духовным стержнем служит научная философия.

В духовном развитии современного социума все отчетливее обнаруживается тенденция рационального сочетания гуманистических устремлений мировых религий с объективными свидетельствами научно-технического опыта. Возможность такого согласования способна обеспечить творческая сила философской мысли. Она созвучна религиозным идеям своим универсализмом и едина с наукой, опираясь на чувственные факты телесной действительности. Поэтому именно философия должна стать идейным основанием перехода мирового сообщества от технократической логики в развитии Цивилизации к гуманистической стратегии формирования глобального социума мировой Культуры.

В соответствии с этой логикой «гуманизма» конечный смысл исторической жизни человечества определяется духом «творчества». Сегодня мировое сообщество крайне нуждается в целостном осознании своего исторического опыта, в разработке креативного мировоззрения, в определении ценностных приоритетов конструктивного общения людей при созидании гармоничного будущего. Гуманистические перспективы российского общества в XXI в. будут определяться творческой энергией отечественной научно-философской мысли [6; 284].

В соответствии с гуманистическим духом мировых религий философия должна в максимально полной, логически системной и исторически конкретной форме выразить содержательный синтез со-

временных научных знаний, разработать интегральную общенаучную картину мира как идейную основу поступательного развития современного глобального социума. Такой генеральный синтез научных знаний реализуется сегодня в разработках философии ноосферизма. «Идентичность коллективного и индивидуального разума формам конкретно-исторического бытия человечества, — определяют современные исследователи интегральную суть ноосферной реальности, — может быть обозначена как ноосферная идентичность» [19; 85]. Поскольку универсальным орудием познавательной деятельности людей в исследованиях глубин общественного сознания и просторов природной реальности служит слово, постольку концептуальным ядром ноосферной философии оказывается парадигма «онтологического символизма», обладающая глубокими историческими корнями как в мировой культуре, так и в содержании российской научно-философской традиции.

Список литературы

- 1 Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. — Т. 3. Философия духа. — М.: Мысль, 1977. — 471 с.
- 2 Гегель Г.В.Ф. Философия истории // Гегель Г.В.Ф. Сочинения. — Т. 8. — М.; Л.: Соцэргиз, 1935. — 470 с.
- 3 Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 3. — М.: Политиздат, 1955. — С. 1–4.
- 4 Поннер К. Ницета историцизма // Вопросы философии. — 1992. — № 8. — С. 49–79; № 9. — С. 22–48; № 10. — С. 29–58.
- 5 Куртц Пол. Гуманистический Манифест 2000. Призыв к новому планетарному гуманизму: пер. с англ. [ЭР]. Режим доступа: <http://www.humanism.ru/manifest/> (дата обращения: 10.09.2013).
- 6 Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия // Соловьев В.С. Сочинения: В 2 т. — Т. 1. — М.: Мысль, 1990. — С. 47–580.
- 7 Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: пер. с нем. — 2-е изд. — Т. 21. — М.: Политиздат, 1961. — С. 23–178.
- 8 Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов (первоначальный вариант «Капитала»). Ч. 2. «Критика политической экономии» // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: пер. с нем. — 2-е изд. — Т. 46. — Ч. 2. — М.: Политиздат, 1969. — 244 с.
- 9 Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: пер. с нем. — 2-е изд. — Т. 21. — М.: Политиздат, 1961. — С. 269–317.
- 10 Вебер М. Теория ступеней и направлений религиозного неприятия мира // Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — С. 307–344.
- 11 Ленин В.И. Империализм как высшая стадия капитализма (популярный очерк) // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — 5-е изд. — Т. 27. — М.: Политиздат, 1969. — С. 299–426.
- 12 Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — С. 644–706.
- 13 Агацци Э. Идея общества, основанного на знаниях: пер. с ит. // Вопросы философии. — 2012. — № 10. — С. 3–19.
- 14 Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования: пер. с англ. — М.: Academia, 1999. — 949 с.
- 15 Резник Ю.М. Гражданское общество в современной России: проекты и возможности их реализации. [ЭР]. Режим доступа: <http://mzst.ru/pages/13-ju.m.-reznik-grazhdanskoe-obshhestvo-v.html> (дата обращения: 12.09.2009).
- 16 Степин В.С. Цивилизация и культура. — СПб.: СПбГУП, 2011. — 407 с.
- 17 Субетто А.И. Ноосферная научная школа в России: итоги и перспективы. — СПб.: Астерион, 2012. — 75 с.
- 18 Панарин А.С. Российская интеллигенция в мировых войнах и революциях XX века. — М.: Эдиториал УРСС, 1998. — 352 с.
- 19 Смирнов Г.С., Смирнов Д.Г. Философия и семиотика ноосферной идентичности: религиозный аспект // Ноосферные исследования. — 2013. — Вып. 2 (4). — С. 84–95.

Е.Л.Гореликов

Азаматтық қоғамның рухани өзін-өзі анықтаудың тарихи жолдары

Мақалада азаматтық қоғамның идеологиялық негіздемелерінің генезисінің бір тұтас тұжырымдамасы қалыптасқан, әлемдік өркениеттің рухани дамуының жүйелі логикасы анықталған. Адамзаттың рухани прогресі алғашқы қауымдық дәуірдегі сезімдік көңіл-күйлерден дәстүрлі қоғамда ұжымдық тәжірибені пайымдық тұрғыдан ұйымдастыру арқылы ғаламдық социумның азаматтық мәдениетін шығармашылық тұрғыдан жетілдіру мен қазіргі заманғы инновациялық социумның жүйелі интеграциясына қоғамдық сананың өрлеуі ретінде түсіндіріледі. Егер де дәстүрлі қоғамда мораль мен өнердің негіздемелерінің түйісуі ретінде діни ұстаным үстемдік құрса, онда инновациялық социумның әдіснамалық негіздемесіне құқық, саясат пен экономиканың нормаларын түзететін ғылым жатады. Автор әлемдік Мәдениет қоғамын құру гуманистік философияның шығармашылық ойларымен анықталатын болады деген қорытынды жасады.

E.L.Gorelikov

Historical ways of spiritual self-determination of civil society

Integral conception of genesis of ideological grounds of civil society is formulated in the article, forward logic of spiritual development of world civilization is certain. Spiritual progress of humanity appears as an ascent of public consciousness from the perceptible experiencing of primitive epoch through rational organization of collective practice in traditional society to system integration of modern innovative socium and creative perfection of civil culture of global socium. If a religious canon as interface of options of moral and art prevailed in traditional society, then science became the methodological founding of innovative socium, correcting norms of right, politicians and economies. Creation of society of world Culture will be determined by the creative idea of humanistic philosophy.

References

- 1 Gegel' G.V.F. *Encyclopedia of philosophical sciences, vol. 3. Philosophy of spirit*, Moscow: Mysl', 1977, 471 p.
- 2 Gegel' G.V.F. *Philosophy of history // Gegel' G.V.F. Works, vol. 8*, Moscow; Leningrad: Sotsekgiz, 1935, 470 p.
- 3 Marks K. *Theses about Feuerbach // Marks K., Engel's F. Works, Ed. 2, vol. 3*, Moscow: Politizdat, 1955, p. 1–4.
- 4 Popper K. *Questions of philosophy*, 1992, 8, p. 49–79; 9, p. 22–48; 10, p. 29–58.
- 5 Kurtz Paul. *Humanist Manifesto 2000: A call for a new planetary humanism: transl. from Engl.* [ER]. Access mode: <http://www.humanism.ru/manifest/> (date of address: 10.09.2013).
- 6 Solov'yev V.S. *Acquittal of good. Moral philosophy // Solov'yev V.S. Works in 2 vol., 1*, Moscow: Mysl', 1990, p. 47–580.
- 7 Engel's F. *Origin of family, peculiar and state // Marks K., Engel's F. Works: transl. from Gегm., ed. 2, 21*, Moscow: Politizdat, 1961, p. 23–178.
- 8 Marks K. *Economic manuscripts 1857–1859 (primary variant of «Capital»)*. Part is the second «Criticism of political economy» // Marks K., Engel's F. Works: transl. from Gегm., vol. 46, part 2, Moscow: Politizdat, 1969, 244 p.
- 9 Engel's F. *Ludvig Feuerbach and end of classic German philosophy // Marks K., Engel's F. Works: transl. from Gегm., ed. 2, vol. 21*, Moscow: Politizdat, 1961, p. 269–317.
- 10 Veber M. *Theory of the stages and directions of religious non-acceptance of the world // Veber M. Select works: transl. from Gегm., Moscow: Progress, 1990, p. 307–344.*
- 11 Lenin V.I. *Imperialism as higher stage of capitalism (popular essay) // Lenin V.I. Complete works, 5 ed., vol. 27*, Moscow: Politizdat, 1969, p. 299–426.
- 12 Veber M. *Policy as calling and profession // Veber M. Select works: transl. from Gегm., Moscow: Progress, 1990, p. 644–706.*
- 13 Agatstsi E. *Questions of philosophy*, 2012, 10, p. 3–19.
- 14 Bell D. *The coming of post-industrial society: A venture of social forecasting: translate. from Engl.*, Moscow: Academia, 1999, 949 p.
- 15 Reznik Yu.M. *Civil society is in modern Russia: projects and possibilities of their realization.* [ER]. Access mode: <http://mzst.ru/pages/13-ju.m.-reznik-grazhdanskoe-obshhestvo-v.html> (date of address: 12.09.2009).
- 16 Stepin V.S. *Civilization and culture*, St. Petersburg: SPbGUP, 2011, 407 p.
- 17 Subetto A.I. *Noospheric scientific school in Russia: results and prospects*, St. Petersburg: Asterion, 2012, 75 p.
- 18 Panarin A.S. *Russian intelligentsia is in world wars and revolutions of XX of century*, Moscow: Editorial URSS, 1998, 352 p.
- 19 Smirnov G.S., Smirnov D.G. *Research noospheric*, 2013, prod. 2(4), p. 84–95.

V.Prorok¹, I.Švihlíková²¹ *The University of Finance and Administration, Prague, Czech Republic;*² *University College of International and Public Relations, Prague, Czech Republic
(E-mail: VProrok@seznam.cz)***Strategic decision-making in the chaos-era**

The society meets many challenges in the form of interlinked and complicated problems. Experts using different methodological schools and of various ideological or religious directions try to find solutions to them. One of possible options is the systemic approach and its latest elaboration — the chaos theory, which works with non-linear systems, one of which is society. This article proposes to make strategic decisions in globalization era one possible alternative — the theory of Kondratieff cycles, which fits into the theory of chaos and allows authors to analyze specific events in the past 50 years and predict the possible risks of future development.

Key words: Methodology, Systems approach, Chaos Theory, Kondratieff's cycles, Political control, Globalization.

The new millennium is characterized by increase in chaos. We can observe that the source of problems lying not only in bipolarity and the rivalry between the West and East. Many problems not only persist, but also deepen. The rise in entropy demands a deeper look into the essence of the socio-economic system we live in. To solve partial problems without without a conception of their place in the society complex may lead not only to wasting of resources, but in some cases even to a worsening situation. It can be either because we do not solve important problems for the stability of the society, or because we cause instability directly, although unwillingly, because of side-effects of by chaining effects.

Current political science works with an array of methodological approaches. To traditional ones belong: normative-ontological approach, empiric-analytical approach, critic-dialectical approach, phenomenological-existential approaches. These approaches are historically connected to certain types of ideologies. Ideologies persist, despite that in science sometimes it is claimed they are not only imprecise grasp of reality, but also they lead, due to their heterogeneity to escalation of social conflicts. To a surprise of some scholars also religious doctrines gain active role in policy making*. The heterogeneity of ideologies reflects itself in the plurality of scientific methodologies. Conservatism, which includes also religious concepts, prefers mostly normative-ontological approach, liberals are in favour of the empiric-analytical approach that prevails today, the radical left draws from the critic-dialectical approach, the phenomenological-existential approach is not widely used in politics, however was applied by Czech dissent. Ideology creates a value-framework for reflecting the social-political reality and predestines the choice of used methodology, e.g. the scientific paradigm (the term apparatus and accepted theories and methods), which will be applied.

Besides the above mentioned methodologies, the systemic approach has been applied by reflecting the social reality since the 50's of the 20th century. The systemic approach draws from the concepts of Aristotle and follows on the partial application of C.von Linné, G.W.F.Hegel, K.Marx. C.von Clausewitz, L.von Bartalanfy and others. The purposeful usage of systemic approach in this period cannot be regarded a coincidence, as it was an answer to a long-emerging social demand. The increase in social contradictions in the era of monopoly-capitalism emergence together with the destruction of social systems in the period of the First World War bolstered the development of sociology, psychology and political science. The economic depression of the 30's and the World War 2 worsened the social problems further. It was proven that arbitrariness and insufficiently based decision-making that has its place in politics, are too hazardous in the current state of complexity of inner and outer political relations. The need of further rationalization, more effective regulation and control of social processes arose.

The systemic approach is not a completed methodology. The improvement of systemic approach was connected with its application in particular spheres of human activity and with evaluation and generalization of this application's results. In fifty years of its existence, the systemic approach developed in many directions that gradually get closer to each other, or rather enrich one another:

* The religious doctrines fulfilled historically the same functions like modern political ideologies. Therefore, they can be regarded a different form of political ideology in a broad sense.

- the theory of dynamic systems leading to fractal geometry and the chaos theory;
- sociological conceptions on complexity leading to network theories;
- cybernetic models of society and artificial intelligence [1].

The chaos theory has a specific place in modern social science. The chaos theory deals with systems in a state of uncertainty, which are able to adapt to changing conditions*. The chaos theory is in general linked to analysis of so-called non-linear systems. Non-linear systems are characterized by several features:

- outputs are not proportional to inputs;
- the whole is not a sum of its parts, or it cannot be derived from its parts;
- it is not evident, what is a cause and what is a consequence.

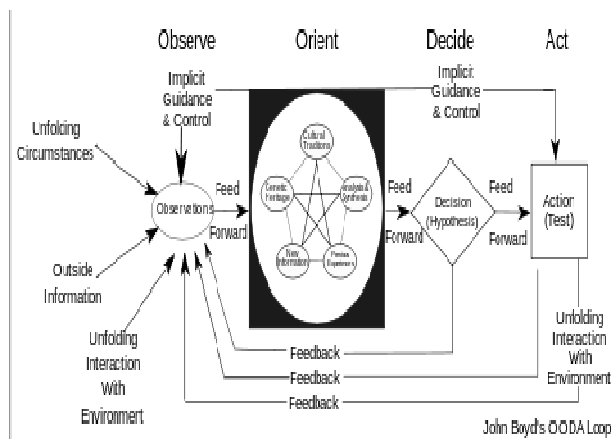
The first theoretical studies, devoted to the application of chaos theory in social sciences are from the end of 80's of the 20th century. First practical applications were tested by the American army drill in 1994 [3]. However, the military operations on the Balkans in the end of 90's and especially the operations in Iraq drew from the chaos theory, as the chosen proceedings show. At the end of the 90's the network theory found its use in politics. Their practical usage is connected with a new form of waging wars [2] and with the organization of color-revolutions. In conditions of rising entropy of the social system, not only the chaos theory is used, but also a method of decision making in conditions of uncertainty called OODA.

The OODA method (the Boyd cycle) is a concept of effective reaction to an event. The method uses the existence of decision-making cycle, or rather the OODA loop, which represent the beginning letters of observe — orient — decide — act. To succeed in a conflict it is crucial to «create a situation» that would enable to a given subject to decide and react faster than its adversaries. The adversary is confronted with two problems. First, he decides with a delay in comparison to more active subjects and thus he loses initiative. At the same time he is forced to react to changes, brought about by the activity of others, which he cannot keep up evaluating. Because of that, the probability of inadequate decisions is rising. The interactions of individual subjects in the OODA method framework are connected with competition, with fight. The fight includes three aspects:

The moral fight lying in the destruction of adversary's will to win, in provoking mistrust in his allies (potential allies) and in their division. In an ideal case this fight leads to «a break-up of moral ties», which are the precondition of the existence and functioning of an organization as an organic whole.

The intellectual fight lying in disruption of the adversary's ability to perceive reality objectively. Disseminated disinformation play here an important role, our unclear and therefore difficult to interpret attitudes and/or the disruption of communication and information infrastructure.

The physical fight lying in destruction of adversary's physical resources, as weapons, people and logistical means.

Graph 1. The Boyd cycle

Source: Diagram of a decision cycle known as the Boyd cycle, or the OODA loop.

In: http://en.wikipedia.org/wiki/OODA_loop [3]

* The term used is «complex adaptive systems».

Both the chaos theory and the OODA method reflect the society as a dynamic systems, whose development is difficult to predict and therefore it is important to concentrate on gaining a current advantage. There is a problem that the short-term advantage can turn in a middle-term and the more in the long-term into a Pyrrhic victory. The question is if it is possible to form a development of society as of a non-linear system in a middle-term and the more in long-term horizon.

One of the alternative theories that enables us to analyze the dynamics of a long-term economic development and its interconnection to social and political development is the theory of Kondratieff cycles^{*}, or the long waves theory (supercycle, K-wave). The Kondratieff cycle theory is not generally accepted and even among its supporters there are differing opinions on the cause of existence of long cycles. The crucial problem is, if it is possible to prove statistically the periodicity in the development of chosen economic indicators or empirically prove the repetition of some phenomena in the period of capitalism existence, e.g. around in the period of last 250–300 years. Moreover it is questionable, if it is possible, for such a complex and heterogeneous system as the human society is, even if we find out that some phenomena get repeated, to draw a conclusion on the necessity or probability of an analogical development in the future, or the more in some precise time period.

The denial of K-waves can be connected with a dominance of ideological world perception, because this conception doubts the value paradigm of practically all current ideologies. The denial can also have a scientific base — it is impossible to prove the periodicity of repetition of social events. The long wave theory claims that every 50 years comes about a crucial qualitative change in society. This conclusion does not correspond to conclusions of existing ideological frameworks. The conservative ideology, or rather its adherents believe that the society practically does not change. The notion of changes, the more or radical changes that periodically disrupt the stability of order, is unacceptable for them. The liberal ideology and its adherents more or less believe in conception of evolutionary developing society, in which it should not come to a periodical repetition of substantial worsening of system functioning parameters. The progress in technology, education and the spreading of culture should ensure the stabilization of civilization's development. Put another way, the civilization should be able to avoid crucial revolutionary changes. The socialist ideology in its radical Marxist form accepts qualitative changes of social system, nonetheless draws from these changes a conclusions of inevitability the termination of capitalism and market economy. K-waves do speak about substantial changes, nevertheless about changes inside the system, which means that the universal crisis of capitalism, as described by K.Marx and V.I.Lenin is a cyclical change inside the system. This was shown by the development after the Second World War.

Statistical (empirical) and thus scientific proof of plausibility of K-waves is another problem. A significant Anglo-American geographer Brian J.L. Berry [4], whose in his own words always doubted the plausibility of this conception, stated in his book «Long-wave Rhythms in Economic Development and Political Behaviour» that after he started to deal with the conception, collected rich empirical material, mostly statistical data, he found answers to price volatility and economic growth, as well as the timing of turning points in the US development. All this has brought him to the adherents of this conception. Berry also states the reasons, why, in his opinion, is the conception by many scholars refused. He quotes the consideration of J.S.Goldstein from his book: Long cycles: Prosperity and War in the Modern Age. The main problem lies in the fact that the acceptance of long waves theory is connected with the paradigm change, e.g. needs a new view of history and connections economy and politics and presumes to accepts that events impacts go beyond generation measures, which exceed the approach of standard instrumental rationality, which is mostly oriented on currently available result [5].

The Kondratieff wave has a form of a sinusoid with two different stages — expansion that persists about 25 years and is characterized by higher growth rates (stage A) and decline with lower growth rate (stage B). Kondratieff explained the long waves by cyclical movement of prices, inflation and interest rates. Besides the volatility of these indicators is the cycle connected to further phenomena, in economy, in social and political sphere.

^{*} Nikolai Kondratieff (1892–1938), Soviet economist, made the problematic of long waves in his work of 1925 famous, although he was not the first. His predecessors were Dutchmen – Jacob van Gelderen and Samuel de Wolff, whose works were, however translated later. Kondratieff had different views on building socialism in the Soviet Union from the official line represented by Stalin. Therefore he was sentenced to imprisonment in gulag and at the end executed.

Graph 2. The long wave sinusoid

Many authors doubt the plausibility of long waves with the claim that it is impossible to proof the existence of identical time periods of realization of individual phenomena. The current Great Recession that came 70 years after the Great Depression in the 30's seems to confirm these doubts. However, in parallel we could doubt the 11-year cycles of sun activity that are also volatile regarding the dynamic processes on Sun.* Put another way, the presented objection is not well-founded. Crucial (from the point of the long wave theory) is not much the length of the cycle, which in the past fluctuated between 40 and 60 years, as the sequence of individual events that in their complex make the given time period. (see picture of the K-wave sinusoid).

There are disputes among authors also on the causes of the development's periodicity, or rather the causes of the turning points. Regarding that the individual sub-systems in the society are interconnected, and the rise or decline in the dynamics of one sub-system has a long-term influence on other sub-systems, it is problematic to determine the key factor. Each author offers alternative views, explaining the periodicity of social phenomena: the discovery of new gold mines, wars, generation change, waves of innovation. Regarding the substantial technological determination of the civilization, it is possible to assume that the key role can be crucial technological innovation, as was claimed by Austrian economist J.A.Schumpeter.

Table 1

Features of the individual long waves

The waves order	Technological features	Innovation	Economic crisis
1. Wave (1790–1844/51)	I. Industrial revolution	Cotton-processing machines, weaving	1825 y.
2. Wave (1851–1880/96)	2. Industrial revolution	The steam age, railways, steamers, heavy industry, iron and steal	1873–1879 yy.
3. Wave (1896–1939/45)	Technical-scientific revolution	Petro-chemistry, electric energy, combustion engine	1929–1941 yy.
4. Wave (1945–1998/00)?	Scientific-technical revolution	Nuclear energy, space rockets, plastics, electronics	
Mezzanine 1980–2010 (?)	Information revolution	Internet	2008 y. –?
5. Wave (2010-?)	Information revolution	3D press, nanotechnologies	

Crucial technological innovations (stage A) expand not only production, but also the product's range, but also contribute to the growth in labour productivity and have influence on other society's sub-systems, including the human behavior. New technologies are being applied, or rather are completed into a applied form and put into production at the moment when it is not possible anymore to increase the profit through expanding production (the market is saturated with standardized products) or through the increase in labour productivity (innovations of lower orders or labour intensification). New technologies are mostly promoted by new companies. This leads to increase in competition of natural resources, energy, credit and labour. The

* Schwabe's sun cycle, Schwabe-Wolf's cycle or the sun spot cycle is a cycle of 11-year Sun's activity. The Sun's cycle is not precisely 11 years long. We could observe 9-year or even 14-year long cycle [6].

increase in demand together with emergence of new products leads mostly to increase in prices and wages, together with higher GDP growth rates and inflation. The situation can also contribute to more intensive search for gold deposits as an equivalent to an increasing amount of money (gold standard). New technologies have many further impacts, connected with the change in behaviour of individual subjects:

- the decrease in labour market competition leads to a rise in strike movement for higher salaries and wages;
- the countries that mastered the new technologies and do not have a dominant position in the world, which would ensure them the access to natural resources or markets, may try to strive for redistribution through war (so-called hegemonic wars);
- people may start to strive for increase in their share of social (political) decision-making — the demands for reforms are increasing, but also the risks of revolutions (a lost war can worsen the economic situation of masses);
- new technologies and new products can form a new type of thinking (technical thinking, scientific thinking, computer thinking), the people (intelligence, middle class, youth) are able to evaluate and judge events autonomously and make solutions independent of official authorities;
- the growing economic potential of society and the new thinking open space for emancipation and revolutionary ideologies.

After the new technologies are applied in production, new companies push old ones from the market and at the same time changes in other fields also occurred and the social system got adapted to new technologies (working with the highest effectiveness), the competition for natural resources, labour, credit etc. can decrease, which can be reflected as a whole in a slowdown of inflation (or their total decrease — for example by natural resources), and GDP (stage B). The way to keep the profit is investment into production rationalization and lowering the cost of labour, which can be manifested in decrease of the purchasing power. That is the reason why sale problems grow, the competition for sale-markets sharpens, the importance of speculative capital grows. The final conclusion is the emergence of crisis from overproduction. Similar as in the expanding stage, the declining stage is also characterized by specific systemic effects and the change in behaviour of individual subjects:

- the increase in competition on the labour market leads to a weakening of the strike movement, the strikes are organized for keeping wages and often the strike movements compete against each other;
- skepticism in the society is growing, together with the feeling of hopelessness, in the first phase of decline mostly conservative and anti-democratic ideologies and policy gain support — the aim of which is to keep the order regardless of rights and freedom of individuals;
- emerging authoritative regimes use power tools to preserve this situation, and thanks to centralization of resources may try to speed up the development of new technologies, in the first phase especially in the military sphere (eventually use also the old technologies) that would enable them the outer expansion as a precondition for lowering the tension in the social system.

Crucial technological innovations that emerge mostly in the decline stage (disposable financial resources are allocated to fundamental research) are completed in an application form and enable the start of a new cycle. Despite common accompanying phenomena, the individual waves differ from one another by some of their features. This is connected mostly with the range of impact of the technological change regarding the growing interconnectedness of the world and the depth of its impact in case of inadequate usage. The course of the IV. wave is distinguished by various specific features, caused by technologies of the cycle.

Table 2

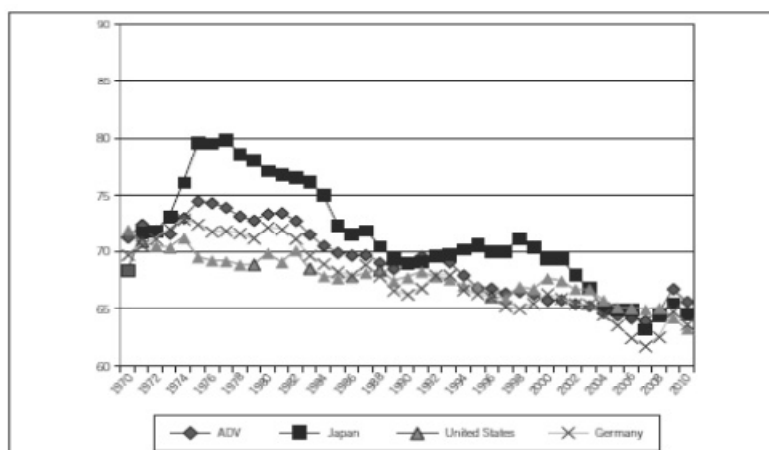
Ideology and events in the expansion and decline stage of the Kondratieff wave

Wave	Rise from - to	Ideology	Key events	Decline from - to	Ideology	Key events
1	2	3	4	5	6	7
1	1780/90 1810/17	jacobinism, Bonapartism,	French revolution, Napoleon wars,	1810/17 1844/51	absolutism, liberalism, socialism,	restoration of feudalism, constitutional monarchy, English charterism,
2	1844/51 1870/75	liberalism, <i>authoritarian conservatism</i> , Marxism,	Bourgeois revolution, I. International	1870/75 1880/96	Marxism, paternalistic conservatism,	Paris commune, II. International, the welfare state

1	2	3	4	5	6	7
3	1880/96 1914/18	imperialism, Leninism,	Spanish-American war, 1. World War Russian revolution	1914/18 1939/45	<i>communism</i> , fascism modern liberal- ism	USSR, Fascistic states, 2. World War, New deal (USA)
4	1939/45 1965/70	<i>Paternalistic Conservatism</i> Western social- ism, Nationalism, New left	The welfare state (CDU/CSU) National-freedom movement, Student riots 1968	1965/70 1998/?	New right democratic Left- the new middle	Minimal state, Disintegration of USSR a the Eastern block, hegemonic wars, USA limited welfare state
5	1998/? ?	Anti-globalism, global left, strengthening of extreme right	Shift in power in In- ternational Relations			

During the IV wave, unlike the preceding waves, no major military conflict happened, which is connected with the destructive effect of nuclear weapons, the application of which creates the risk of mutual self-destruction. Another important factor leading to decrease in risk of major military conflicts is globalization, which emerges in the decline stage and is connected with information technologies and a higher rate of socialization of capital. With a free movement of capital the interest in power problem solution declines, because it could threaten investment. The military conflicts that occurred were placed in peripheral areas or countries that isolated themselves from the globalization processes and thus they were not suitable for maintaining profit.

A specific feature of the IV wave in technologically advanced countries was the emergence of a welfare state. The expanding stage of the cycle was connected with the increase in wages in the past as well, nevertheless for the first time the growth of welfare and the ensuring of equal chances was really across-the-board*. The base was the scientific-technological revolution, high labour productivity, the growth in production of consumption goods. Ensuring the growth of consumption and social security was an important aspect in ideological and political competition between West and East and prevention from citizen's radicalization as a result of not satisfying their needs as the 20's of the 20th century showed. The peak of the expansion stage of the IV. wave is usually put between 1968–1973, when also the wage in advanced countries share peaks. In the decline stage of the cycle, about the late 70's the real wages start to decline and there is a pressure to reduce the welfare state. This turning point is accompanied by a structural change in economies of western countries, when services (including financial services) increase their importance both in the share of GDP and of employment. The ideological cover of this economic policy is neoliberalism, promoted by the New Right. At the same time a risk of radicalization increases by the strata, whose living standard is going down.

Graph 3. Wage share in advanced countries, 1970-2010
Source: ILO: Wage Report 2012/2013, p. 43

* The emergence of the welfare state is historically connected with the German Chancellor Bismarck, who sought by this way the loyalty of citizens and at the same time solved the problem of qualified labour and physically able soldiers, needed for the realization of expansive goals of the booming German capital.

One of the effects of the IV. wave was also the fall of totalitarian regimes both in South America and mostly in Eastern Europe, because the IV. wave technologies require market openness and human factor activation, which the undemocratic regimes hindered (one exception so far is China). Through the abolishment of undemocratic regimes the Western countries gained new resources and markets and at the same time the risk that unsatisfied strata would focus on the system change was lowered. The value added in economy, under given conditions, is distributed to the benefits of rich Western countries and of capital (profits). The fall in purchasing power of households «is compensated» by household debt. This development is obvious also from the disconnection between the labour productivity and wages development.

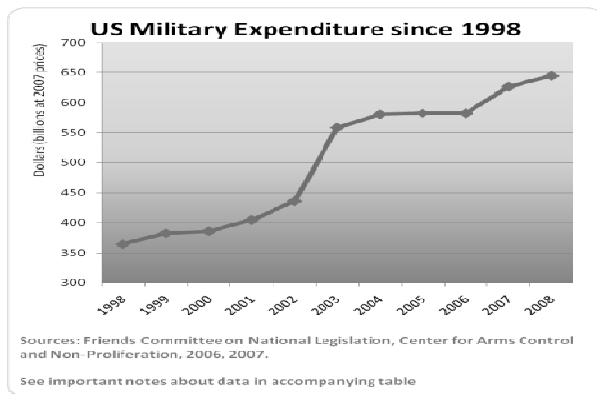
Graph 4. The disconnection between the labour productivity and wages

Another specific feature of the IV. wave is further a long decline stage that lasted 35 years, or rather still continues at present, because the burst out of the 2008 crisis is, like in the past, a turning point towards a new cycle. The postponement of the economic crisis, similar to crisis in 1825, 1873 and 1929 was connected with three factors. Most importantly it was the break-up of the Eastern bloc which enabled the West to use resources and markets of the East for economic recovery after marks of crisis in 1987, which would about correspond to a 50 year cycle of crises.

Graph 5. The stock-index DJIA development, 1980–1989

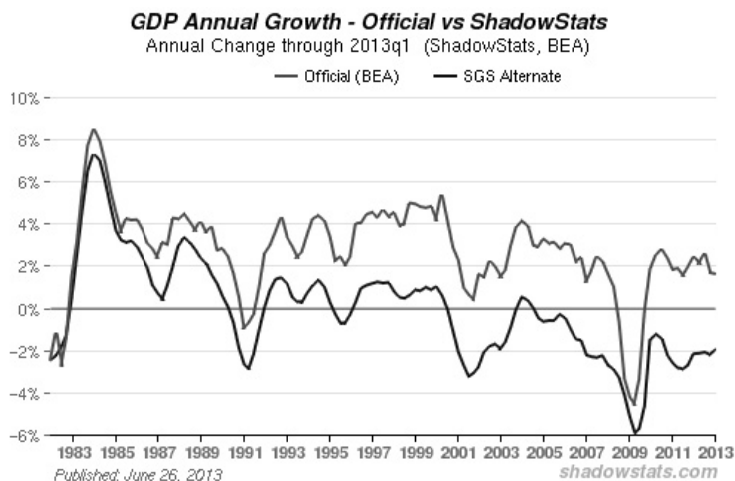
Another factor was a renewal of armament after the attack on the USA in 2001, which led to an economic recovery, despite some inflation risks.

Graph 6. US Military expenditures Source: globalissues.org

The third factor that enabled to postpone the emergence economic crisis was the expansionary policy of FED, which started under the lead of A. Greenspan to systematically create condition for the emergence of mortgage and credit bubbles. The aim of this policy was to lower the risk of new crisis by maintaining the consumption. However, it is not possible to exclude a wider attempt to secure by this way the emergence of the new technological wave and start of the fifth cycle. In favour of this conclusion can be the growth of NASDAQ index till 2001 on the level of 4 700 points, then its deep fall on 944 points and repeated growth to 3 400 points at present.

From the above given data we can draw the conclusion that the technologies of the IV. wage have still not been fully applied. The onset of the IV. wave is connected with the concept of New economy and the American «new economic paradigm» focusing on knowledge and Internet usage. However, this bubble burst at the beginning of the 21. century. The reason could be that the innovations were not substantial enough (e.g. innovations changing in a substantial way socio-economic conditions and not only these) or the institutional conditions were not prepared enough. The full application of knowledge based technologies did not succeed, because it was not in accordance with the system, which is indicated by the slowing down of GDP growth. The real situation can be worse than the official data show.

Source: Graph 7. US GDP growth — official and shadow data

Shadow government statistics. http://www.shadowstats.com/alternate_data/gross-domestic-product-charts

The modern technologies connected with the Internet got the Western countries, first the US in a mezzanine. These technologies have a revolutionary potential to change the whole system of production, sale and economic organization. In the framework of the current system, this potential was used only partly. Infor-

mation and knowledge are becoming dominant factors. However, these factors have a natural character of a public good and their working mode is sharing, not competition*.

A major systemic effect can be expected beside the already mentioned information technologies, also biotechnologies, nanotechnologies and especially the 3D printers, the revolutionary effect of which is so far underestimated. 3D printers could lower the energetic and natural resource-intensity of production and will increase the labour productivity. At the same time they may decrease the labour intensity, which could lead to an increase in unemployment. The aggregate effect will be the decline of purchasing power by increasing volume of products on the market. Put another way, current negative trends will not be weakened, but on the contrary it is probable they will deepen. The consequence can be the rise of radicalization in society and search for alternative solutions. The alternative can be both the development of democracy and welfare state, and their limitations. When by the election of so-called democratic right of left parties, are people worse off, the given system is no more of value for them. Which direction the society takes is a question of interests and influential potential, power potential and also intellectual potential of individual society's strata.

Strategic decision-making connected with stabilizing the current society through partial non-systemic changes is practically not possible, or rather cannot be effective. Similarly, a solution cannot be found by applying methods like OODA, where you search for a benefit at the expense of others. A reasonable way seems to be the application of systemic approach and the chaos theory by searching for a new form of a stable system.

References

- 1 <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Complexity-map-overview.png>
- 2 Berry B. Long-wave Rhythms in Economic Development and Political Behaviour. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1991.
- 3 Arquilla J., Ronfeldt D. The Advent of Netwar. Santa Monica: RAND, 1996.
- 4 http://cs.wikipedia.org/wiki/Slune%C4%8Dn%C3%AD_cyklus
- 5 http://en.wikipedia.org/wiki/Brian_Berry
- 6 Complexity, Global Politics and National Security. Washington D.C.: National Defense University, 1997.

В.Пророк, И.Швигликова

Хаос заманындағы стратегиялық шешімдерді қабылдау

Мақалада бүгінгі күні қоғам бір-бірімен байланысты әрі күрделі мәселелермен кездесетіні жайлы айтылған. Оларды шешуге әр түрлі әдіснамалық мектептердің және түрлі идеологиялық немесе діни бағдарлаулардың өкілдері қатысуда. Нұсқаулардың бірі жүйелік тәсілдеме болып табылады және оның соңғы жетістігі — сызықтық емес жүйелермен және оның ішіндегі қоғаммен айналысатын хаос теориясы. Мақала авторлары жаһандану жағдайындағы стратегиялық шешімдерді қабылдау үшін, баламалардың бірін — хаос теориясына жататын және соңғы 50 жылдың нақты уақиғалардың талдау жасауға жол ашатын әрі болашақтағы дамудың мүмкін тәуекелдерін болжауға негіз болатын Кондратьев кезең теориясын ұсынды.

В.Пророк, И.Швигликова

Принятие стратегических решений в эпоху хаоса

В статье отмечено, что общество сегодня встречается с рядом взаимосвязанных и сложных проблем, в решении которых участвуют специалисты, придерживающиеся различных методологических школ и имеющие различные идеологические или религиозные ориентации. Определено, что одним из возможных вариантов решения является системный подход и его последняя разработка — теория хаоса, работающая с нелинейными системами, к которым принадлежит и общество. Для принятия стратегических решений в условиях глобализации авторами предложена одна из возможных альтернатив — теория циклов Кондратьева, которая укладывается в теорию хаоса, позволяет анализировать конкретные события в последние 50 лет и прогнозировать возможные риски будущего развития.

* The ruling elites try to prohibit the sharing mode (e.g. the ACTA), or to use the modern technologies for spying and following totalitarian control of the citizens (NSA revealed thanks to E. Snowden).

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

ӘОЖ 159 943–055 2

Б.Ә.Әмірова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: bamirova@mail.ru)

Отбасы әйелдерінің әлеуметтік мінез-құлық таптаурындарына этностық жаңсақ нанымдардың әсер етуін зерттеу

Мақалада тақырып өзектілігі анықталып, қазіргі әйелдердің, оның ішінде қазақ әйелдерінің отбасындағы және қоғамдағы әлеуметтік мәртебесі мәселесіне психологиялық ғылыми-теориялық талдаулар жасалған. Сонымен қатар әйелдердің өзіндік психологиялық мінез-құлық таптаурындары сипатталды. Мақаланың зерттеу бөлімінде қала, ауыл және орыс отбасындағы әйелдердің әлеуметтік рөліне, тұлғалық қалыптасуына этностық жаңсақ нанымдардың әсер ету деңгейі мен тұлғаның мінез-құлық, жүріс-тұрыс, эмоционалды жай-күй аясы анықталған.

Кілт сөздер: отбасы әйелдерінің психологиясы, отбасындағы рөлдік қатынастар, әлеуметтік рөлі, этностық жаңсақ нанымдар, құнттылық, консерватизм, сезімталдық.

Қазақ әйелдері әлеуметтік ортада ерекше психологиялық сипатқа ие болып келеді. Көшпенді ерте кезден бастап әйелге құрметпен, махаббатпен қараған. Ол әрқашан да ер адаммен бірге бір сатыда тұрды. Көшпенді әйел жай үйдің ғана емес, сонымен бірге ауыспалы үйдің де қамқоршысы болып келген. Оның әлемді қабылдауы өмір сүрумен ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі танумен және табиғи жаратылысымен анықталады.

Қазақ әйелі табиғатына сай, ақылды және өз қадірін терең сезінуші тұлға болып табылады. Бейбітшілік сүйгіштік, қарсылық білдіруге деген талпыныстың болмауы берілген сезімге тән жағымды ерекшелік ретінде шығады. Қазақ әйелдері ер адамдарға құлдық көнгіштікпен емес, қадірлі құрметпен қарайды.

Қоғамдағы әйелдің орны ғасырлар бойы қарама-қарсы бағыттарда өзгеріп отырды. Мысалы, матриархат кезеңінде оның мәні басымдылық күйде болса, батырлар кезеңінде әйел бағыну заты ретінде көрінді, бірақ қоғамның саяси өмірінде маңызды мәнге ие болған жоқ. Біртіндеп ер адамдар әйелдің мүдделер аясын шектеп және одан балаларды тәрбиелеу мен үй шаруашылығын жүргізуін талап етіп әйелдерді екінші орынға қойды.

Қасиетті Құранда гендерлік қатынастардың құқықтық, көзқарастық және отбасында өзін-өзі ұстау аспектілерінің мән-мағынасы жақсы айтылған [1].

Қазақ халқына тән қонақжайлылық қасиетіне назар аудармауға болмайды. Ықылас, ізет қонақ күту кәдесі барысында да айқын байқалып тұрады. Қазақ әйелдері тек әділ және мейірімді адамдармен момын, қарапайым болып келеді, ал дөрекі және әдепсіз адамдарға олар ешқашан бағынбайды. Оның нәзік жүрегінде бостандықтың рухы өмір сүреді және ол құрметтейтін адамға толық өзін арнап күтім көрсетеді.

Ғабит Мүсірепов айтқандай, қазақ қыздарының ойымен қоса, бойының да көркем болуын қалаған. Осындай қасиетке бай қыз балаларды ардақтаған, кейінгіге үлгі етіп отырған. Ақылына келбеті сай қыз балаларды, аналарымызды ардақтап бастарына көтерген, көптеген жағдайда елдің ақылшысы, қиындықта жол табатын ақылгөй, топты бастар төресі еткен. Баланың ғана емес, бүкіл рудың анасындай болған ана-апаларды мысалға көптеп келтіруге болады [2].

Қыз баланы әуел бастан-ақ ізеттілікке, ұқыптылыққа, іскерлікке, сыпайылыққа тәрбиелегенде оған болашақ ана ретінде қараған. «Қызға қырық үйден тыю» дейді халқымыз. Бұл да қыз балалардың отбасындағы тәрбиесі, өмірге бейімділігі, білімділігі, әдептілігі, сезімтал да, саналығы биік болсын деген ойдан туған. Сол қырықтың біріншісі — бесігің, үйдің алтын босаған, олай болса, қыз баланың тәрбиесі де осылардан басталады, ол, ең алдымен, анаға байланысты. «Шешесін көріп қызын ал, аяғын көріп асын іш» деген мақал тегін айтылмаған. Әйелді отбасының құты деп, құрмет көрсеткен. Әулеттен әулетке қалған мұра — имандылық пен инабаттылық болса, «жігіттің жақсысын — қыздай, қыздың жақсысын — уыздай» деп айтуда да терең мән жатыр.

Қазақта жаңа түскен жас келіннің орны бөлек. Бұл жерде келіннің көрегендігінің, тапқырлығының, көңіл және ой сергектілігінің алатын орны ерекше. Келіндер үлкендерге деген сый-құрмет, нәзік ілтипат, кішіге деген қалтқысыз қамқорлық лебін білдіретін болған. Жеңгелерімен қайныларының да, қайын сіңлілерінің де сыйластығы өзгеше болған. Қайын сіңілі — жеңгесінің сырлас досы, сұхбаттас, ниеттес, тілектес жақыны, жұбайдан кейінгі жұбы [2].

Қазақ әйелдері тіпті күйеулерінің де атын «отағасы» деп атаған. Күйеуінің іні-қарындастарын, інішегін, тентегін, кенже шырайлым, еркежан, еркеқыз тағы басқа деп ат қоятын болған.

Адамзаттың қай-қайсысы болмасын ананы ерекше құрметтейді. Ал, қазақ үшін «Ана» — ерекше тұлға. Ананың аяулы алақанын, жылы жүрегін, ыстық ниетін ешбір адам білдіре алмайды. Келешек ұрпақ бойындағы қасиеттердің барлығы ананың ақ сүтімен қалыптасады. Екі қабат әйелді құрметтеудің бір түрі — оған арнап, мол салып табақ жасап, жерік асын апару. Табақтың осылайша жасалуы болашақ ананың денсаулығы мықты болсын, туылатын бала болаттай шымыр, дені сау болып тусын деген жаңсақ нанымдардың адам санасында қалыптасуын реттейді.

Этностық жаңсақ нанымдардың қалыптасуы, пайда болуы ана құрсағынан басталып, бесікте, мектепте өзгерістерге ұшырайды. Қарым-қатынас барысында адам әдет-дағдыларды, тұрмыс ерекшеліктерін, тәртіпті меңгереді. Сол арқылы өзіне қосымша жаңсақ нанымдарды иемденеді. Барлық топтық ережелер әлеуметтік ережелер болып есептелетіндіктен, оның заңдары, модельдері, эталондары жалпыға және әлеуметтік топқа, оның мүшелелерінің мінез-құлқына әсер етеді [3]. Рөлдік мінез-құлық ережелері мен отбасындағы рөлдік қатынастар отбасының өмірлік қызметінің процесінде тұлғааралық қатынастар мен отбасы мүшелерінің қарым-қатынасымен тығыз байланыста бекітіледі.

Қазақстандық әйелдердің мінез-құлқын белсендірудің маңызды әлеуметтік-экономикалық ресурстары бар. Оларға белгілі бір әлеуметтік топтардың, соның ішінде қоғамдық өндіріс аясындағы әйелдердің жұмысбастылығы және осы аясында олардың жұмысбастылығын кеңейту мүмкіндіктері; білім алу деңгейі және оны жоғарлату ресурстары; әйелдердің әлеуметтік қажеттіліктерінің қанағаттану деңгейі және олардың қорғаушылық деңгейі, оны жоғарлату мүмкіндіктері жатады.

Осыған қоса мотивацияның мәдени ресурстарын, оның ішінде әйелдердің қажеттіліктерінің жаңа мәдениетін қалыптастыруды бөлу қажет, себебі қазақстандық қоғамның модернизациясы индивид пен мемлекет арасындағы антагонизмге емес, олардың бірлестігіне негізделген жаңа мәдениетті құрусыз болмайды.

Әйелдердің мотивациясының психологиялық ресурстарға өз-өзіне сенімділік сезімі, қызығушылықтардың дамуы, субъекттердің өзі туралы түсініктері жатады. Әйелдердің жүріс-тұрысының импульсивтілігі бар екені мәлім, бірақ әйелдің саяси жүріс-тұрысының негізі әлеуметтік рөлдердің өзгерісі болып табылады [4].

Қоғамдық-саяси өмірде әйелдің қатысуы — қазіргі жағдайларындағы объективті қажеттілік. Теңдік — адамзат тұлғасының және адамдар ресурсының дамуын қамтамасыз ету үшін толық және үздіксіз әдетке айналдыруды қажет ететін өркениеттік және өркениеттендіруші ықпал. Бұл — тұрақты назарды талап ететін тірі динамикалық процесс.

Тәжірибе көрсеткендей, әйелдер «сыни көпшілікке» ие болу үшін, өзінің арнайы приоритеттері мен мүдделерін көрсету және қорғау үшін және сол арқылы мәнді жаңартуларға тиімді жету үшін шешім қабылдайтын кез келген мүшенің мәнді бөлігін құру керек.

Дәстүрлі қазақ отбасындағы күнделікті тұрмыспен байланысты салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, әдеттер әйелдің белгілі бір өзін-өзі бағалауын қалыптастырады. Дәстүрлі түрдегі тәрбие, отбасындағы әйел рөлінің ерекшелігі және адамгершілігі әрқашан да оған автономды, жеке басты, өз принциптеріне ие болуға мүмкіндік бермейді.

Көп жағдайда әйел қолдануға тиіс әлеуметтік нормалар бойынша басқалардың қажеттіліктерін қанағаттандырудан кейін ғана ол өз қалауларын қанағаттандырады. Бұл «жақсы ананың» рөлі, яғни әйел басқа адамдардың үміт-күтулеріне байланысты өзін ұстауы керек.

Дәстүрлі қазақ отбасында әсіресе әйел жынысына байланысты жоғары өзін-өзі басқаруының қалыптасуына әкелетін әлеуметтік басқару механизмі — ұят сезімі жұмыс істейді.

Сонымен, әйелге оның орны қайда екенін көрсететін қатаң субординация өмірлік қатарда дистанцияны үнемі сақтауын талап етеді. Отбасы мүшесінің болуын және рөлін санадан өткізуі, өз қызығушылықтарынан отбасын жоғары қоюға дайын болуы, қарым-қатынасты буып тастайтын кішіпейілділік, тіл алғыштық, ойлар мен сезімдерімен шынайы алмасу — бұның бәрі әйелдің тәуелді және өз-өзіне сенімсіз болуына әкелетін жаңсақ нанымдардың көрінуінен басталады. Өз кезегінде, төменгі өзін-өзі бағалауының белгісі болып табылатын сенімсіздік, батылсыздық әйелге мүмкіндіктерін толықтай жүзеге асыруына, бақытты болу үшін өзінің тандауы бойынша жауапкершілікті өзіне алуға және өзін-өзі көрсету үшін жаңа және тиімді жолдарды табуына мүмкіндік бермейді. Өмір сүрудің осындай формасы әйелді әлеуметтік алаңдаушылықтан және өз рөліне сәйкес болу мен қоғамға пайдалы болу бағдарлардың арасындағы ішкі шиеленісінен қорғай алмайды.

Отбасындағы әйелдердің әлеуметтік рөліне, тұлғалық қалыптасуына этностық жансақ нанымдардың әсер ету мәселесіне арналған зерттеу барысы төрт кезеңнен тұрды [3].

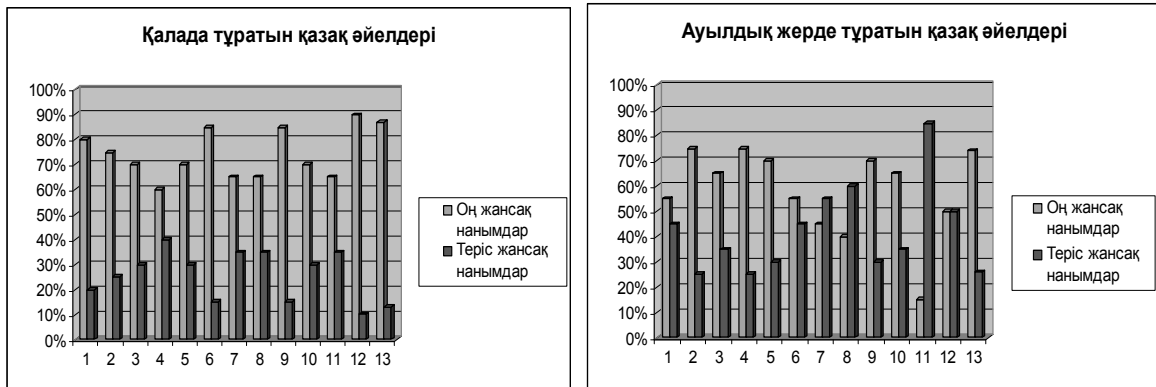
Осы мәселені зерттеуге байланысты *үш таңдама* алынды. Біріншісі — 45 жастан 65 жасқа дейінгі қалада тұратын қазақ әйелдері, екіншісі — 45 жастан 65 жасқа дейінгі ауылдық жерде тұратын қазақ әйелдері, үшіншісі — 45 жастан 65 жасқа дейінгі орыс ұлтының әйелдері. Үшінші таңдама салыстыру ретінде алынды. Зерттеу үшін тұлғаның этностық жаңсақ нанымдардан туындайтын 23 жағымды және 23 жағымсыз психикалық қасиеттерін белгілейтін Осгудтың өңделген СД әдістемесі қолданылды. Оның нәтижесін төменгі 1-суреттен көруге болады.

1-сурет. 45–65 жас аралығындағы сыналушылардың мінез-құлық көрінетін жаңсақ нанымдар айырмашылығы

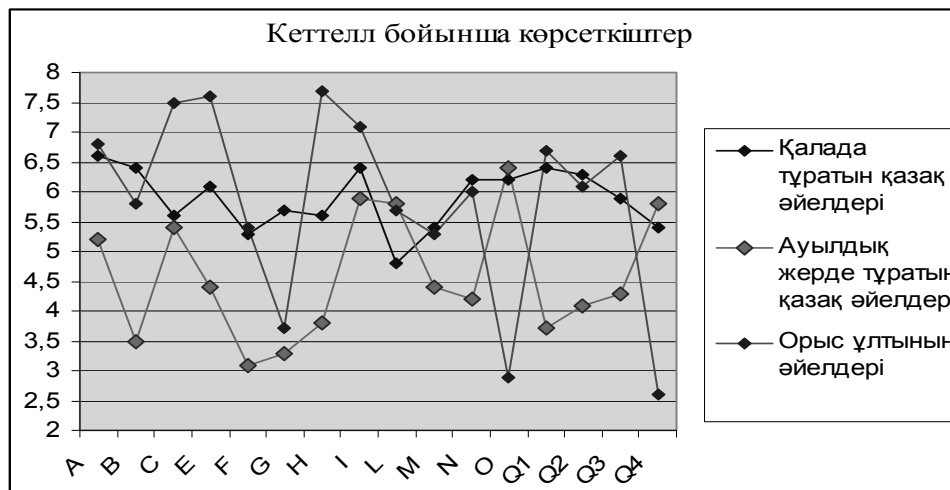
Екінші кезеңде сыналушыларға арнайы құрастырылған анкета қолданылды. Анкета отбасындағы әйелдердің әлеуметтік рөліне, тұлғалық қалыптасуына этностық жансақ нанымдардың әсер ету деңгейін анықтауға арналған. Сауалнама 20 сұрақтан тұрады. Олар қазіргі заманда қазақ әйелі туралы жаңсақ нанымдарды анықтауға байланысты құрастырылған. Сонымен қатар анкета сұрақтары қазіргі кездегі қазақ әйелі отбасындағы шынайы өз рөлі мен міндеттерін анықтауға көмектеседі (2-сур.).

Үшінші кезең сыналушыларға Кэттелл тестісін жүргізілуінен тұрды. Кэттеллмен ұсынылған 16 факторлы тест 16 тұлғалық сипаттардың көріну дәрежесін бағалауға арналған. Бұл әдістеме тұлғаның мінез-құлығын, жүріс-тұрысын және эмоционалды аясын жан-жақты зерттеуіне мүмкіндік береді (3-сур.).

2-сурет. Қаладағы және ауылдағы қазақ әйелдерінің ерекшеліктерінен көрінетін жансақ нанымдар

Бұл зерттеу бойынша: қалада тұратын қазақ әйелдерінің көбісінде аффертометрия және шизотемияның ара қатынасы қалыпты. Жеңіл қарым-қатынасшылдық пен бөлектенушіліктің, жұмсақтық пен тұйықтықтың, бейқамдылық пен сақтықтың жақсы балансы көрінеді.

3-сурет. Отбасындағы әйелдердің әлеуметтік рөліне, тұлғалық қалыптасуына этностық жансақ нанымдардың әсер ету көрсеткіші

Интеллект деңгейі қалыпты, оны төмендету тенденциясы бар, тапқырлық пен жинақылықтың жақсы балансы көрінеді. «Эго» күші мен «Эго» әлсіздігінің ара қатынасы қалыпты. Сезімдерді басқарудың жақсы деңгейі, флегматтылық пен эмоционалдылықтың қалыпты балансы байқалады. Үстемділік пен көнбестіктің ара қатынасы қалыпты. Қырсықтық пен тілалғыштықтың, батылдық пен ұяндықтың, агрессивтілік пен бағынушылықтың жақсы балансы көрінеді. Қамсыздық пен қамжегіштіктің ара қатынасы қалыпты. Қуанушылық пен жүректіліктің, бейқамдылық пен мұншылдықтың, ашықтық пен үндеместіктің жақсы балансы көрінеді. Қоғамдағы моральдық нормаларға деген қатынасы қалыпты. Қоғамдағы қабылданған нормаларды құрметтеуінің өсу тенденциясы бар. Тәртіптілік пен міндеттерді елемейшіліктің, жинақылық пен салақтықтың, ұяттылық пен тәуелсіздіктің жақсы балансы байқалады. Батылдық пен ұяндықтың ара қатынасы қалыпты. Ұстамдылық пен белсенділіктің, мейірімділік пен өшпенділіктің, эмоционалдылық пен ұялшақтықтың жақсы балансы көрінеді.

Сезімталдық деңгейі қалыпты. Сентиментальдылықтың өсуіне тенденциясы бар. Жұмсақжүректілік пен қаталдықтың, фантазиялылық пен практицизмнің, тұрақтылық пен жеңілтектіктің жақсы балансы көрінеді. Сенгіштік деңгейі аса жоғары, яғни өзін мәнсіз ретінде сезінуі, өзгерістерді жақтырмау, күмәншіл еместік, қиындықтарды алаңдаудың жұмсақтығы, адамдарға байланысты шыдамдылық, түсіну және кешіру, сонымен қатар ескертулерді қабылдамау, жол берушілік байқалады.

Құнттылық деңгейі қалыпты. Арманшылдықтың өсуіне тенденциясы бар. Арманшылдық пен құнттылықтың, қиял мен жерге қонушылықтың, ішкі иллюзияларға берілушілік пен қарапайымдылықтың жақсы балансы кездеседі. Зеректік деңгейі қалыпты. Еліктіру мен тәжірибесіздіктің, шынайылық пен жасандылықтың, нақтылық пен көмескіліктің өсуіне тенденциясы бар, аңқаулықтың өсуіне тенденциясы бар. Еліктіру мен тәжірибесіздіктің, шынайылық пен жасандылықтың, нақтылық пен көмескіліктің, қулықтық пен турашылдықтың жақсы балансы көрінеді. Кінә сезімі аса жоғары, яғни алаңдаушылық, қамжеушілік, жылауға дейін баратын жабырқаңқылық, жеңіл әсерленушілік, жоғары міндет сезімі, айналадағылардың реакциясына сезімталдылық, асқан дәлдік пен жалқаншақтық, ипохондрия, қорқыныш белгілері, жалғыздық, мұншыл ойларға берілушілік байқалады.

Консерватизм деңгейі қалыпты. Еркін ойлау мен орнаған көзқарастардың, либералдылық пен уақытпен тексерілген идеяларды қабылдаудың, ыңғайсыздықтарға шыдамдылық пен олардан қашудың жақсы балансы кездеседі. Топтық тәуелділік деңгейі қалыпты. Дербестік пен топтық қолдауға қажеттіліктің, озықтылыққа ұмтылыс пен топқа тәуелділіктің жақсы балансы көрінеді. Өзін-өзі дәріптеушілік деңгейі қалыпты. Өзін-өзі жақсы көру мен өзін-өзі басқарудың, дәлділік пен салақтықтың, саналы жоспар бойынша әрекет ету мен заңдарды елемеушіліктің жақсы балансы байқалады. Эрго-шиеленісушіліктің деңгейі қалыпты. Эрго-шиеленісушіліктің өсуіне тенденциясы бар және жинақылық пен босаңсудың, жігерлілік пен сабырлықтың, қозушылық пен әлсірегендіктің жақсы балансы кездеседі.

Ал, ауылдық жерде тұратын қазақ әйелдерінің аффектотимия және шизотемияның ара қатынасы қалыпты. Шизотемияның өсуіне тенденциясы бар. Жеңіл қарым-қатынасшылдық пен бөлектенушіліктің, жұмсақтық пен тұйықтықтың, бейкамдылық пен сақтықтың жақсы балансы көрінеді. Интеллект деңгейі төмен, яғни ақыл-ой қабілеттердің төмендеуі, абстрактылы есептерді шешудегі қиындықтар көрінеді. «Эго» күші мен «Эго» әлсіздігінің ара қатынасы қалыпты, яғни сезімдерді басқарудың жақсы деңгейі, флегматтылық пен эмоционалдылықтың қалыпты балансы байқалады.

Көнбестік деңгейі жоғары, яғни көнбестік, бағынушылық, экспрессивтілікпен көрінетін әдептілік пен дипломатиялық, тілалғыштық және соған қарамастан тынышты күйден жеңіл шығушылық, қарапайымдылық көрінеді.

Қамжегіштің деңгейі жоғары, яғни үндеместік және өзін-өз талдауға бейімділік, мұншылдық, қамқоршылдық, ұяңдық, баяулық және сақтық байқалады. «Супер-эго» деңгейі аса жоғары, яғни қайсарлық, табандылық, сенімді тудыратын жігерлілік, эмоционалды тәртіптілік, жинақылық, ұят және міндет сезімі, моральдық стандарттар мен ережелерді орындаушылық көрінеді.

Батылдық деңгейі төмен, яғни басқа адамдардың алдында қысылуына әкелетін ұяңдық, ұялшақтық, эмоционалды ұстамдылық, бірақ сол арада өшпенділік, ашулылық, шектеулілік, ережелерді қатаң орындау, қызығушылықтарының шектеулілігі, сақтық пен қауіпсіздікке тез реакция, сыпайылық байқалады.

Сезімталдық деңгейі қалыпты. Сентиментальдылықтың өсуіне тенденциясы бар. Жұмсақжүректілік пен қаталдықтың, фантазиялылық пен практицизмнің, тұрақтылық пен жеңілтектіктің жақсы балансы көрінеді. Сенгіштік деңгейі аса жоғары, яғни өзін мәнсіз ретінде сезінуі, өзгерістерді жақтырмау, күмәншіл еместік, қиындықтарды алаңдаудың жұмсақтығы, адамдарға байланысты шыдамдылық, түсіну және кешіру, сонымен қатар ескертулерді қабылдамау, жол берушілік байқалады. Жерге қонушылық деңгейі аса жоғары. Практикалық сұрақтарды шешу тездігі, өз қызығушылықтарымен жұмысбастылық, практикалық ой пікірінің сенімділігі, адалдық, сонымен бірге алаңдаушылық және мінез қаттылығы кездеседі.

Аңқаулық деңгейі аса жоғары, яғни әдепсіздікке дейін баратын қарым-қатынастағы турашылдық, ой қорытындыларының нақтысыздығы, көпшілдік, эмоционалды ұстамсыздық, табиғилылық, талғамдарының қарапайымдылығы, зеректіктің жоқтығы, мотивтерді талдаудағы тәжірибесіздік, адамзат мәніне бос сенім көрінеді. Кінә сезімі аса жоғары, яғни алаңдаушылық, қамжеушілік, жылауға дейін баратын жабырқаңқылық, жеңіл әсерленушілік, жоғары міндет сезімі, айналадағылардың реакциясына сезімталдылық, асқан дәлдік пен жалқаншақтық, ипохондрия, қорқыныш белгілері, жалғыздық, мұншыл ойларға берілушілік байқалады.

Консерватизм деңгейі аса жоғары, яғни байсалдылық, көзқарастар мен идеялардың тұрақтылығы, дәстүрлі қиындықтарға шыдамдылық, тек уақытпен тексерілген заттарды толық қабылдау, жаңа адамдарға күдіктілік кездеседі.

Әлеуметтілік деңгейі аса жоғары, яғни топқа тәуелділік, социабельділік, дербессіздік, біріндеулілігі, топтық қолдауға қажеттілік, басқалармен бірге шешім қабылдау тілектері көрінеді. Өзін-өзі дәріптеушілік деңгейі аса төмен. Төмен өзін-өзі дәріптеушілік, салақтық пен дәлсіздік, басқаруға жаман берілетін өз қалауларына еру, қоғамдық ережелерді қабылдамау, зейінсіздік пен сыпайысыздық сирек болса да байқалады.

Эрго-шиеленісушіліктің деңгейі қалыпты. Эрго-шиеленісушіліктің өсуіне тенденциясы бар және жинақылық пен босаңсудың, жігерлілік пен сабырлықтың, қозушылық пен әлсірегендіктің жақсы балансы кездеседі.

Төртінші кезеңде ең алдымен, отбасындағы әйелдердің әлеуметтік рөліне, тұлғалық қалыптасуына этностық жаңсақ нанымдардың әсер ету мәселесіне байланысты жүргізілген арнайы құрастырылған анкета нәтижелері мен зерттеу мәселесі бойынша 16 факторлық Кэттелл әдістемесі арқылы алынған мәліметтермен салыстырылды.

Сонымен, зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, 45–65 жас аралығындағы отбасындағы әйелдердің әлеуметтік рөліне, тұлғаның қалыптасуына этностық жаңсақ нанымдар оң немесе теріс әсер етеді. 45–65 жас аралығындағы қалада тұратын қазақ әйелдерінің тұлғалық қалыптасуы ауылдық жерде тұратын қазақ әйелдеріне қарағанда айтарлықтай жоғары екені көрінді. Оларға әсер ететін оң жаңсақ нанымдардың орташа көрсеткіші теріс жаңсақ нанымға қарағанда да жоғары екені анықталды. Ал, ауылдық жерде тұратын қазақ әйелдеріне әсер ететін оң этностық жаңсақ наным теріс этностық жаңсақ нанымға қарағанда біршама жоғары екені көрінді, алайда олардың тұлғалық қалыптасуы басқа таңдама өкілдеріне қарағанда төмен екені аңғарылды. Мұның себебі отбасы үлгілері тек қана нақты, жеке жағдайлар мен шешімдерге тәуелді ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік саясаттың және төменгі деңгейде қауымдастықтың қолдауының ықпалынан және дәстүрлердің, қоғамдық құндылықтар мен экономикалық ортаның әсерінен қалыптасады.

Бұл әр түрлі жағдайлар көзқарастарға, мәдениеттік нормаларға және гендерлік рөлдерге әсер етеді. Әлеуметтік рөлдердің дәстүрліден дәстүрлі емеске ауысуына қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-шаруашылық жағдайларға байланысты әйелдер мен ер адамдардың әлеуметтік рөлдердің сабақтасуынан туындайтын жаңсақ нанымдар әсер етеді. Қазақ әйелдердің этностық әлеуметтік рөлі, тұлғаның қалыптасуы этностық, әлеуметтік жансақ нанымдардың әсер ету мәселесі бойынша біздің қойған болжамымыз, яғни отбасындағы әйелдердің әлеуметтік рөліне, тұлғаның қалыптасуына этностық жаңсақ нанымдар әсер етеді деген болжамымыз белгілі бір деңгейде дәлелденді деп айтуға болады. Яғни, отбасындағы әйелдердің әлеуметтік рөлі, тұлғаның қалыптасуы этностық жансақ нанымдардың әсер етуіне байланысты болып келеді [1].

Бүгінгі күнде қазіргі динамикалық өзгермелі әлем әйелге белсенді, мақсатқа бағытушылық, іскерлік болу талаптарын қояды. Өкінішке орай, барлық әйелдер жаңа жағдайларға бейімделе алмайды және сол жағдайларды өзін-өзі, өзінің мүмкіндіктерін жүзеге асыруында қолдана алмайды. Осындай жүріс-тұрыстың негізгі себептерінің бірі бала жастан жүріс-тұрыс ережелерін қарауымыз қажет, сондықтан мемлекет оларға жан-жақты және мәнді қолдау жасау мәселесін толықтай шешу қажет. Уақыт келе біздің ел барлық әлем үшін ана болу мен балалар мәселелеріне ұқыпты қараудың мысалына, қоғам өмірінің барлық аясында ер адамдар мен әйелдердің теңдігінің үлгісіне айналып дамыған елдердің қатарына қосылады деп үмітенеміз. Көбінесе әйел проблематикасы, отбасының әлеуметтік-құқықтық қорғауын және адамгершілік потенциалын нығайту, әлеуметтік инфрақұрылымның, әйел кадрларын кәсіби реабилитациялау мен қайта дайындау жүйесін дамыту бойынша кешенді ғылыми зерттеулер жүзеге асырылуы қажет.

Сонымен, отбасы үлгілері тек қана нақты, жеке жағдайлар мен шешімдерге тәуелді ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік саясаттың және төменгі деңгейде қауымдастықтың қолдауының ықпалынан және дәстүрлердің, қоғамдық құндылықтар мен экономикалық ортаның әсерінен қалыптасады. Жоғары индустрияланған және қала аудандарында әйелдер үй шаруашылығында төленбейтін еңбекпен айналысатын, ал үлкен отбасы әлеуметтік және экономикалық қолдаудың маңызды көзі болатын ауылдық жерлерге қарағанда отбасы мөлшері әдетте аз. Бұл әр түрлі жағдайлар көзқарастарға, мәдениеттік нормаларға және гендерлік рөлдерге әсер етеді.

Әлеуметтік рөлдердің дәстүрліден дәстүрлі емеске ауысуына қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-шаруашылық жағдайларға байланысты әйелдер мен ер адамдардың әлеуметтік рөлдердің сабақтасуынан туындайтын таптаурындар (жаңсақ нанымдар) әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Клецина И.С. Гендерная проблематика в работах русских психологов // Гендерные проблемы в общественных науках / Отв. ред. И.М.Семашко. — М.: Ин-т этнологии РАН, 2001. — С. 72–81.
- 2 Әмірова Б.Ә. Салт-дәстүрлер — этникалық жансақ нанымдарды қалыптастырушы ұлттық құндылықтар // «Қайнар» ун-нің хабаршысы. — 2005. — № 2 /1. — 81–85-б.
- 3 Әмірова Б.Ә. Отбасы — тұлғаның этникалық әлеуметтену факторы // Самопознание. — 2003. — Вып. 2. — 21–22 окт. — С. 99–102.
- 4 Павленко В.Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии // Вопросы психологии. — 2000. — № 1. — С. 135–141.

Б.А.Амирова

Исследование влияния этнических предубеждений на социальный стереотип поведения женщин

В статье проанализированы научно-теоретические подходы и психологические проблемы социального статуса современных женщин, в том числе казахской женщины. Описаны индивидуально-психологические особенности стереотипов их поведения. В экспериментальной части даны результаты исследования. Отмечено влияние этнических личностных предубеждений на социальные роли, на стереотипы поведения, а также на эмоциональное состояние личности.

B.A.Amirova

Studies of the influence of ethnic bias on social behavior stereotypes of women

In this article topicality is determined, scientific and theoretical approaches are analyzed, the psychological problems of modern social status of women are examined, including Kazakh women. And also the individual psychological characteristics of their behaviors are described. In the experimental part of the research, the results of investigation of the level of demonstration and influence of personal ethnic prejudices on social roles, on stereotypes of behavior and emotional state.

References

- 1 Kletsina I.S. *Gender issues in the works of Russian psychologists // Gender issues in the social sciences / Ed. I.M.Semashko*, Moscow: Institute of Ethnology Academy of Sciences, 2001, p. 72–81.
- 2 Amirova B.A. *Bull. of «Kaynar» University*, Almaty, 2005, 2/1, p. 81–85.
- 3 Amirova B.A. *Self-knowledge. Ed. 2*, 2003, October, 21–22, p. 99–102.
- 4 Pavlenko V.N. *Questions of psychology*, 2000, 1, p. 135–141.

S.Boni¹, B.A.Amirova²¹*Institute of Existential Analytical Psychotherapy of Ascoli Piceno; institute of Anthropology
Sophianalysis Sophia art Cosmo art, Ascoli Piceno (E-mail: stefanosfn@ehinet.it);*²*Ye.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: bamirova@mail.ru)***Ethnic bias — primary background of formation of national identity**

There is represented an analysis of research's approaches of self-consciousness as a component of an individuality's structure in the article. On the basis of this scientific analysis there is defined that ethnic prejudices are a foundation of formation of a national self-consciousness in a biosphere system of orientation of an individuality. Also the consciousness as an object of research social psychology is considered that on the one hand, social category, and with another — a social and psychological phenomenon and is a psychofunctional transforming component of consciousness of the personality.

Key words: national identity, ethnic biases, national stereotypes, orientation of the individual, transforming component, psycho-functional component.

Problems in psychological science of self-consciousness gets relevance as the main indicator of mental inner world. Since the result of any human activity indicates the level of development of self-consciousness. On this basis, the principle of unity of consciousness and activity are formulated. Human being is able to show his humanity, through their actions, behavior, and mental system. In this case, we can say that self-consciousness is a measure of human knowledge, mental outlook and behavior.

Self-consciousness — is self-awareness, self-reflection and the man himself in the outside world. These circumstances of the human soul we define through his activity, movement and their own views. Therefore, self-consciousness, orderly, systematic index of formation as human being. Of course, it does not appear by itself. It is constantly adjusted and outlined by surrounding human society. This is a very complex psychological and socio-historical process. For instance, the dynamics of the level of development of self-consciousness in the history of mankind. Then it becomes clear that self-consciousness is the psychological structure. This is shaping and developing of its factors and mechanisms, as well as its internal components. Before considering these structures, we will focus on the analysis of different views on the nature of self-consciousness.

In determining the genesis of self-consciousness of many psychologists, they are largely agree with each other. For example, according to I.S.Con consciousness — is inherent in the human race stage of development. It means the complexity level of development of self-consciousness, showing its stability and continuity in the form of «I am — concept». I.S.Con linked it with the development of human intelligence. «I am — concept» consists of three interrelated components: cognitive — knowledge of their properties and human qualities; emotional — evaluation of their properties and relations to himself, self-esteem, behavioral — consisting of the above, the practical attitude to yourself, that is social orientation of the individual to himself [1].

Summarizing these thoughts, B.F.Porshnev stated: «self-consciousness — the definition of collective and individual levels forming of the human's «we» concept. In his understanding of the collective «we» appears after the «they.» Since the concept of «we» appears after a person first encounters with «they». That is «they» — it's not us, and vice versa, «we» — this is not they. Only the appearance of «they» gives you the opportunity to designate and further to develop self-determination [2]. Then the level of transformation of consciousness into self-consciousness is realized in the process of self-discovery. Therefore A.G.Spirkin believed that self-consciousness is not unique only to the individual, but also the whole society, class, nation and social group, since it is the consciousness that promote understanding of the interests and ideals of the culture and fight for it.

A.K.Uledov continued this idea with the other hand. He claimed: «Self-consciousness — is the core of the consciousness of the social subject. If consciousness of the social subject is a manifestation in the reality of his ideas, views, opinions and spiritual structure, then self-consciousness is defining of the subject of his common and fundamental interests, as well as a sense of their place in society, definition of the relationship of personality to the class, state, society» [3].

Thus, awareness of the social identity of their interests and needs makes the basic sense of self-consciousness. Clear manifestation of this phenomenon is observed in international relations. As a representative of a certain nationality in international relations defends the honor of his nation and tries to manifest itself only with the positive side, as well as trying to meaningfully and purposefully carry out their activities.

National self-consciousness reflecting the underlying assumptions and processes of formation of the ethnic group is defined in any public system of its national interests and needs.

Until today, we have defined «national self-consciousness» from the national identity to the national consciousness. On this understanding of this phenomenon influenced us study appearing in Soviet scientific psychological and ethnographic sources. In any process of interpretation and conditions of society in these sources, the problem of national consciousness appeared. National consciousness and self-consciousness indicate the level of development of national characteristics in ethnic's consciousness and thought.

In understanding the concept of «national self-consciousness», there are many alternative views. Because the problem of national self-consciousness was determined and considered its theoretical and methodological basis of the various sciences, such as philosophy, ethnology, history, cultural studies, sociology, pedagogy, etc.

Philosophical and sociological sciences in the study of national self-consciousness have shown the need to focus on major trends, retaining its contradictions and patterns. In this regard, philosophy instead of «ethnic» uses the term «national self-consciousness». They explain it as the convenience in study the problems of national self-consciousness because this concept is more accurately determines the socio-ideological phenomenon of the nation: a national literature, art, culture, etc.

If you deepen into the genesis of these concepts, it has been especially evident in the work of the Russian philosopher Vladimir Solovyov. This theme is very actively debated in the Russian socio-sociological literature of the late XIX-th and beginning of XX-th centuries. It can be attributed to the number of those who first considered this problem through the proficient analysis of V.I.Nikolsky, D.Muretova, P.I.Kovalevsky, etc.

Later analysis of psychological aspects of national self-consciousness can be traced in the works of G.Shpet, D.N.Ovsyaniko-Kulikovskiy. These works were the last works of the 20s of the Soviet era.

Works of V.V.Mardvin, D.S.Likhachev, articles of P.Kushner in 1940–45 years during the Great Patriotic War were the result of Stalinist agitation of nation about patriotic feelings of the people and national identity.

In the 1980s, the theme of national self-consciousness suffered crisis. But we can afford to say that this topic was excluded from scientific subjects. Because at the end of the 80s the problem of the nation, particularly, the problem of national self-consciousness has been considered in many papers in connection with his role in social relations. For example, designation of S.T.Kaltakhchayan on the need for a comprehensive analysis of the problem of national self-consciousness. You can also note the works of Y.V.Bromley, Y.Harutyunyan, L.M.Drobizheva, A.K.Kalmyrzayeva, B.G.Grushin, K.N.Khabibulin, A.F.Dashdamirova, M.G.Stefanenko, A.I.Krupnyi, etc. All these works pointed the need to consider national self-consciousness as a specific phenomenon in the structure of the nation, as well as determine the mechanism of its formation. However, their work brought theoretical and analytical views of ethnic psychology.

ST Katahchayan in his «Leninism is the basis of the nation and the ways of forming international community» (late 60s.) included in the structure of national self-consciousness following components:

- a) a single ethnic consciousness and attitudes towards other ethnic groups;
- b) commitment to democratic culture, territory, language and national values;
- c) awareness of the social community;
- d) patriotism;
- e) awareness of unity in the struggle for national liberation [4].

There are especially significant conceptual provisions of academician V.Bromley in the construction methodology of the study of national self-consciousness in ethnic psychology. He understood national self-consciousness as «feeling in conjunction with the nation, the realization of its interests, national values and orientation in relation to other nations».

L.M.Drobizheva included national self-consciousness into the structure of the spiritual formation of man, and believed that it is man's relation to historical and cultural values of its people in its presentation of auto stereotype, its territory, culture, history, and argued that it is aimed in increasing of human activity [5].

A.K.Kalmyrzaev determines the complexity of the structure of national self-consciousness like this: national self-consciousness is the feeling and awareness of the ethnic community of the people, respect for their national language, culture, and to their country's historical heritage.

Among these studies, LP Chagai is the scientist who in the course of a comprehensive analysis considered national self-consciousness as a component, indicating the level of personal development and pointed out that it is a complex property in the formation of national identity. He defined the structure of national self-consciousness as follows:

1. National continuity (historical, personal and social experience gained and assigned during the inter-ethnic relations, the concept of the emergence of society from the territorial, political, linguistic, cultural and other conditions).

2. National self-consciousness, national identity; knowledge about the history and culture of its people; self-esteem of its people and estimation of other nations, the level of claims and direction to it; understanding its social role and status in international relations; ethnic stereotypes.

3. National self-attitude: national evaluative orientation; function and development of needs and national-cultural interests; knowledge of ethnic principles, rules, prohibitions and moral norms.

4. Interethnic comparison: national feeling (national pride, national honor, etc.) reflect national volitional motives (emotional, rational, etc.), national and international persuasion.

5. National self-regulation: self control of ideological-psychological mechanisms and control of the international responsibility.

6. Degree of the usage of their national identity based on opportunities and spiritual forces: objective forms of the achievement of national success during the entire life of the individual, as well as his willingness to specific pathways and impacts, proper use of himself in any direction of international relations and the nation's development and understanding of the purpose and meaning of existence [6].

Thus, the experts came to the conclusion that national self-consciousness has a very complex structure. Therefore it is necessary to investigate the formation of national self-consciousness based on socio-psychological views. Since the social -psychological attitudes in our social conditions allow full consideration of the national psychological problems in line with the functioning of various social systems. If you adhere to the advice of scientists sociological and psychological sciences (A.K.Uledov, P.Sorokin) socio-psychological perspectives suggest the need for studies of the main forms of interaction between members of society. Then, it turns out that the socio-psychological view is the main scientific principle explaining the structure and meaning of national self-consciousness.

If we consider the national self-consciousness as an object of socio-psychological research, it is necessary to take into account that it is, on the one hand, a social category, on the other hand, the socio-psychological phenomenon. National self-consciousness is formed through communications with members of a particular ethnic community and social conditions. That is national self-consciousness, appearing on the basis of certain actions, norms, are developing, improving and changes due to the changes in various social relations. Therefore, consideration of issues of national self-consciousness must begin with its constituent content components.

National self-consciousness contains: national identity, national self-image, self-attitude, representation of ethnodifferentiating and ethno reinforcing signs, ethnic stereotypes and destinations, ethnic bias [7].

A.O.Boronoyev to the structure of ethnic identity include, on the one hand, the ideal representative of the nation, self-determination yourself through unity and independence and marking its place among others, on the other hand, awareness of national values included in the concept of «Homeland» by assessing with moral-psychological side. Whereas V.S.Mukhina defined national self-consciousness as an internal system of man. Of course, since consciousness is based on the human outlook on life, it is the result of human mental phenomena, such as sensation, perception, emotion, etc. In this case, national self-consciousness is an indicator of fixing his tastes, attitudes, interests, feelings, pride, language.

In this regard, significant statement of A.R.Luriya is about that ethnic identity is a phenomenon which is not only the result of a conscious analysis, but it is also a new psychological system, specifically designed to reflect the reality that determines the content of particularly conscious person. However, it is a purely individual phenomenon, enabling them to self-activity of the person showing his own views on himself and other people.

The level of development of national self-consciousness of man depends largely on ethnic prejudices formed in life personality of his relationship to his own nationality and inward looking. Ways of formation and development of national self-consciousness of these structures are realized in the process of socializa-

tion. As the above-mentioned phenomena is developed, depending on the specific environment of socialization of national identity and from the changes of social relations.

Thus, to the structure of national self-consciousness we can include the following main components: national stereotypes, national attitudes, beliefs and ethnic prejudice. Because these components determine the basic direction of the national life of the individual. And thus character, emotional state, a system of human communication are built. Hence, it becomes clear that for the study of human self-consciousness it is necessary to define manifestations of ethnic prejudice in his life's journey, their dynamics and social factors influencing them. For example, we can show the basis of such national characteristic of the Kazakh people's positive qualities like hospitality, fraternity, politeness and negative qualities such as laziness, strictness, envy only by revealing the causes and mechanisms for determining the positive and negative ethnic prejudice. Therefore, only correctly identifying the factors and mechanisms of manifestations forming ethnic prejudices we may disclose positive way formation of national self-consciousness.

Todd Nelson in his work gives wrong belief as object estimation (social group) in 60–70 years. He told: «But it, in principle, will be the direction. Therefore, in most cases, we considered it from affective, informative and characteristic points of view» [8; 25]. Because, on an explanation of the author, wrong belief in estimation of the person affective character which has arisen in this regard. According to the same author, in informative and social conditions the direction (estimation), that is «wrong belief» can weaken [8; 330].

Acquaintance to history, to present nature of the nation is not theoretical task, it is steady political compliance, unity. Expansion of the informative direction of members of the nation promotes correctly to estimate national values, to development of national culture. Forms belief of each member of the nation.

Belief is a special psychological phenomenon. Among them, religious beliefs are a special case, because they are created by circumstances of life of society. Together with feelings of belief there is basis of motivation, the purpose of activity of the person and is a reference point. Theological religious beliefs are not separated quality with all the heart the person or pleasure which was granted by god. In such look the belief joins common sense as a knowledge basis.

In the modern basic of concepts the national direction should be understood, first, as an uncertain condition of internal readiness. The national direction is formed through itorichesky development. Secondly, fixing of the main national napravleniye should be looked for in formations of national stereotypes. Formation of national stereotypes is a response to the social truth, each reaction or each situation not only is connected with okruzhayeshy reality, it is designated by this factor.

Thirdly, the national direction, as well as other directions, is formed through action process, but unlike them is shown as the specific social norm, a character indicator.

So, the national direction should be carried to funktsionalization process because the role of the national direction is interconnected with the provision of mentality of ordering. The national direction is shown through each nation as norm of primary activity of mentality. There national mental features are shown and form a form of manifestation of psychology, as the internal maintenance of the nation.

The direction was investigated at D.N.Uznadze's school as a special phenomenon and some determining is given it: «The direction is a dynamic state, constant readiness of one subject, an obespechivaniye participation of a stream of actions in this object character with precisely put orientation of the subject», etc.

In the person there is the whole area of activity, leads to simple conscious psychological actions and research of this area causes great scientific interest, and without special analysis it isn't possible to understand human psychology. If to consider his words, the direction — a phenomenon which conforms to physiological requirements of the personality, helps to define complexity of a condition of the person, to investigate his actions.

Agreeing with this opinion V.N.Myasishev showed that other social objects, difficult social and psychological situations and sphere of activity of the relation of the personality which arise in consciousness of the person through communication as are widely considered.

The orientation of the personality designates contrasts, which встречаются in the person. That is, it is considered the difficult situation, difficult object which influences formation of social and psychological life of the personality. For this reason it is possible to correlate an orientation of the personality to one accuracy (to reality, concreteness, clarity). In that case, wrong belief will be a basis of strengthening of this orientation.

In everyday life people perceive one thing differently, under the law someone has to be mistaken. But the psychological science acts against this conclusion. Perception of simple object not separate act, and part of difficult process. It is, first, connected with system, experience, interest considered объекта and with the

practical purpose of the subject. For example, if perceive it is scolded by a simple metal design, the engineer perceives it as a certain part of any car.

«Direction» which is a basis of each act of knowledge, communication and work is an orientation of the subject, the provision of a dynamic readiness, a tendency to a certain action, ability to satisfy certain needs of the individual. Formation of system of the direction of the person is found on the basis of his life experience, mood and develops not considerably for him through a certain social environment. In that case, formation of the national direction in consciousness of the member of the nation as wrong belief changes and carried out in the course of its socialization — in study, game, etc.

Decisive key ethnic wrong belief — manifestation in structure of a sonaniya and society history. On the eve of a civilization of each ethnic group to everyone is inherent to put itself above another, the relationship between the different nations wasn't identical, it is noticed in different stereotypes. The American sociologist and the psychologist who for the first time has made classification of these stereotypes, K.M.Kwan describes an image of others ethnic group through historical relationship in consciousness of the people. If two groups interact, create each other the positive direction, patiently look at some distinctions. And if groups do not communicate, won't influence vital interests, people won't be positive to each other or negatively. Their directions are expressed by curiosity.

If any nation against other ethnic group, understanding that is negative to this nation, creates wrong belief. And as, considers that their hostile relation was created from bad habits. They prove these concepts through the endured facts. For example, as: «We had one Mexican who gave nobody life! « (I.Kon). Such wrong opinion can be met and in everyday life. It is possible to see origin of the wrong direction to the child through wrong belief, for example, if the brother had a bad behavior, was the bad pupil, to estimate his brother as: «And your brother studied, both his study, and behavior were bad!». In the course of communication of groups wrong belief in national knowledge change, in connection with psychofunctional activity of consciousness at cross-cultural communication in the course of knowledge of each other of members of the nation understanding between them, ability to compromise leads to emergence of the direction of unity, coherence and integrity [9].

In the drawing located below, we see that in orientation system as the consciousness component, ethnic wrong belief are a psychofunctional changeable component.

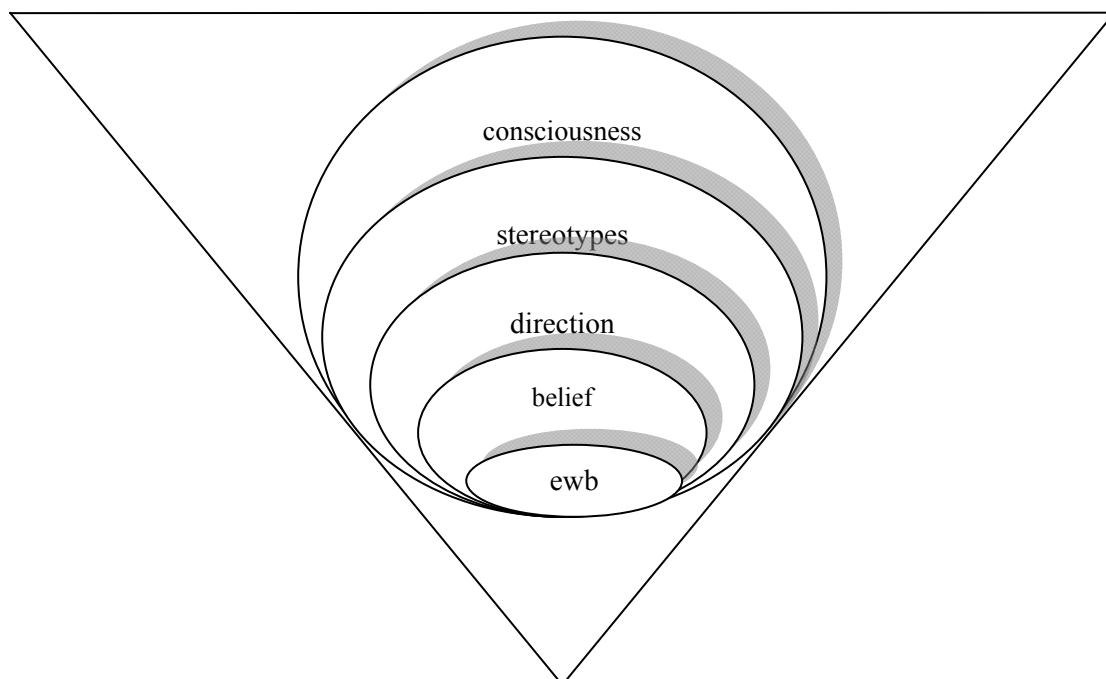

Figure. Ethnic wrong installations the main component of national consciousness in orientation system

So, theoretical we prove that ethnic wrong belief are a basis of the direction and very weak, uncertain, ill-founded phenomenon. In this regard, ethnic wrong belief play estimating, ordering role in formation of

emotional and motivational character of the personality. Wrong belief, on different social situations, take a significant place in consciousness of the person and become an initial source in consciousness formation. That is, we can tell that the national consciousness and the direction of the personality is its justification, understanding, definition in the social environment which are noticed in actions, opinions, acts of the person in society and in this regard wrong belief and socialization of the person, directed on mastering of the basic rules of society.

References

- 1 Kon I.S. *Finding yourself: Personality and self-consciousness*, Moscow: Politizdat, 1984, 335 p.
- 2 Porshnev N.F. *The contrast of ethnic self-consciousness*, Moscow: Nauka, 1973, 320 p.
- 3 Uledov A.K. *The spiritual renewal of society*, Moscow: Nauka, 1990, 314 p.
- 4 Kaltakhchyan S.T. *Questions of history*, 1996, 8, p. 3–6.
- 5 Drobizheva L.M. *Soviet Ethnography*, 1991, 1, p. 3–13.
- 6 Chagai L.P. *National self-consciousness of person: the nature, contradictions, problems of formation*: Dis. ... PhD, Moscow, 1993, 208 p.
- 7 Sarakuyev E.A, Krysko V.G. *Introduction to ethno psychology*, Moscow: Institute practical Psychology, 1996, 344 p.
- 8 Nelson T. *Psychology of prejudices: Secrets of templates of thinking, perception and behavior, 2 nd international edition*, St. Petersburg: «prime-EVROZNAK», Moscow: OLMA-PRESS, 2003, 384 p.
- 9 Amirova B. *Ethnic wrong installations: theory and practice*, Pavlodar: Publ. PSPI, 2009, 395 p.

С.Бони, Б.Ә.Әмірова

Этностық жаңсақ нанымдар — ұлттық сана-сезімнің қалыптасуының бастапқы көрінісі

Мақалада сана-сезімді тұлғаның құрылымдық компоненті ретінде қарастырудағы ғылыми көзқарастарға талдау жасалған. Этностық жаңсақ нанымдар ұлттық сана-сезімнің қалыптасуындағы биосфералық жүйесіндегі тұлға бағыттылығының психофункционалдық өзгермелі компоненті ретінде зерттелді. Сонымен қатар ұлттық сана-сезім, бір жағынан, әлеуметтік категория, екінші жағынан — әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде әлеуметтік психологияның зерттеу пәні болатындығы көрсетілді.

С.Бони, Б.А.Амирова

Этнические предубеждения — первичная предпосылка формирования национального самосознания

В статье представлен анализ подходов исследования национального самосознания как компонента структуры личности. На основе данного научного анализа определено, что этнические предубеждения являются основой формирования национального самосознания в биосферной системе направленности личности. Также рассмотрено самосознание как предмет исследования социальной психологии, что является, с одной стороны, социальной категорией, с другой — социально-психологическим феноменом и психофункциональным трансформирующим компонентом самосознания личности.

References

- 1 Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. — М.: Политиздат, 1984. — 335 с.
- 2 Поршнев Н.Ф. Противопоставление как компонент этнического самосознания. — М.: Наука, 1973. — 320 с.
- 3 Уледов А.К. Духовное обновление общества. — М.: Наука, 1990. — 314 с.
- 4 Калтахчян С.Т. К вопросу о понятии национального самосознания // Вопросы истории. — 1996. — № 8. — С. 3–6.
- 5 Дробизжева Л.М. Этническое самосознание русских в современных условиях // Советская этнография. — 1991. — № 1. — С. 3–13.
- 6 Чагай Л.П. Национальное самосознание личности: сущность, противоречия, проблемы формирования: Дис. ... канд. филос. наук. — М., 1993. — 208 с.
- 7 Саракуев Э.А., Крысько В.Г. Введение в этнопсихологию. — М.: Ин-т практической психологии, 1996. — 344 с.

8 Нельсон Т. Психология предубеждений: Секреты шаблонов мышления, восприятия и поведения. 2-е междунар. изд. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 384 с.

9 Әмірова Б.Ә. Этностық жаңсақ нанымдар: теориясы мен практикасы. — Павлодар: ПМПИ баспасы, 2009. — 395 б.

ӘОЖ 37.15.3.001

М.М.Түсіпова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: TusupovaMM@mail.ru)

Білім берудің гуманистік парадигмасын жүзеге асырудың психологиялық аспектілері

Мақалада ҚР «Білім туралы» Заңында көрсетілген гуманистік басымдықты жүзеге асырудың психологиялық аспектілеріне тоқтала отырып, білім беру саласында қолданылған технократия және гуманизм парадигмаларына сипаттама берілді. Педагогикалық ғылымның өзекті мәселесі болып саналатын оқыту барысындағы педагогтың оқушымен субъект-субъектілі қарым-қатынас орнатудың психологиялық ерекшеліктері қарастырылды. Сонымен қатар білім берудегі тұлғаға бағдарланған гуманистік парадигманың А.Маслоудың «Гуманистік психология» теориясы бойынша берілетін өзін-өзі өзектендіру сияқты жоғары қажеттіліктерді қанағаттандыру жолдары мен өзара байланысы көрсетілген.

Кілт сөздер: парадигма, технократизм, гуманизм, мотивация, мотив, қажеттілік, технология, құзыреттілік, мониторинг.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың принциптерінің бірі ретінде білім берудің гуманистік басымдығы көрсетілген. Сондықтан бүгінгі күні еліміздің білім беру саласында оқыту үдерісін тың идеяларға негізделген жаңа мазмұнмен қамтамасыз ету міндеті тұр. Осыған байланысты қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар мен сындарлы саясаттар, өзгерістер мен жаңалықтар әрбір педагог қауымының ойлауына, өткені мен бүгіні, келешегі мен болашағы жайлы толғануына, жаңа идеялармен жаңа жүйелермен жұмыс жасауына негіз болары анық [1].

«Гуманизм» терминін қазақ тіліне аударғанда «ізгілікті» деген сөздің мазмұнымен тұстас келеді, олай болса, белгіленген мақсаттарды жүзеге асыру үшін гуманистік ортаны құруда, алдымен, педагог қауымының бойында ізгілікті қасиеттердің табылуы шарт. Гуманистік психология теориясының негізін салған американдық психолог А.Маслоу (1908–1970). XX ғасырдың 60-шы жылдары өзін-өзі өзектендірген, ізгілікті қасиеттерді бойына жинаған адамға тән қасиеттер деп келесілерді көрсеткен екен:

- шындықты толығымен қабылдау және оған адекватты қатынаста болу (өмір шындықтарын бұрмалаусыз қабылдау, түсіну);
- өзін және өзгелерді қабылдау (өмірде әркімнің өз орыны бар, ешкімде біреудің қалауына сәйкес болуға міндетті емес, адамды барлық болмысымен қабылдау және сыйлай білу);
- өзінің сүйікті ісімен кәсіби тұрғыда айналысу, сол іске бағдарлану;
- әлеуметтік ортадан тәуелсіз болу, өзіндік дербес пікірінің болуы;
- басқа адамдарды түсуге қабілетті, адамдарға деген кеңпейілділік;
- тәжірибесімен бөлісу, объективті баға бере білу;
- жақсылық пен жамандықтың мақсаты мен тәсілдерін ажырата білу (мақсатқа жетуде кез келген тәсіл тиімді бола бермейді);
- жүріс-тұрыстың шынайы болуы;
- әзілге бейім болу;
- өзін дамыту, қабілеті мен потенциалды мүмкіндіктерін ашып, шығармашылық жұмыста, махаббатта, өмірде өзін-өзі өзектендіру;
- жаңа мәселелерді шешуге дайын болу, өз тәжірибесіндегі міндеттер мен қиындықтарды саналы сезіне білу, өз қабілеттерінің мүмкіндігін білу [2].

Қазіргі білім саласындағы жаңа формация педагогтеріне қойылатын талаптар мен құзыреттілік моделі жасалуда. Педагогке қойылған талаптарға сәйкес болу үшін педагогтың өзімен жұмыс жасауына тура келеді. Алдымен бұл өзгерістер адамның ойлау стилін өзгертуден бастауды қажет етеді.

«Мен қандаймын?» және «Қандай болуым керек?» деген сұраққа дәйекті жауап алу үшін білім беру жүйесінде қолданылған гуманизмге қарсы бағыттағы технократизм парадигмасының сипатына тоқталып кетейік.

Технократизм адам іс-әрекетін ұйымдастыруда қаталдық (әміршілдік) формасын көздейді және өз атауында тұрғандай механикалық, техногенді сипатқа ие. Механикалық принципті негізге алған автоматтандырылған жүйе адамға дайын жүріс-тұрыс пен ойлау тәсілін қолдануды талап етеді. Бұл ойлау жүйесіне стереотип болып қалыптасып, оның өмір бойына созылады, өйткені адам оның шектеуінен шыға алмайды, бойындағы әмбебап мүмкіндіктерін жүзеге асыра алмайды. Технократия принципін ұстанушылар барлық жағымды қасиеттерді біріктіретін жүріс-тұрыс моделін аз уақыт ішінде адам бойында қалыптастыруды көздейді, бірақ адамның адам ретіндегі құндылығы, өзіндік рухани байлығы, өзін жетілдіру мәселелері назардан тыс қалады. Технократизм парадигмасы адамға нұсқау беру арқылы көптеген шектеулер қояды, ол қоғамға, әлеуметтік топтарға, тіпті кеңестігі мен шығармашылығы жағынан шектейді. Адамзаттың табиғатпен үйлесімді даму мүмкіндігін шектейтін технократизм идеясын сынға алған кеңес философтары В.Соловьев, П.Флоренский, А.Карсавин, С.Булгаков және Н.Бердяев өз еңбектерінде оның адам ойлауын бір сарынды етіп, толыққанды дамуына шектеу қоятынын ашып көрсетті [3].

«Білім ол — күш» деген ұранды басшылыққа алған технократ-оқытушы дайын білімді оқушы бойына қалыптастыруға тырысады, оқушы тарапынан айтылған сын, ұсынылған жаңа бастама, идея технократия парадигмасында қолдау таппайды, өйткені бұл парадигманың саясаты әміршілдік стильде жүзеге асырылады. Және бұл парадигмада қалыптасқан жолдан ауытқуға немесе қателесуге болмайды, себебі техникаға негізделген идеяда қысқа уақытта сандық мақсатқа жету керек, қатенің себебін анықтап және салдарын жоюға, сапаға мән беруге уақыт мүмкіндік бермейді. Әміршілдік жүйе өз бағдарламасын ұсынатындықтан, адамның рухани дамуына, өмірдің мәнін ұғынып, табиғатпен үйлесімді өмір сүруіне де әсер етеді. Дайын сүрлеумен жүруді көздейтін бұл парадигма үшін адамның діни нанымдары, эстетикалық талғамы, құлықтылық қасиеттері, ата-бабадан келе жатқан салт-дәстүрлері мен мәдениеті маңызды емес, тіпті дінді жоққа шығарып, қалыптасқан ұлттық дәстүрді жойып, өз әмірін орындатқыза алады, сөйтіп, адамды автоматтанған іс-әрекеттің құлына айналдырады. Билік және заң үшін қоластындағылардың бір бағытта жүргені, берілген бұйрықтардың уақытылы орындалғаны, ұсынылған модельге сәйкес болуы өте ыңғайлы. Табиғи үйлесімділіктен, сұлулықтан, рухани байлықтан, діни нанымнан айырылған адамда, әлем туралы, өзі туралы бұрмаланған түсініктің қалыптасуына әкеледі.

Адамзатты қалыптасқан осындай жүйенің құрсауынан азат ету бойынша ғалымдардың ой пікірлері өз ұлтының тарихи даму кезеңдеріне байланысты: мысалы, XVIII ғасырда өмір сүрген неміс философтары И.Гете және Ф.Шиллер технократия жағдайында адам тұтастығын қалпына келтіріп, индивидті тұйықталудан құтқарудың түрлі тәсілдерін қарастырды. Ф.Шиллер «әр адам еркіндікте өмір сүруге құқылы, және оған қол жеткізудің бір жолы — рухани сұлулық», — деп санады [4].

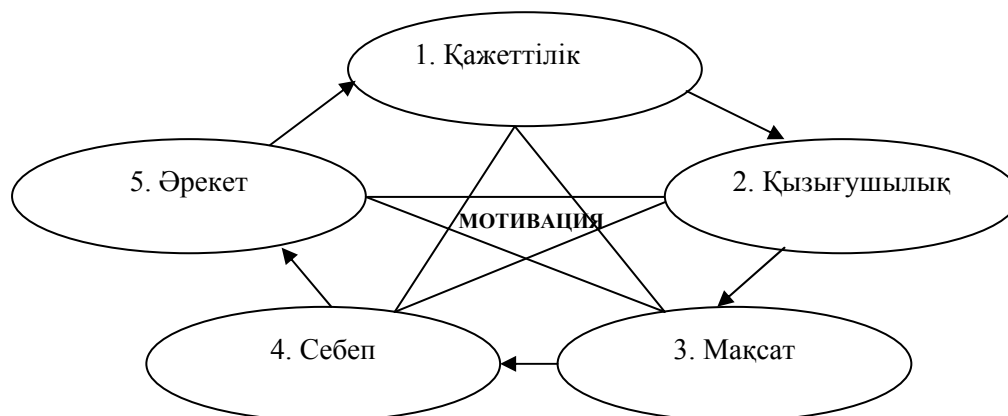
XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген кеңес философтары П.Флоренский, В.Соловьев, Л.Карсавин және Ж.Маритен адам тұтастығын сақтауда әмбебап, кіріктілген тұжырымдама ұсынды. Ол дінге негізделген, әлем тарихындағы барлық құндылықтарды біріктіруге қабілетті «интегралды гуманизм» жүйесі болды.

Қайта өрлеу дәуіріндегі гуманистік ойлар: «гуманизм» терминін (лат. *humanitas* — адамшылық) қолданды, яғни *humanitas* — адамның тәрбиесі және білімі, оның жоғарғы дәрежеге жетуіне мүмкіндік туғызу деген мағынаны білдіреді. Гуманизм қайта өркендеу дәуірінде дін мен феодализм құрсауынан адам баласын босатып, еркіндікке жетелеуді мақсат еткен әлеуметтік қозғалыс. Гуманизм адамзат және барлық басқа болмыс бастауларынан адамзаттың жоғары тұратындығын білдіреді.

Дамушы мемлекет ретінде бізде технократизмді басшылыққа алған саясатты бастан өткердік, демократиялы елде өмір сүріп жатқандықтан, оқытушылардың әміршілдік принципін басшылыққа алуы тәрбиеленушілермен қарым-қатынаста қарама-қайшылық тудырып, қақтығысты жағдайлардың туындауына мүмкіндік береді. Сондықтан гуманистік парадигманы жүзеге асыруға психологиялық тұрғыда дайын болу үшін А.Маслоудың «Гуманистік психология» теориясымен танысып көрелік.

«Гуманистік психология» теориясы психологиялық дені сау, өз дамуының шегіне жететін, өзін өзектендіре алатын үйлесімді тұлғаның қалыптасуын көздейді және оның негізгі ұстанымы әр адамды біріккен, әмбебап, ұымдасқан тұтастық ретінде қарау. Гуманизм теориясы бойынша, «адам тағдырына деген жауапкершілікті өз қолына алып, ұсынылған мүмкіндіктердің арасынан еркін таңдау жасай отырып, өмір бойы өзін жетілдіруге тырысуы қажет» деп түсінген американ психологы А.Маслоу әр адамның толысуына және өзін өзі жетілдіруге деген потенциалды мүмкіндіктері бар деп көрсетеді. Адамның өзін жетілдіруінде мотивация ықпалының басым екенін айтады [5].

Мотивация — адамды әрекет жасауға итермелейтін, оның жүріс-тұрысын басқаратын, бағыттылығы мен белсенділігін анықтайтын және өз қажеттілігін қанағаттандыруға деген қабілеті. «Мотивация» ұғымының толық мазмұны ашылу үшін, оның құрылымдарының сатылап орындалуы шарт (1-сур.).

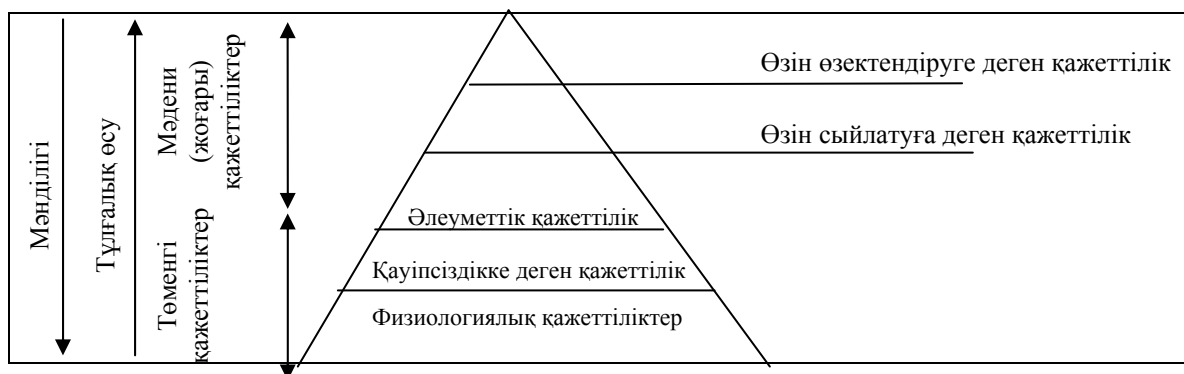
1-сурет. Мотивация құрылымы

Мотивация құрылымының қадам бойынша іске асырылуын оқушының танымдық мотивация бойынша түсіндіретін болсақ, баланың оқуға деген мотивациясын арттыруда, алдымен, оның сабаққа деген қызығушылығын ояту; қызығушылық болған жағдайда баланың саналы түрде оқуға, тануға деген өзіндік қажеттілігі пайда болады; осыдан келіп бала білім алуға байланысты өзіндік мақсатын қояды (мақсатты бала өзі қоюы қажет); ал мотив адамды әрекет жасауға итермелейтін ішкі күші деп түсінсек, бұл жерде баланың оқу мақсатына сәйкес өз әрекетін ұйымдастыруы жатады (үй тапсырмасы, таңертең сабаққа тұру деген әрекеттерді ата-ананың нұсқауымен емес, өздігімен жасауы); әрекет дегеніміз — мақсатқа жету барысында қолданылатын амалдар мен тәсілдер. Осы тізбек ретімен орындалып шыққанда мақсатқа қол жеткізу және қажеттілік пен қызығушылықтың қанағаттандырылуы және баланың оқу мотивациясының қалыптасқандығы туралы айта аламыз. Қорыта айтқанда, жаңа формация педагогы үшін гуманизм принципіне сәйкес мақсат қойып, соған қол жеткізуде ішкі мотивінің болуы өте маңызды.

Адам қажеттілігі иерархиялық сипатқа ие болғандықтан, төменгі қажеттіліктер қанағаттандырылмайынша, жоғары қажеттіліктерді өтеуге деген мотивациялардың мәні маңызды бола бермейді. Себебі төменгі қажеттіліктер қанағаттандырылған жағдайда өз маңыздылықтарын жояды да жоғары қажеттіліктерді қанағаттандыруға деген мотивация пайда болады. Өмірдің мәнін түсінуге тырысу арқылы адам өз қабілеттері мен мүмкіндіктерін пайдалана отырып өзін дамытуға талпынып, тұлға дамуының жоғарғы кезеңі — өзін жүзеге асыру кезеңіне өтеді.

Тұлғаның жоғарғы қажеттілігі болып табылатын өзін-өзі өзектендіруге деген қажеттілігі, яғни адам өз табиғатынан кім бола алады сол салада өзін өзектендіруі, өзінің потенциалды мүмкіндіктерінің жоғарғы шыңына жетуі. Қандай мамандық саласы болмасын адамның өзін өзектендіруіне негіз бола алады, сол кәсіпті терең игеріп, сапалы орындау арқылы да жоғары қажеттіліктерін қанағаттандыруға болады. Кейде адамдар өз әлеуметін түсінбей, оны жетілдіруді маңызды деп ойлай бермейді, себебі өз мүмкіндігі мен қабілеттеріне күмәнданады, ал өзін-өзі өзектендіру тәуекелге бел байлаумен, сыртқы күшке қарсы күресумен байланысты болғандықтан, қауіпсіздікке деген қажеттілікті қанағаттандыруды қолайлы санайды. А.Маслоудың қажеттіліктер пирамидасы бойынша бойымыздағы психологиялық түйінді анықтап, сонымен жұмыс жасау арқылы дамудың келесі кезеңіне өтеміз.

Ал мақсат қоюға негіз болатын қажеттілік мәселесі де А.Маслоу теориясынан тыс қалмаған, ол қажеттіліктер иерархиясын (пирамидасын) төмендегідей көрсеткен (2-сур.).

2-сурет. Қажеттіліктер иерархиясы (А.Маслоу)

Егер бұл суретті талдайтын болсақ, адамға табиғатынан берілген физиологиялық қажеттілік (тамақтану, тыныс алу, ұйықтау, сексуалды қажеттіліктер) базалық қажеттілік ретінде бірінші кезеңге алынады. Екінші кезеңге қорғануға деген қажеттілік (материалдық, тұрмыстық қажеттіліктер, денсаулығын сақтау, өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету). Төменгі қажеттіліктер қанағаттандырылған жағдайда үшінші кезеңге әлеуметтік қажеттіліктер (қарым-қатынасқа түсу арқылы отбасына, досқа, махаббатқа деген қажеттіліктер) келеді. Төртінші кезеңге өзін сыйлатуға деген, өз ортасында белгілі бір беделге ие болуға деген қажеттіліктерді жатқызады. Бесінші кезеңге, әрі қажеттіліктердің ең биік шыңы — адамның өзін жүзеге асыруға, өзін өзектендіруге деген қажеттіліктерін жатқызады [6].

А.Маслоу зерттеулері бойынша өзін өзектендірген адамдар саны өте аз болып келеді екен, оның себебін төмендегідей көрсетеді:

- төменгі және жоғарғы мотивацияны қанағаттандыруға кедергі келтіретін әлеуметтік жағдайдың әсері;
- өз мүмкіндіктерін бағаламау, өз қабілетіне күмәндану, сәттілікке деген қорқыныш адамның өзін жетілдіруіне кедергі келтіреді;
- қауіпсіздікке деген қажеттіліктің жоғары болуы адамның өзгеруіне, өсуіне, жетілуіне кедергі келтіреді, өйткені оның салдары тәуекелге, қателесуге, қобалжуға әкелуі мүмкін [5; 72].

Жалпы жоғарғы қажеттіліктердің қанағаттандырылмауын адам аңғармауы мүмкін және оны жүзеге асыруға деген ниеті де саналы бола бермейді, дегенмен, адамның өсуіне кедергі келтіріп, психологиялық денсаулығына әсер етуі мүмкін (апатия, депрессия; адамдарды, өмірді жақсы көрмеу; бүгінгі күнмен өмір сүру; әлемде болып жатқандарға, жаңа ақпараттарға қызығушылық танытпау; өшпенділік, жек көру, эгоизм; бір нәрсеге қол жеткізуге тырыспау; өмірдің мәнін жоғалту; нашақорлыққа, ішімдікке әуестену).

А.Маслоу өзін өзектендірудің бірнеше жолдарын төмендегідей көрсетеді:

- өзімізде және бізді қоршаған ортада болып жатқандарды саналы түрде аңғара білу;
- түрлі мәселелерді шешкенде белгілі таныс шешімдерден гөрі, жаңа жолдарды қарастыруға тырысу;
- жағдаятқа деген өзіндік қатынасын қалыптастыру, шешім қабылдауда өзгелердің пікірі мен көзқарасынан тәуелсіз болу;
- шыншылдық және жауапкершілікті өз қолына алу;
- өз инстинкті мен пікіріне сеніп, соған сәйкес әрекет ету (кәсіп таңдауда, өмірлік жар таңдауда, тамақтану режимі және т.б.);
- өз қабілеттерін өзіне ұнайтын іс-әрекет түріне бағыттау арқылы дамыту;
- өзін өзектендірудегі өтпелі кезең — адам жан тәнімен берілген жағдайда тұтас әлеммен үйлесімде болғанда, ойы айқын және нақты болады, әлемге деген көзқарасы өзгеріп, өзі содан шабыт алады;

- өзін өзектендірудегі келесі қадам — өзіндегі «психологиялық қорғаныстарды» анықтау (проекция, рационализация, ойдан шығарып тастау, идентификация және т.б.) және оны бұзу;
- өзін өзектендіру қажеттіліктерін қанағаттандыру, өмірдің мәнін түсіну және өзін жетілдірудегі өзінің мәнін жүзеге асыру [7].

А.Маслоу бойынша, адамда бұл қажеттіліктер кезеңмен орындалуы қажет. Мысалы, төменгі қажеттіліктер қанағаттандырылса, адамның тамағы тоқ, отбасы бар, материалдық қамтамасыз етілген болса да бұл толық бақытқа қол жеткізуге мүмкіндік бермейді.

Төменгі қажеттіліктерді адам алдымен маңызын түсініп айтарлықтай қанағаттандырған жағдайда жоғары қажеттіліктерді өтеу үшін жүріс-тұрысында мотивация пайда болады. Сонымен физиологиялық қажеттіліктер қанағаттандырылғанда қауіпсіздікке деген қажеттіліктер туындайды. Осылайша төменгі қажеттіліктерді қанағаттандыру негізінде қарым-қатынасқа деген, мамандықты игеруге, өзінің шағын ортасына деген қажеттіліктер пайда болады. А.Маслоу адамдардың өз идеалына қол жеткізу үшін өмірлік қажеттіліктерін құрбан етуге баратындықтарында жоққа шығармайды (аштық жариялау, өз өмірін қию), ал кейбір адамдарда махаббатқа, отбасына деген қажеттіліктен гөрі, карьера жасау қажеттіліктерін жүзеге асыруы мүмкін. А.Маслоу бойынша, адам орта есеппен физиологиялық қажеттілігін 85 %, қауіпсіздікке деген қажеттілігін 50 %, өзін сыйлатуға деген қажеттілігін 40 %, ал өзін өзектендіруге деген қажеттілігін 10 % қанағаттандырады деп болжайды [7].

Сонымен аталған парадигмаларды салыстыра отырып өз іс-әрекетімізде қандай басымдықты ұстанып жүргенімізді саралауға болады. Яғни гуманистік парадигманы басшылыққа алуда педагог өз бойына ізгілікті қасиеттерді қалыптастыра отырып, оқушылардың толыққанды, үйлесімді дамуына жағдай жасайды.

Бүгінгі күннің негізгі міндеті — білім беру жүйесін дамыту парадигмасының «баршаға білім беруден — таңдау бойынша білім беруге» ауысуы болып табылады. Ол Қазақстан Республикасы жариялаған білім беру басымдығында, «Жалпыға білім беру» моделінен «әр адамға білім беру» моделіне көшуге негізделген.

Ұстаз шәкіртінің білім алуға деген құштарлығын тудыра алмаса, оның ынтасы, пәнге қызығушылығы қалыптаспайды. Білім беруде оқушы өзі ізденіп жаңа тақырыпты өз бетінше оқып, түсініп, сыныптастарымен ой бөліссе, өз білгенін көпшілікке жүйелі түрде жеткізе алса, онда ұстаз нәтижеге қол жеткізгені. Оқушының білім алуға, ізденуге деген жауапкершілігі артқан сайын мұғалімнің міндеті мүлде өзгеріп, ол шәкіртімен пікірлесетін, олардың білгенін саралап, қиналған тұстарына кеңес беретін бағыт берушіге айналуы керек. Жаңаша білім беруде педагог өз бойында ізгілік принциптерін меңгерумен қатар, шығармашылықпен жұмыс істеп, жаңалыққа ұмтылып, оқытудың жаңа технологияларын шебер меңгергенде ғана білімі мен білігі жоғары маман бола алады. Педагог әр сабағын мақсат көздеп, проблемалық ситуациялар бере отырып, оқушының ойлануына, шығармашылық қабілетінің шыңдалуына жағдай жасайды. Таңдаған мамандық саласында жоғары жетістіктерге қол жеткізіп, заман талабына сай бейімделе білу адамнан икемділікті де талап етеді. Ал өзгерістерге тез бейімделу үшін ойлаудың шаблонды түрінен гөрі икемді болуы қажет.

Кәсіби шеберліктің жоғарғы шегі — шығармашылық жұмыс. Анықтамасына тоқталсақ, шығармашылық — бұл теорияны практикамен шебер ұштастыру, оқу-тәрбие проблемаларын жоғары біліктілікпен шешу, белгілі бір бақылау, зерттеу жүргізу. А.Маслоудың гуманистік психология теориясы бойынша өзін сыйлата білу және өзін өзектендіре білуге деген жоғары қажеттіліктерді қанағаттандырумен сәйкес келеді. Шығармашылық іс-әрекетке қойылатын талаптар:

- мақсат көздеу, оған жетуде белгілі бір тақырыппен айналысу;
- оқытудың, тәрбиелеудің және дамытудың технологияларын, әдіс-тәсілдерін кеңінен оқып үйрену, меңгеру;
- ғылыми ойларды, озық педагогикалық іс-тәжірибелерді, білім беру технологияларын, әдіс-тәсілдерді мектеп практикасына, оқу-тәрбие үрдісіне кеңінен енгізуде белгілі бір зерттеуден (эксперимент) өткізу;
- кезіккен проблемаларды шешуде білім, білік, дағдыны жүзеге асыру;
- жүргізілетін жұмыстардың нәтижесін талдап, мониторинг жүргізу;
- алынған қорытындыны баспаға шығару, тәжірибе тарату.

Білім сапасы білім, іскерлік, дағды негіздерінен тұрады: берілетін теориялық білімнің оқушы мүмкіндігі мен жас ерекшелігіне сәйкес жүйелі болуы, оқушының алған білімді практикада қолдану арқылы оны дағдыға айналдыруы. Сапалы білім осы үш негізді педагогикалық ұжымдағы әрбір

мұғалім қамтамасыз еткен жағдайда жүзеге асады. Ол үшін оқушының танымдық мотивациясына назар аударып, білімге деген қызығушылығымен, қажеттілігін қалыптастыру ең маңызды бастама болып табылады. Берілген білімді оқушы өз әрекетінде диагностикалап, өзін-өзі бағалап, өз іс-әрекетін мақсатқа сәйкес жоспарлап жүзеге асыру арқылы кемшіліктері мен оқшылықтарын анықтап дер кезінде түзетулер енгізсе, тиімді нәтижеге қол жеткізе алады. Нәтижеге бағыттала жұмыс жасауда ізгілікті педагог жұмысын жүйелі ұйымдастыру үшін білім беру саясатының мақсатына сәйкес, мектеп мақсатын ескере отырып, өз пәнінің мақсатын қояды. Себебі оқушылардың білім, білік және дағды деңгейі, пәндердің оқытылу жағдайы үнемі бақылауда болып, оқушы біліміне кешенді диагностика жүргізіп, алынған нәтижелерге үнемі талдау жасалған жағдайда педагогтың өз іс-әрекетіне деген жауапкершілігі артады. Оқыту үрдісінде алынған нәтиже бастапқыдағы мақсатқа сәйкес келсе, яғни, білімнің сапасы үнемі бағаланып, алынған нәтиже мен күтілген нәтиже өлшеніп отыратын мониторинг жүргізіліп отырса, оқушы бойында қалыптасып жатқан білім, білік, дағдының көзделген мақсатқа сай болуы немесе ауытқуын көре аламыз. Мониторинг қорытындысы арқылы педагогте, оқушы да өз әрекеттеріндегі кемшіліктер түзеліп, айырымдар анықталады. Осы әрекеттер үнемі жүргізілген жағдайда педагогтар мен оқушылардың танымдық мотивациясы артады және нәтижеге бағытталған іс-әрекет жүзеге асады.

Білім берудегі гуманистік парадигманы жүзеге асырудың психологиялық аспектілерін ескере отырып ізгілікті қасиеттерді бойына сіңірген педагогикалық ұжым, білім беру мекемесінде гуманистік орта құру арқылы өзін және өзгені сыйлап, құрметтей алатын, ойын еркін жеткізе алатын, стандарттан тыс ойлауға қабілетті, өзімен және қоршаған ортамен үйлесімді өмір сүретін, толыққанды тұлғаның тәрбиеленуіне ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. — 2007. — 27 шілде. — № 319. // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: www.zakon.kz
- 2 Бердяев Н.А. Смысл истории. — 3-е изд. — М.: Мысль, 2000. — С. 45.
- 3 Гуревич П.С. Новая технократическая волна на Западе. — 3-е изд. — М.: Прогресс, 1999. — С. 109.
- 4 Суркова Л.В. Технократизм: социокультурный феномен. — 2-е изд. — М.: Изд-во МГОУ, 1992. — С. 15.
- 5 Мэмфорд Л. Миф машины // Вестн. Москов. гос. ун-та. — 2001. — Т. 7. — № 1.
- 6 [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://ru.wikipedia.org/wiki> (дата обращения 12.11.2008).
- 7 [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://pro-psichology.ru/sovremennye-psichologicheskie-teorii> (дата обращения 12.11.2008).

М.М.Тусупова

Психологические аспекты реализации образовательной гуманистической парадигмы

В статье рассмотрены психологические аспекты реализации гуманистической парадигмы, которая указана в Законе РК «Об образовании». Даны сравнительные характеристики гуманистическим и технократическим парадигмам, применяемым в сфере образования. Раскрыты психологические особенности формирования субъект-субъектных отношений педагога и учащегося в учебном процессе, который является актуальной проблемой, стоящей перед педагогической наукой. Указана взаимосвязь образовательной гуманистической парадигмы с теорией А.Маслоу «Гуманистическая психология» — главным принципом, лежащим в основе организации мотивации человека. Отмечено, что чем выше человек может подняться в этой иерархии, тем большую индивидуальность, человеческие качества и психическое здоровье он продемонстрирует.

М.М.Тусупова

Psychological aspects of realization of educational humanistic paradigm

The psychological aspects of realization of humanistic paradigm are examined in the article, that is indicated in Law «On education» of RK, given comparative descriptions to the humanistic and technocracy paradigms applied in the field of education. The psychological features of forming of subject- subject relations of teacher are exposed and student in an educational process, which is by the issue of the day, standing before pedagogical science. And also are educational relationship with the theory of humanistic paradigm A.Maslow «Humanistic Psychology», which is the main principle underlying the organization of human motivation, and the higher a person can rise in the hierarchy, the more individuality, human qualities and mental health it will demonstrate.

References

- 1 Republic Kazakhstan «On education» Law, 319, 2007, July, 27 // [ER]. Access mode: [www. zakon.kz](http://www.zakon.kz)
- 2 Berdyayev N.A. *Sense of history. It is a 3th publ.*, Moscow, 2000, p. 45.
- 3 Gurevich P.S. *The New technocracy wave in the west*, Moscow: Progress, 1999, p. 104.
- 4 Surcova L.V. *Technocracy the sociocultural phenomenon*, Mosco: Publ. MGOU, 1992, p. 15.
- 5 Memford JI. *Announcer MGU*, 2001, 7, 1.
- 6 [ER]. Access mode: <http://ru.wikipedia.org/wiki>, p. 18.
- 7 [ER]. Access mode: <http://pro-psixology.ru/sovremennye-psixologicheskie-teorii>

УДК 94 (574): 316.422 «1920/1936» (043)

М.М.Козыбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана (E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru)

Влияние голода 1921–1922 годов на повседневную жизнь городского населения Северного Казахстана

В статье изучена проблема влияния голода начала 1920-х гг. на повседневную жизнь городов Северного Казахстана. Данный регион выбран не случайно, так как именно здесь наблюдались большие потери населения вследствие неурожайных лет и во время гражданской войны. Показано, что города региона активно участвовали в организации помощи голодающим, занимались сбором необходимых средств на ликвидацию последствий голода. Автором дан развернутый анализ архивных материалов и материалов периодической печати, рассказывающих о мероприятиях в городах и уездных центрах, направленных на борьбу с голодом, а также о благотворительных акциях.

Ключевые слова: повседневная жизнь, город, Северный Казахстан, продразверстка, голод 1921–1922 гг., джут, беженцы, комитет помощи голодающим, благотворительность.

Повсеместно в науке считалось, что голоду начала 1920-х гг. подверглось в основном сельское население. Безусловно, село понесло большие потери, но город активно участвовал в организации помощи голодающим, занимался сбором необходимых средств на ликвидацию последствий голода. В этом контексте актуальным для изучения остается вопрос влияния голода начала 1920-х гг. на повседневную жизнь городского населения Северного Казахстана, где голод приобрел большие масштабы. Северный Казахстан являлся крупным аграрным регионом, сильно пострадавшим в годы становления советской власти, а также в период голода начала 1920-х гг., что отразилось на социальном и демографическом облике крупных городов региона: Акмолинске, Кустанае, Кокчетаве, Петропавловске, Павлодаре и др. При подготовке статьи были использованы материалы архивов этих городов, работы ученых-историков Ж.Касымбаева, Г.А.Алпысбаевой [1, 2], Я.К.Духина, И.К.Тернового, С.В.Самаркина [3; 4], а также демографов А.Н.Алексеевко [5], М.П.Малышевой [6] и других. Большую источниковую ценность при изучении данной темы представляли архивные материалы и периодическая печать тех лет, освещавшая на своих страницах кампании по помощи голодающим.

Как известно, летом 1921 г. значительную часть Казахстана поразила засуха, которой предшествовал сильный джут. Он привел к гибели до 80 % скота. В ноябре 1921 г. число голодающих составило 1 млн 508 тыс. человек — 1/3 населения республики; к марту 1922 г. это число увеличилось и достигло более 2 млн 300 тыс. человек. Например, в Западном Казахстане к июню 1922 г. численность голодающих и больных составляла около 82 % от общей численности населения. Декретом ВЦИК летом 1921 г. в число голодающих районов были включены Уральская, Оренбургская, Актюбинская, Бокеевская, Кустанайская губернии. От голода 1921–1922 гг. в Казахстане погибли около 1 млн человек [5; 52].

В северо-западных районах Казахстана голод стал возможным не только в результате стихийного бедствия, но и из-за изъятия продотрядами сельскохозяйственных излишков. В отчете Кустанайского уисполкома отмечалось, что «настроение населения уезда, в особенности за последнее время, резко изменилось в худшую сторону на почве разверстки» [7; 14]. Власти действовали весьма жестоко. «Всех, кто будет мешать в работе по выполнению продразверстки, будем беспощадно устранять с пути» [8], — сообщалось на газетных страницах. В опубликованном в кустанайской газете «Красная

степь» в письме ЦК РКП (б), адресованном в 1920 г. всем губернским комитетам партии, разъяснялось: «Разверстка, данная на волость, уже является сама по себе определением излишков» [9; 1920, № 4]. То есть разверстка указывала на количество продукции, которую следовало изъять у крестьянина. Нередко хлеб забирали у бедняка. Так, в урожайных Семипалатинской и Акмолинской губерниях продотрядами было изъято до 80 % всех излишков, было собрано по продналогу более 4 млн пудов хлеба и 24,5 тыс. пудов масла. Изъятые же продукты — зерно, масло, мясо — отправлялись в пролетарские центры страны — Москву, Петроград, Самару, Казань, Саратов.

Особенно ярко обрисована ситуация в Кустанае, так как здесь, благодаря скученности населения, все проявления голода не ускользают от внимания. Год от года число голодающих увеличивалось. Наиболее сильно голод отразился на переселенцах — беженцах гражданской войны. О размерах голода свидетельствуют такие цифры: на ноябрь 1921 г. всего по району голодающих было 192340, из них по городу — 7436. С каждым следующим месяцем количество голодающих увеличилось на 25 %.

Вымирали целые семьи. Было зарегистрировано пять случаев людоедства и трупоедства. Если в начале 1921 г. основным видом преступлений был угон скота, то уже в марте — убийство людей с целью завладения продуктами. Так, было вырезано все семейство из четырех человек гражданина Паляева, жившего в семи верстах от г. Кустаная, с целью изъятия продуктов питания и одежды [10].

«Известия губкома» в г. Кустанае от ноября 1922 г. в статье «Борьба с голодом» называют главные причины голода: «1) Империалистическая и гражданская войны, когда была оторвана главная рабочая сила, как сельского, так и фабрично-заводского элемента, а с оторванностью ее ежегодное сокращение посевов, разорение сельского хозяйства и закрытие фабрично-заводских предприятий. 2) Засуха прошлых двух лет и сокращение посева до 50 %, постигший урожай, а также массовое появление вредителей сельского хозяйства, уничтоживших во многих случаях посевы» [11; 1922, № 13].

Началось неорганизованное массовое переселение голодающих из других регионов страны, особенно из Поволжья. Беженцы, не имея никакой вразумительной информации, надеялись в кустанайских степях найти спасение, но многие обрели здесь вечный покой. В одной из статей кустанайской газеты «Степь» говорилось: «Теперешнее голодное переселение из поволжских губерний — это, по общему мнению, безумие... Возможно, что сотни, а может быть, и тысячи из менее потерявших голову и просившихся куда попало, спасутся, но большая часть из них, несомненно, погибнет к тому времени, когда на место их вывоза уже придет необходимая помощь» [12; 1921, № 5].

Целые караваны переселяющихся крестьян, первоначально из голодающих губерний России, а затем и местных, ясно указывали, насколько сильно повлиял голод на население. «Красная степь» от 16 июня 1923 г. сообщала: «1921 год, год неурожая взбудоражил кустанайских хлеборобов. Зажиточные и за ними... и бедные начали собираться в погоню за урожаем на Украину» [9; 1923, № 61].

Усиливалось самовольное расселение, с которым государство вело решительную борьбу, о чем сообщалось в том же издании в заметке «К сведению переселенцев»: «Ввиду массовых ходатайств о переселении крестьянского населения в Поволжье и другие местности СССР, Наркомзем объявляет..., что в настоящее время ни в Поволжье, ни в какие-либо местности переселение не открыто и никакого зачисления не производится» [9; 1923, № 48]. Но это не повлияло на самовольные переселения. По этому поводу «Известия Кустанайского губернского комитета» от 25 сентября 1922 г. писали, что на 1922 г. «убыль населения по сравнению 1920 годом выражается в 29 %, из них умерших 9 %, остальные 20 % относятся за счет выехавших из пределов губернии...» [11; 1922, № 26].

Газета «Степь» писала, что «в 1921 году Декретом ВЦИК продовольственный налог с губернии для общегосударственных потребностей был снят» [12; 1922, № 34]. Работа советских органов проводилась в эти дни под лозунгом «Все на борьбу с голодом». Вслед за созданием в августе 1921 г. губернской чрезвычайной комиссии помощи голодающим (Губкомпомгол) были организованы районные, волостные, сельские, аульные комиссии помощи голодающим и волостные комитеты взаимопомощи. На 15 декабря 1921 г. действовали 8 районных, 75 волостных и 363 сельские и аульные комиссии.

Местная периодика отмечала и тот факт, что особенно в связи с коренными изменениями в хозяйстве, сокращением количества скота от голода пострадало казахское население. Так, периодическое издание «Бюллетень 3 Кустанайского съезда Советов» (№ 2 от 4 сентября 1920 г.), публикуя прения по докладу председателя губисполкома т. Тараненко, приводит смелые замечания казахского делегата Байканова, отметившего, что «принцип снабжения семенами не был соблюден», и бедняки (Федоровский район), приехавшие в Кустанай на коровах, уехали ни с чем [13; 1920, № 2].

В течение двух-трех месяцев население оказалось в небывалом бедственном положении. За неимением хлеба многие обращаются к всевозможным суррогатам. По свидетельствам местных газет, «съедается не только самый скот, но и его шкуры. Начинают питаться кошками, собаками, падалью и костями павших животных». Помощь могла быть оказана лишь самая незначительная. Детские дома, больницы, дома собеса в большинстве случаев почти совсем не получали хлеба, обитатели их пухли и в конце концов умирали медленной смертью. Открытые столовые и питательные пункты работали с большими перебоями из-за недостатка хлеба и других продуктов. Несмотря на все усилия, оказываемая помощь далеко отставала от действительной потребности в ней. Смертность достигла небывалых размеров [14].

«Красная степь» писала: «Голодает переселенческий элемент — все эти беженцы гражданской и империалистической войн, голодают почти все активные работники, голодают и вымирают пролетарские группы населения. В январе 1922 г. было 12 голодных смертей, в феврале — 500, в марте — 1500. Вымирают целые семьи. Установлено пять случаев людоедства и трупоедства. С весной на кладбищах выступило из земли большое количество гробов с трупами, похороненными зимой на недостаточную глубину. Ежедневно происходят жаркие собачьи схватки из-за человеческого мяса» [9; 1922, № 67].

По признанию властей, как сообщали местные печатные издания, даже губернская комиссия помощи голодающим (Помгол) была создана только 30 августа 1921 г., хотя мы помним, что «голод ясно обозначился» уже в июле. «Наступившая в это время осенняя распутица, изношенный транспорт с полуголодным скотом не позволили быстро создать комиссии на местах», — признавали в Помголе, представители которого в волостях появились лишь в ноябре. Вот что говорилось об оказании помощи голодающему населению в одной из кустанайских газет: «... учитывая то, что губерния собственными средствами с голодом справиться не в состоянии, Губпомголод с первых же дней стал стучаться во все, какие только можно, двери, требуя немедленной помощи. Но не всегда на стук сразу отворяют, не всегда просимое сразу и дается. Долгое время местные органы Помгола были предоставлены исключительно самим себе...» [12; 1921, № 12].

Вышестоящие власти пытались «привязать» голодающую и погибающую Кустанайскую губернию к более благополучным уездам Акмолинской области — Кокчетавскому и Атбасарскому. Но от шефов, по сообщению «Степи», удалось получить лишь 1800 пудов зерна, которые отправили в Тургай. Лишь к лету 1922 г. пришло 18 вагонов проса и пшеницы из Семипалатинской области. Как констатировал Помгол, «помощь привязанных губерний была настолько незначительна, что едва оправдывала те расходы, которые производились на получение этой помощи» [12; 1921, № 43].

В борьбе с голодом Советская Россия нуждалась в помощи извне, и она это начала признавать. Газета «Степь» за 4 июля 1922 г. пишет: «Голод и вызываемые им ужасные последствия, доходившие на наших глазах до людоедства, нашли отклик сочувствия во многих цивилизованных странах Запада». В заметке сообщалось о деятельности благотворительных организаций, целью которых было «накормить голодающего, не дать ему умереть голодной смертью и поддержать его существование до нового урожая. ... — дать рабочему в руки орудия производства, помочь восстановлению разрушенного хозяйства всей РСФСР» [12; 1922, № 65]. Так, например, свою работу развернула Международная организация помощи голодающим России. В основу ее деятельности положен следующий принцип: «аренда разрушенных фабрик и заводов, снабжение их за свой счет орудиями производства и машинами, нанимать на эти фабрики голодающих рабочих и крестьян и таким образом, с одной стороны, накормить голодающих людей, с другой — помочь поднятию нашей промышленности — в Москве, Уфе, Челябинске». Кроме того, газета в заметке «Дар рабочим от рабочих Америки» сообщала об «Обществе друзей России в Америке», которое собиралось «совершить сельскохозяйственную экспедицию в Москву в составе 21 трактора с необходимыми запчастями, арендовать около 25 тыс. земли Поволжья и обязалось произвести запашку и обсеменение за свой счет, применить жатвенные машины и произвести сбор урожая. Весь урожай без всякой оплаты, совершенно безвозмездно экспедиция передает Советской России». Конечно, многие идеи выглядели фантастично, но в периодической печати все же можно найти информацию о реальной деятельности «АРА» — американской благотворительной организации, занимающейся доставкой продуктов в голодные районы губерний, вплоть до 1923 г.

Помощь голодающим, хотя и оказывалась, но была явно недостаточной. Об этом свидетельствует материал заметки «Помощь голодающим» в газете «Степная заря» от 24 октября 1922 г., где говорится: «У райпомгола оставалось 10 голов скота, который роздан семьям красноармейцев и бедней-

шим крестьянам и киргизам. Третья часть киргизского населения Адамовского района голодает и будет голодать, так как оно не имело посевов и не имеет скота. Положение тяжелое» [15]. Одним из способов оказания помощи голодающему населению было переселение его в более благополучные местности. Несмотря, однако же, на все старания Губпомголода, сделать это почти не удалось. Тысячи голодающих из других губерний (по неполным сведениям — 7500) остались в Кустанае, селах и аулах губернии. Губэваком отправил 867 беженцев, губоно эвакуировало 1835 детей из детских домов.

Редакции газет и сами активно вели сборы средств в помощь голодающему населению. Так, редактор Берковский сообщал, что в контору кустанайской газеты «Степь» «поступило для голодающих от беспартийных киргиз Кенаральской волости Кустанайской губернии: 4 золотых кольца, 2 серебряных, денег серебром на 4 р. 10 коп., от т. Щерба — 1 георгиевский крест 4 степени и серебряную медаль 4 степени» [12; 1922, № 62]. Властью использовались и другие источники дохода: национализированное имущество и средства церквей и «кулаков» и т.д.

Какие же выводы делали власти из создавшегося тяжелого положения? В одной из газет опубликован официальный взгляд властей на эти события: «Голод оказал большое влияние на всю жизнь нашей губернии. Произошло много изменений. И все эти изменения в различных сторонах хозяйственной жизни — отрицательного характера... Положительная сторона здесь — толчок, который получило сознание масс. Весьма многие яснее стали разбираться в причинах голода, стали понимать, что он не от Бога, а от самого населения, не умевшего обращаться с землей и приведшего ее к полному истощению» [9; 1923, № 23]. Мягко говоря, сомнительный вывод, перекладывающий вину за случившееся на его жертвы.

В Постановлении ЦК РКП (б) за подписью В.Молотова и А.Бубнова, опубликованном в «Бюллетене Кустанайского комитета РКП (б)» за 25 ноября 1922 г. говорится, что «борьба с голодом превращается в борьбу с последствиями голода», а следовательно, «лозунгами являются теперь: борьба за крестьянскую лошадь, за плуг, за семена, борьба с детской беспризорностью, с проституцией, безработицей...». Возможно, и от не зависящих от «системы» обстоятельств лозунги долгое время оставались таковыми: даже к 1923 г., по сообщениям кустанайской газеты «Красная степь», «последствия голода еще не изжиты: голодная масса, а также крестьяне, прибывшие с Украины, по-прежнему эксплуатируют бедное киргизское население» [13; 1922, № 65].

В отчете губкома «О хозяйственном положении губернии», опубликованном в «Известиях губкома» в ноябре 1922 г., говорилось; «В хозяйственном отношении наша губерния продолжает чувствовать напор всех последствий предыдущего неурожая и голода. Население губернии сократилось по сравнению с 1920 годом на 29 процентов. Площадь пашни по сравнению с 1919 годом сократилась на 69–72 процента. Количество хозяйств сократилось на 26 процентов. Убыль скота: лошадей — 73 процента, рабочего скота: волов и верблюдов — 58 процентов, коров — 50 процентов, молодняка — 69 процентов и овец — 65 процентов. Это бедствие, — делал выводы губком, — обессиливает нас на долгие годы» [11; 1922, № 139].

Последствия голода были продолжительными. По материалам Государственного архива города Астаны, Акмолинская уездная комиссия по оказанию помощи голодающим г. Акмолинска осуществляла свою работу в 1924 г. и рассматривала дела о помощи голодающим, прибывшим уже из южных регионов (Карагандинской, Нуринской, Захаровской, Асан-Кайгинской, Сарыаркинской, Сарысуйской, Кургальдинской волостей). По данным комиссии, «число голодающих доходит до 12 тысяч..., голодающие переселенцы толпой приходят... и просят помощи, ...из своего региона пробираются в город» [16; л.1]. По результатам заседания комиссии 1 апреля 1924 г. было принято решение «предложить Общему отделу и Станичному сельсовету срочно приступить к обследованию голодающих в городе и выдать документы, по которым они получают продукты, «организовать подкомиссию при Укомиссии из трех человек представителей от Уздрава, Упрофсовета и Горсовета, под председательством представителя горсовета, которые должны будут определять факт голодовки того или иного обращающегося и выдавать таковым документы, по которым и производить выдачу пособий,...голодающих уезда прикрепить к их родственникам и баям». [16].

Жители городов приняли активное участие в судьбе голодающих. Так, 17 мая 1924 г. на общем собрании граждан-мусульман города Акмолинска было предложено взять группу голодающих и распределить таковых по зажиточным гражданам города, определив «на свое иждивение как трудоспособных, так и нетрудоспособных (стариков, детей)». Комиссия отметила, что «безусловно, трудоспособные, находясь у того или иного гражданина на прокормлении, будут по своим силам выполнять

разные мелкие работы». Также горожанами было принято решение «провести через профорганизацию собрание служащих и рабочих с тем, чтобы таковые производили ежемесячно отчисления в пользу голодающих на заработки, а так равно провести собрания между обывателей города и торговцев с призывом помочь голодающим» [17].

Таким образом, изучив влияние голода на повседневную жизнь городов Северного Казахстана, в частности, на примере городов Кустаная и Акмолинска, мы видим, что нет жестких границ между деревней и городом. Бедствием был охвачен весь регион. Все силы жители бросали на борьбу с голодом, активно участвовали в работе комитетов помощи голодающим, в сборе благотворительных средств, давали приют голодающим старикам и детям.

Список литературы

- 1 *Касымбаев Ж.К.* История Акмолы (XIX – начало XX века) [Текст]: исследования, источники, комментарии / Ж.К.Касымбаев, Н.Ж.Агубаев. — Алматы: Жеті жарғы, 1998. — 174 с.
- 2 *Алтысбаева Г.А.* История города Акмолы (1832–1917 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Алматы, 1997.
- 3 Костанайская область: прошлое и настоящее [Текст]: В 2 ч. / Под ред. И.К.Тернового. — Костанай: Печатный двор, 2001. — Ч. 1. — 401 с.
- 4 Кустанай-Костанай. Очерки истории. С древнейших времен до 1936 года. — Костанай: Костанайполиграфия, 2012. — 608 с.
- 5 *Алексеев А.Н.* Население Казахстана. 1920–1990 гг. — Алматы: Ғылым, 1993. — 126 с.
- 6 *Мальшиева М.П.* Казахи в Сибири в период демографических кризисов (1919–1934 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Алматы, 2002.
- 7 *Черныш П.М.* Очерки истории Костанайской области. — Кустанай: Печатный двор, 1995. — 180 с.
- 8 Повстанец: Газета. — Кустанай. — 1920. — № 2.
- 9 Красная степь: Газета. — Кустанай. — 1920, 1923–1924.
- 10 Государственный архив Костанайской области (ГАКО). — Ф. 24. — Оп. 1. — Д. 112. — Л. 53.
- 11 Известия Кустанайского губернского комитета РКП(б): Газета. — Кустанай, 1921–1924.
- 12 Степь: Газета. — Кустанай, 1921–1922.
- 13 Бюллетень 3 Кустанайского съезда Советов: Газета. — Кустанай, 1921.
- 14 Советское строительство: Газета. — Кустанай. — 1921. — № 45.
- 15 Степная заря: Газета. — Кустанай. — 1922. — № 67.
- 16 Государственный архив города Астаны (ГАА). — Ф. 112. — ОП. 1. — Д. 4. — Л. 2.
- 17 ГАА. — Ф.112. — ОП. 1. — Д. 4. — Л. 4.

М.М.Қозыбаева

1921–1922 жылдардағы ашаршылықтың Солтүстік Қазақстан қала тұрғындарының күнделікті өміріне әсері

Мақала авторы 1920-жылдардың басындағы ашаршылықтың Солтүстік Қазақстан қала тұрғындарының күнделікті өміріне әсерін зерттеген. Бұл аймақтың таңдалуы бекер емес, себебі осы өңірде халық шығынының көп болуы өнімнің шықпауымен және азаматтық соғыстың болуымен тікелей байланысты. Қалалар аштықтан зардап шеккендерге көмек көрсетумен және аштықты жою үшін арнайы қаражат жинады. Мұрағат қорларының құжаттары мен периодикалық баспа материалдарына кеңінен сараптама жасалып, қалалар мен уездік орталықтарда ашаршылықпен күресу үшін ұйымдастырылған іс-шаралар мен қайырымдылық акциялары жайлы баяндалды.

M.M.Kozybayeva

The influence of famine in 1921–1922 yy. on everyday life of the urban population in Northern Kazakhstan

Author in the article studies the issue of influence of famine of the early 1920s on the everyday life of cities in Northern Kazakhstan. The region was chosen by chance, because large population losses observed here due to loss of lean years and during the Civil War. Cities actively participated in the organization of famine relief, were engaged in collecting the necessary funds for the elimination of hunger. Author in a scientific paper gives a detailed analysis of archival materials and periodical materials telling about events in cities and district centers to combat hunger, as well as charities.

References

- 1 Kasyimbayev Zh.K. *History of Akmola (XIX – early XX century) [Text]: research, sources, comments* / Zh.K.Kasyimbayev, N.J.Agubayev, Almaty: Zhety Zhargy, 1998, 174 p.
- 2 Alpysbayeva G.A. *History of the city of Akmola (1832–1917): Author. disser. candidate historic. sciences*, Almaty, 1997.
- 3 *Kostanay: past and Present [Text]: 2 hrs / Ed. I.K.Ternovoi*, Kostanay: Printing House, 2001, 1, 401 p.
- 4 *Kustanay-Kostanay. Essays of history. From ancient times to 1936*, Kostanay: Kostanaypoligrafiya, 2012, 608 p.
- 5 Alekseenko A.N. *The population of Kazakhstan. 1920–1990*, Almaty: Gylym, 1993, p. 126.
- 6 Malysheva M.P. *Kazakhs in Siberia during the demographic crises (1919–1934). Abstract. dis. historic. sciences*, Almaty, 2002.
- 7 Chernysh P.M. *Essays on the History Kostanai region*, Kustanaj: Printing House, 1995, p. 180.
- 8 *Rebel. Newspaper*, Kustanai, 1920, 2.
- 9 *Red steppe. Newspaper*, Kustanai, 1920, 1923–1924.
- 10 *State Archives of Kostanai region (SAKR)*, f. 24, in. 1, f. 112, fol. 53.
- 11 *Proceedings of Kustanai Provincial Committee of the RCP (b). Newspaper*, Kustanai, 1921–1924.
- 12 *Steppe. Newspaper*, Kustanai, 1921–1922.
- 13 *Bulletin 3 Kustanai Congress of Soviets. Newspaper*, Kustanaj, 1921.
- 14 *The Soviet construction. Newspaper*, Kustanai, 1921, 45.
- 15 *Prairie Dawn. Newspaper*, Kustanai, 1922, 67.
- 16 *The State Archives of the city of Astana (SAA)*, f. 112, in. 1, f. 4, fol. 2.
- 17 SAA, f. 112, in. 1, f. 4, fol. 4.

Н.П.Рынкoвая

Университет Российской академии образования, Москва (E-mail: rnat@yandex.ru)

Роль личностного начала в формировании духовно-нравственной культуры современных школьников

В статье рассматривается одна из ключевых и кризисных проблем, стоящих перед каждым родителем, обществом и государством в целом, — духовно-нравственное воспитание детей. Современным педагогам важно учитывать и понимать реальную действительность, в условиях которой происходит развитие человека. Автором определено, что отсутствие духовности, как объединяющего начала общества, которое выражается в виде моральных ценностей и традиций, а также ее ядра — совести — порождает в человеке цинизм, характеризующийся презрительным отношением к культуре общества, к его духовным и нравственным ценностям.

Ключевые слова: духовно-нравственная культура, духовно-нравственное воспитание, культура личности, культура общества, духовные и нравственные ценности.

В отечественной культурологии существует несколько подходов к пониманию культуры. Отметим некоторые из них, как имеющие отношение к рассматриваемой теме.

По словам Э.С.Маркаряна, различие между ними выражается, с одной стороны, в понимании культуры как процесса творческой деятельности, с другой — как специфического человеческого способа деятельности. Общее для них заключается в деятельностной интерпретации культуры [1; 33].

Представители первой концепции (А.И.Арнольдов, Э.А.Баллер, Н.С.Злобина, Л.Н.Коган, В.М.Межуев и другие) выделяют и сочетают два параметра культуры — творческий и личностный, что позволяет говорить о гуманистической направленности данного подхода, где авторы стремятся показать фундаментальную роль личности как созидательного начала в истории человечества. Отсюда происходит тенденция к аксиологизации культуры, изначальному наделянию ее положительными свойствами, а также проистекает характеристика культуры как меры гуманизации общества и человека.

С точки зрения С.Н.Злобина, культура — это, прежде всего, развитие личности как субъекта деятельности, область, в которой формируются не просто вещи или идеи, но сам человек, во всей многосторонности и целостности своего бытия. Как отмечает сам автор, «тот или иной продукт творческой деятельности приобретает значение факта и фактора культуры только тогда, когда он социально направлен, становится фактором формирования, моментом развития личности...» [2; 32].

Сторонники второй концепции (Э.С.Маркарян, В.Е.Давидович, Ю.А.Жданов, М.С.Каган, З.И.Файнбург, В.В.Трушков и другие) трактуют культуру как специфический способ человеческой деятельности, полагая неправомерным наделять культуру лишь положительными свойствами, а также приносить в ее структуру ценностные ориентации самих познающих субъектов.

Такое понимание культуры в каждом из подходов, где основной упор делается на одну из сторон — личностную или общественную — человеческой деятельности, свидетельствует о сложности и трудности сочетания в едином блоке знания о культуре антропологической и социологической проблематики.

Кроме того, за последнее время произошли важные изменения в конфигурациях проблемных полей практически всех гуманитарных дисциплин. Как отмечает А.И.Шендрик, сегодня культурология как наука вступила в этап переосмысления собственных предметов. По наблюдению автора, большинство живущих в «информационном обществе» обладают так называемой «мозаичной культурой», основные черты которой были раскрыты А.Модем в его широко известной книге «Социодинамика культуры». Под влиянием средств массовой коммуникации и в результате превращения их в основной источник информации формируется особый социальный тип личности — с «расщепленным» сознанием, с искаженным мировосприятием, деформированной шкалой ценностей. Под воздействием хаотического потока сообщений, который обрушивается из всех источников информации, возникает культура особого типа. Как отмечает А.Моль, «знания складываются из разрозненных обрывков, связанных простыми, чисто случайными отношениями близости по времени усвоения, по созвучию или ассоциации идей» [3]. Практика и результаты многочисленных социологических ис-

следований последних лет показывают, что большинство людей обладают культурой подобного типа, и можно предположить, что их число будет увеличиваться по мере того, как будет возрастать роль СМИ как основного канала передачи информации и приобщения к культурному наследию.

Ценность, культура, человек, общество и их история — явления, обладающие одним онтологическим статусом; это есть бытие человека, которому открыт мир во всем своем многообразии, а ценность, в свою очередь, есть интеграл всех явлений его бытия и ключевой предмет социально-гуманитарного знания, направленного человеком на самого себя. И с этой точки зрения культура — это «вся создаваемая человечеством предметная действительность, воплощающая в себе наши собственные силы и отношения» (В.М.Межуев).

В современном обществе оценка культурных ценностей претерпевает существенные изменения, отражаясь не только в искусстве, но и в общественной жизни людей. В повседневной жизни это выражается в различных аспектах — от пренебрежительного отношения к окружающей природе и согражданам до стремления оградиться от происходящих событий в поиске личного благополучия. Переставая совершенствовать свои способности и совершенствоваться самому, человек теряет веру в свои творческие возможности. Отсюда человеческая жизнь — общественная и индивидуальная — подвергается системным кризисам. Одним из них является псевдодуховность — признак опустошенности внутреннего мира личности, неспособность индивидуально-лично, творчески, свободно относиться к своему внутреннему миру и внешнему окружению. Псевдодуховность является не целостным, а утилитарным измерением бытия и возникает там, где человек живет не целостным настоящим, а его искусственными, частичными формами. Как отмечает И.В.Рынковой, в наше время невозможно поставить знак равенства между понятиями «духовность» и «культура», поскольку границы последнего размываются день ото дня. Достаточно посмотреть новостную ленту рубрики «Культура» в интернете, где на первом месте стоят подробности личной жизни знаменитостей, последние «сплетни» и т.п. «Подобное «окультуривание», — отмечает автор, — возвращаемое на человеческих страстях и не имеющее нравственной опоры, ведет к деградации общества, растлевая молодое поколение» [4; 63].

Духовность принадлежит сфере сознания, регулирующей деятельность человека, которая является лакмусовой бумажкой его ценностных характеристик. Духовность немыслима без интеллекта, воли и эмоций. Путь индивидуального осмысления и тех противоречий, с которыми встречается личность в своем духовно-нравственном становлении, непосредственно зависит от системы ценностей, которые она исповедует. Именно поэтому, говоря об изменениях в обществе, связанных с техническим прогрессом, внедрением компьютерных технологий во все сферы общественной жизнедеятельности, мощным потоком информации и пр., важно не забывать о том, что залогом здорового общества является его духовно-нравственное развитие.

У современных детей становятся очевидными различия в мировосприятии, темпах развития, поведении и осознании самого себя. Родители и опытные педагоги констатируют, что сегодня большинство детей не умеют общаться, играть, выстраивать свои отношения со сверстниками и пр. Зачастую, пытаясь занять себя вне круга имеющихся игрушек, маленькие дети заменяют их бытовой техникой, посудой и т.п. На переменах в младшей школе дети достают своих заветных «монстриков», светящихся уродцев с клыками и рожками. Все чаще учителя начальных классов обеспокоены нестандартным поведением «оригинальных» детей, которые мешают вести занятия учителям и учиться другим детям. Причем если раньше таких «оригинальных» личностей было 1–2 человека на класс, то сейчас их количество увеличивается. Причин тому множество. Одна из них — практически полное отсутствие семейного воспитания. Все отчетливее проявляется в детях дефицит ласки, душевного тепла и взаимного внимания. Родители все меньше общаются со своими детьми. «Компьютерные няньки» делают свое дело. Совсем недавно первоклашка на моё приветствие отвечал с горящим взглядом, что «папа скачал новую игру, и я поклонник «Сталкера», а вчера я дошёл до нового уровня...». При этом при первой же неудаче этот ребенок с истерикой забивается под парту, кричит, что его не любят и не понимают. Подобные проблемы снежным комом несут свое продолжение в средней школе.

Сцены насилия, каждодневно показываемые на экране, постепенно ведут к тому, что человеческая жизнь в глазах детей обесценивается. Через различные триллеры и боевики подросток незаметно привыкает к тому, что человека можно легко убить. Насмотревшись кровавых сцен, ребёнок теряет страх перед смертью и думает, что с жизнью легко можно покончить. Это является одной из причин суицидальных проявлений среди подростков. Всевозможные реалити-шоу настолько внедряются в

подсознание, что ребёнок невольно начинает подражать своим любимым «героям». Более того, в подобных передачах общение между участниками строится на ругани, неуважении, и очень часто всё доходит до драки. В фильмах и сериалах зачастую пропагандируется красивая и лёгкая жизнь, показывается, что стать богатым просто — деньги идут сами собой. В результате школьники от реальной жизни постепенно уходят в мир фантазий.

В компьютерных же играх граница условности недопустимо сдвигается в сторону реализма. Эта виртуальная реальность, где на ваших глазах происходит убийство, где от воли «манипулятора» зависит жизнь многих маленьких движущихся человечков. При этом, как отмечают психологи, изучающие данную проблему, чем больше у ребенка психологических трудностей в жизненной реальности, тем глубже он погружается в реальность виртуальную. Для преодоления трудностей здесь не требуется особых волевых усилий, достаточно лишь простого нажатия на кнопки, чтобы ощутить себя героем-суперменом. Погружаясь в виртуальный компьютерный мир, человек не только перестает интересоваться окружающим миром, но и теряет способность к простому человеческому общению, аутизируется, замыкается в себе. По наблюдению детских психиатров, любители компьютерных игр привыкают находиться в так называемом «пассивном возбуждении», когда удовольствие достигается без усилий, а лишь путем возбуждения подкорковых структур, заведующих этой эмоцией. Это оказывает расслабляющее влияние на личность, отбивает инициативу, действуя как наркотик. Отсюда вырастают не только физическая, но и духовная ослабленность, боязнь реальной жизни с ее трудностями и проблемами. При завышенных притязаниях слабо развит волевой потенциал. Подобное несоответствие завышенных притязаний ребенка с его реальными возможностями в душе ведет к возникновению внутреннего конфликта, дискомфорта, следствием которого являются постепенная невротизация личности, ее замкнутость и неспособность к открытому позитивному общению.

Известно, что именно в игре ребенок познает мир, через игру можно развивать, обучать, воспитывать. Дети, не умеющие играть со сверстниками, замыкаются в себе и не умеют выстраивать взаимоотношения с окружающими. Игра является во многом подражанием взрослому миру, началом осмысления тех или иных жизненных ситуаций и взаимоотношений.

Еще одной реальной угрозой для неокрепших юных сердец является самое распространенное движение среди подростков «Школа монстров» (Monster High). Начало проекта было положено разработчиками американской серии фэшн-кукол Г.Сэндером и К.Райли. Официальный релиз состоялся в июле 2010 г. Персонажи этой серии вдохновлены фильмами ужасов и классическими историями о чудовищах, что выделяет Monster High из ряда прочих фэшн-кукол. Большая часть персонажей серии связана с образами знаменитых чудовищ. В настоящее время проект имеет свой сайт, где посетители могут стать учащимися «школы», принимая участие в флеш-играх, просматривая новые сериалы про «убийственно обаятельных» учениц с клыками и рогами. Разработчики популярного проекта целенаправленно и планомерно, с учётом психологических особенностей восприятия, образного мышления детей, «вытравливают» все доброе и человеческое из детской души, размывают нравственные ориентиры, разрушают детскую психику. Очень жаль, что большинство современных психологов умалчивают об опасных последствиях данного увлечения и вовлечения наших детей в оккультные сети «Школы монстров».

Искажается и ограничивается такое высокое понятие, как «любовь». Многие из детей, давая определение данному понятию, суживают его значение до слова с «неприличным содержанием». А ведь именно на любви основаны все ценностные смыслы! И само понятие «нравственность» произошло от «нравить», т.е. любить. В основе нравственности лежит не корыстное и эгоистическое чувство, но любовь к истине, добру и справедливости. И как важно научить подростка верить в любовь, воспитывать в нем чувство верности. Любовь — это труд души.

Важную роль в формировании нравственного чувства играет атмосфера семьи, где и должно начинаться его развитие. Наиболее важным периодом является подростковый возраст, где от ребенка требуется уже способность к более или менее широким обобщениям, к оценке окружающего с нравственной точки зрения, к суждению о своих и чужих поступках. Единство нравственного чувства и интеллекта выражается понятием «совесть». Всякое чувство приобретает характер нравственного, если оно сопровождается проявлением совести.

Первый урок по духовно-нравственному воспитанию в шестом классе начинаю с вопроса: «Что должен уметь человек в 11–12 лет?». Общими усилиями приходим к заключению, что, помимо чисто практических учебных навыков, человек должен уметь дружить, общаться, но при этом необходимо

главное — способность к состраданию, сопереживанию, умение слышать и слушать. Именно здесь коренится древо, именуемое любовью друг к другу.

Умение выслушать — непереносимое требование наших уроков. Это довольно сложно, поскольку современный мир буквально кипит и клокочет, отнимая у человека время и силы на внутреннюю тишину и сосредоточенность. Именно поэтому многие из людей так боятся одиночества. Непросто обстоит дело и с выражением добрых мыслей и эмоций.

На одном из уроков учащимся было предложено поиграть в простую игру под названием «Пожелание другу». Согласно правилам игры дети по цепочке должны передавать своему соседу по парте добрые пожелания и чувства, начиная фразу следующими словами: «Дорогой друг! Я желаю тебе...». Из тридцати человек только десять сумели сформулировать свое пожелание по стандартной формуле-подсказке: «Желаю хорошо учиться, не болеть и т.п.» Лишь некоторые из учащихся смогли связать эти пожелания с нравственными категориями: «Желаю счастья, хороших друзей, хорошего настроения и пр.» Встретилось и одно на редкость оригинальное пожелание: «Желаю найти остров вечной радости». Необходимо отметить, что в процессе игры дети неумело выражали свои мысли и чувства, чувствовали себя довольно скованно, стеснялись посмотреть в глаза своим одноклассникам, боясь, вероятно, выглядеть смешными.

Одна из целей школьного образования — научить ориентироваться в мире духовных ценностей, отражающих разные культуры и мировоззрения. При этом среди семи ключевых образовательных компетенций на первом месте стоит *ценностно-смысловая компетенция*. Это компетенция в сфере мировоззрения, связанная с ценностными представлениями ученика, его способностью видеть и понимать окружающий мир, ориентироваться в нём, осознавать свою роль и предназначение, уметь выбирать целевые и смысловые установки для своих действий и поступков, принимать решения. Кроме того, сюда относится и *компетенция личностного самосовершенствования*, которая выражается в непрерывном самопознании учащихся, в развитии необходимых современному человеку личностных качеств, культуры мышления и поведения [5].

Важно отметить, что данные компетенции формируются не только в процессе обучения в школе, но и под воздействием семьи, друзей, внеклассных мероприятий и пр. В связи с этим реализация компетентностного подхода зависит в целом от образовательно-культурной ситуации, в которой живёт и развивается личность.

Ценностным основанием выделения компетенций является ориентация на создание максимально благоприятных условий для саморазвития, самоопределения личности в образовательном процессе. При этом следует учитывать, что для каждого возраста характерна своя система ценностей, которая проявляется в позициях, социальных ролях, значимых для ребенка проблемах. Приведу лишь немногие примеры-размышления из творческих работ шестиклассников на тему «Какие ценности необходимы современному человеку?»:

«Современному человеку нужен нормальный «комп» и скоростной интернет» (Игорь, 12 лет).

«Один человек существовать не может. Если ты хочешь жить, а не существовать, то у тебя должен быть близкий и родной человек. Наш мир полон зла, но если мы будем чуть добрее и приветливее, то наш мир станет лучше. За всю историю нашей страны, нашей великой России, было много войн и катаклизмов, и все это мы смогли пережить, только сплотившись. Вот так и сейчас, мы должны быть вместе, чтобы пережить все невзгоды» (Злата, 12 лет).

«Спокойно я ехал по дороге жизни, пока мир не начал вставлять мне палки в колеса. Тогда друзья стали их вытаскивать и снова поднимать в дорогу» (Илья, 12 лет).

«Судьба каждого в его руках. Если ты будешь хорошим и честным человеком, то дорога твоей жизни будет не черно-белой полосой, а радужной дорожкой, несущей счастье и улыбки в твою жизнь» (Денис, 12 лет).

«В наше время очень трудно найти таких людей, которые в любую минуту смогут поддержать, почувствовать боль, которую испытывает другой человек. Про людей XXI века можно сказать, что они не живут, они, словно роботы без сердца, не могут любить. Они самовлюбленные» (Юля, 13 лет).

При этом духовность не ограничивается только универсальными ценностями, а имеет и ценностное отношение к миру и самому себе. Из творческих работ детей на темы «Сокровище, которое нельзя потерять», «Свет родного дома», «Слово лечит, слово ранит»:

«Сокровище, которое нельзя потерять, — это человеческая душа. Душа — это то, что останется с нами навсегда. Никто не может отнять ее у человека. Можно отнять вещь, даже мысль, но душу никак нельзя потерять. Вот такая наша душа, которая останется с нами навечно» (Роксана, 12 лет).

«Дом как дом, окно как окно. Вот я иду домой, и появляются золотые шаги. Я посмотрела в свое окно и вижу, что оно сверкает. Мама смотрит — оно блестит. Мама отошла — все погасло. Единственное окно для меня — это свое» (Патимат, 11 лет).

«Жил на свете человек, как-то раз упал он и навек заперся в какой-то комнатухе. Испугался жить...» (Илья, 12 лет).

При формировании духовно-нравственных ценностей важно ориентироваться на саморазвитие личности, осознание: 1) самоценности личности, ее уникальности; 2) неисчерпаемости возможностей развития каждой личности, а также ее творческого саморазвития; 3) приоритета внутренней свободы для творческого саморазвития по отношению к свободе внешней.

Ценность, по словам И.И.Докучаева, выражает «человеческое измерение культуры», воплощает в себе отношение к формам человеческого существования и как бы стягивает все духовное многообразие к разуму, чувствам и воле человека. Ценность — это не только осознанное, но и жизненно, экзистенциально прочувствованное бытие, личностно окрашенное отношение к миру, возникающее не только на основе знания и информации, но и собственного жизненного опыта человека. Поэтому ценность — это ключевая форма отражения не только бытия, но и всей человеческой деятельности [6].

Нет необходимости утверждать или навязывать ценности. Конечно, в процессе их признания возможны различные методы воспитательного характера, но пока ценность не стала притягательной и свободно выбранной моделью деятельности, она, строго говоря, еще и не является ценностью, а только нормой. Пока мы приучаем ребенка к признанной нами ценности, она для него только норма, как и многие нормы, которые мы сами можем и не соблюдать, хотя они нам хорошо известны, но не признаны в качестве ценных. Однако как только ребенок осознает зависимость своего бытия (а не просто наказания или поощрения за поступок) от степени реализации соответствующей модели деятельности, норма его деятельности становится ценностью.

Русский психолог Н.Н.Ланге, показывая особенности формирования устойчивых волевых мотивов, проследил, как из первоначально бессистемных действий, беспорядочности желаний, бессвязной последовательности мотивов с течением времени и под воздействием воспитания вырабатывается единство, формируются детерминирующие тенденции поведения.

Ум, чувства, воля — три кита, на которых должно строиться формирование духовно-нравственных ориентиров. При этом, несомненно, чрезвычайно важна роль личного авторитета педагога, превосходства ума, знаний, душевных свойств. Но личный авторитет взрослый должен использовать не для подавления учащегося, а для стимулирования его сил в направлении совершенствования личности.

На уроках по духовно-нравственному воспитанию важно показать детям, что жизнь — это деятельность, созидаящая и преобразующая работа. И на этом пути не следует впадать в панику, сваливать вину на внешние обстоятельства (правительство, чиновников, современное общество и т.п.), а смело привносить в этот не всегда приветливый мир настоящие мысли, чувства и поступки. Замечательно об этом сказал священник Борис Ничипоров: «Что делает мудрый человек в плену? Он не рвется через колючую проволоку, не митингует, не ударяется в тоску, не сетует на своих надсмотрщиков и конвоиров. Оказываясь в пленной ситуации, он садится, осматривается вокруг и говорит: «Так, будем устраиваться и жить здесь». И начинает действовать в рамках своей стесненной свободы. Ее-то, на самом деле, хоть отбавляй, особенно для духовного движения. Никакие внешние рамки не могут в духовном смысле человека стеснить по-настоящему» [7;30].

Особое значение в формировании духовно-нравственных ценностных ориентиров имеет нравственный идеал как совершенное воплощение представлений о человеке. Данный идеал наиболее близок миру ребенка, который мыслит не логическими категориями и разумом, а образами и сравнениями. Он учит детей подражать избравшим добро, следовать за отвергающими зло. Ведь душа ребенка особенно нацелена на динамику, экспрессию, героический пафос в жизни. На нашей страничке в фейсбуке «Истоки» есть рубрика «Мысли о главном», где учащиеся помещают свои творческие работы о «незаметных» героях нашего времени. Среди них — Сергей Солнечников, российский офицер, ценой своей жизни спасший подчинённых ему солдат при взрыве боевой гранаты; восьмилетняя Саша Ершова — девочка, совершившая подвиг во время ужасной катастрофы в аквапарке «Трансвааль» 14 февраля 2004 г.; второклассник Женя Табаков, ценой своей жизни спасший сестру от преступника, и другие.

Важен тот факт, что эти примеры из сегодняшней жизни, потому и воспринимаются они детьми с особым вниманием и чуткостью. Подобные примеры наполняют сердце верой в человека, раскры-

вают абсолютную ценность каждой личности перед Богом. Эта вера для учителя — действительная убежденность в том, что в каждом ребенке есть то самое доброе и прекрасное, что может послужить основанием к тому, на чем построится его последующая жизнь.

Список литературы

- 1 Маркарян Э.С. Исходные посылки культуры как специфического способа человеческой деятельности // Философские проблемы культуры. — Тбилиси: Мцниереба, 1980. — 220 с.
- 2 Злобин Н.С. Культура и общественный прогресс. — М.: Наука, 1980. — 304 с.
- 3 Шендрик А.И. Информационное общество и его культура: противоречия становления и развития // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». — 2014. — № 4; Культурология // Знание. Понимание. Умение. — 2010: [ЭР]. Режим доступа: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/4/Shendrik/> (Дата обращения 31.03.2014).
- 4 Рынковой И.В. Проблема формирования ценностного сознания в российском обществе // Вестн. ТулГУ. — Вып. 9. Тула, 2012. — С. 53–66.
- 5 Гурьянова А.В. Компетентный подход в образовании // Фестиваль педагогических идей «Открытый урок»: [ЭР]. Режим доступа: <http://festival.1september.ru/articles/574903/> (дата обращения 04.04.2014).
- 6 Докучаев И.И. Ценность и экзистенция. Основоположения исторической аксиологии культуры. — СПб.: Наука, 2009. — 595 с.
- 7 Ничипоров Борис, протоиерей. Православное образование не должно быть образованием исключительно для православных // В какой школе учиться православному ребенку? — СПб.: САТИСЪ, 2008. — 64 с.

Н.П.Рынкoвая

Қазіргі заманғы мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастырудағы тұлғалық бастаманың рөлі

Балалардың рухани-адамгершілік тұрғыдан тәрбиесі туралы мәселе әрбір ата-ана, қоғам мен жалпы мемлекеттің алдында тұрған ең маңызды және дағдарысты мәселелердің бірі болып отыр. Қазіргі заманғы педагогтар адамның дамуы мүмкін болып жатқан жағдайдағы шынайы шындықты ескеруі және оны түсінуі өте маңызды. Моральдық құндылықтар мен дәстүрлер түрінде көрініс беретін қоғамның бастамасын біріктіруші ретіндегі руханилықтың және оның негізі болып табылатын ар-ұжданның жоқтығы — қоғамдағы мәдениетке, оның рухани және адамгершілік құндылықтарына теріс қарым-қатынас көрсетумен сипатталатын адамдағы арсыздықты тудырады.

N.P.Rynkovaya

The role of personal identity in formation of spiritual-moral culture of contemporary schoolchildren

The question of moral and spiritual upbringing of children is one of the key and the crisis of the problems faced by each parent, society and the state in General. Modern educators it is important to consider and understand the reality in which there is a development of the person. The lack of spirituality as a unifying the start of the society, expressed in the form of moral values and traditions, as well as its core is of conscience, creates in man cynicism, characterized by a scornful attitude to the culture of a society, its spiritual and moral values.

References

- 1 Markaryan E.S. *Philosophical problems of culture*, Tbilisi: Metsniereba, 1980, 220 p.
- 2 Zlobin N.S. *Culture and social progress*, Moscow: Nauka, 1980, 304 p.
- 3 Shendrik A.I. Information society and its culture: the contradictions of formation and development // Information humanitarian portal «Knowledge. Understanding. Ability», 2014, № 4; 2010, *Culturology // Knowledge. Understanding. Ability*, 2010: [ER]. Access mode: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/4/Shendrik/> (Date of access 31.03.2014).
- 4 Rynkovoy I.V. *Vestnik TulGU*, I. 9, Tula, 2012, p. 53–66.

- 5 Guryanova A.V. Competence approach in education. The pedagogical ideas festival «Open lesson»: [ER]. Access mode: <http://festival.1september.ru/articles/574903/> (Date of access 04.04.2014).
- 6 Dokuchaev I.I. *Value and existence. Background historical axiology of culture*, St. Petersburg: Nauka, 2009, 595 p.
- 7 Nichiporov Boris, archpriest. *What school to study Orthodox child?* St. Petersburg: SATIS, 2008, 64 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Abdrakhmanova, K.K.** — candidate of history science, docent of chair archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Adambek, B.K.** — candidate of history science, professor of the chair of a world history and international relations, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Alimbaev, T.A.** — doctor of history science, professor, chair history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Amirova, B.A.** — doctor of psychology, professor, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Aubakirova, K.A.** — candidate of historical science, associate professor, chair of history of Kazakhstan, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University.
- Balaubayeva, B.M.** — candidate of historical sciences, docent, International Relations department, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
- Boni, S.** — doctor of psychology science psicothérapeuta-sophianalista institute of Existential Analytical Psychotherapy of Ascoli Piceni; institute of Anthropology Sophianalysis Sophia art Cosmo art.
- Gorelikov, E.L.** — master's degree of philosophy, leading sociologist of research center, Yaroslav Mudryy Nizhniy Novgorod State University.
- Grigoryeva, A.** — geopolitics and international Relations Master's Programs in Institute of Political Science of Toulouse.
- Dyusalinova, B.K.** — senior lecturer of chair of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Yeleukhanova, S.V.** — candidate of history science, docent of chair history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhagypar, A.B.** — magister of humanities sciences, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhankoshkarova, M.D.** — MA student, 2 year, speciality «Archeology and ethnology», chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, department of history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhumashev, R.M.** — doctor of history science, professor, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Zhusupova, B.J.** — master of philosophy, senior lecturer of chair of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Indzhigolyan, A.A.** — candidate of sociological sciences, senior lecturer of chair of political science and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kabdulinova, A.** — student, professional development programme for teachers and trainers, Nazarbayev University, Astana.
- Karenov, R.S.** — doctor of economic science, professor, head of the chair Management, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kapyshev, A.** — head of the chair «international relations, history and social service», University Abai Myrzakhmetov, Kokshetau.
- Kelesbayev, D.** — PhD student, 4 year, specialty «Management», chair of management, department of Economy, Gazi University, Ankara, Turkey.
- Kenzhegali, Zh.M.** — PhD student, 1 year, specialty «International relations», chair of International relations, L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana.

- Kozybayeva, M.M.** — PhD student, 3 year, specialty «History», chair of Eurasian studies, L.N.Gumilyev Eurasian National University, Astana.
- Mingisheva, N.A.** — senior lecturer of political sciences and general educational disciplines department, Karaganda University «Bolashak».
- Prorok, V.** — professor, associate professor PhD, the University of finance and administration, Prague, Czech Republic.
- Rynkovoy, I.V.** — grand doctor of philosophy in theology and religious studies (grand PhD), PhD, associate professor of the Orthodox St. Tihon Humanitarian University.
- Rynkovaya, N.P.** — master student cultural studies, University of the Russian Academy of education, educational psychologist.
- Smagulova, G.M.** — dean history pfacultets, candidate of history science, docent, chair of a world history and international relations, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Soloshchenko, P.P.** — senior lecturer of chair of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Tusupova, M.M.** — senior lecturer of chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Švihlíková, I.** — associate professor PhD, University college of international and public relations, Prague, Czech Republic.